

GEVAARLIJK
DRUKWERK

1904

UNIVERSITY OF TORONTO

HANS RENDERS

Een vrije uitgeverij in oorlogstijd

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM

2004

Opgedragen aan
KAREL LINKS †
en
RUT MATTHIJSEN

Met dank aan:

H.A. Bouman, Baukje Brugman, Robin Buning,
Sjoerd van Faassen, Jaap Harskamp (British Library),
Radboud Holthuisen, Liesbeth Houtman,
Frans A. Janssen, René Kruis (NIOD), Lisa Kuitert,
Anton van der Lem (UB Leiden), Leon Links,
Bas Lubberhuizen, Tonnie Luiken, Irina Michailova,
Klaas Postma (*Vrij Nederland*), Richter Roegholt,
Wilma en Max Schuhmacher, Bart Slijper,
T. Spaans-van der Bijl, Gerrold van der Stroom,
Frits van Suchtelen (Verzetsmuseum, Amsterdam),
Marten Toonder, Reindert Vrij, Busse [Gerben] Weidema,
Carolien van Welij, Dick Welsink.

In het verborgene gedrukt	7
Rijmprenten, spreuken, plaquettes & plaatwerken				...	77
Bibliografie De Bezige Bij 1943-1945			215
Literatuurlijst	247
Personen- en periodiekenregister...			251
Colofon	256

IN HET

GEDRUKT

UITGEVERIJ De Bezige Bij heeft zich in en na de oorlog geafficheerd als een liberale en zelfs anticonfessionele uitgeverij, maar tegelijk ook als een anticommunistische en koningsgezinde organisatie. Ruim anderhalf jaar na de bevrijding, in 1947, vereerde koningin Wilhelmina De Bezige Bij met een bezoek, omdat zij de uitgeverij als een monument van verzet beschouwde. Normaal gesproken was een dergelijk compliment uit de mond van een vorst een doodskus voor een linkse organisatie als De Bezige Bij. Maar net als tijdens de oorlogsjaren was Wilhelmina ook vlak na de oorlog een symbool van nationale eenheid; zelfs de communisten waren tijdens de bezetting Oranjegezind geweest. De directie van De Bezige Bij speelde het klaar in die eerste naoorlogse jaren garen te spinnen bij uiteenlopende ideologische stromingen in de Nederlandse samenleving.

Welke rol speelde de politiek in de opbouw van het literaire fonds van deze uitgeverij de eerste jaren van haar bestaan, in en vlak na de Tweede Wereldoorlog? Daarbij draait het om de vraag in hoeverre het oorlogsverhaal van invloed is geweest op het naoorlogse fonds tot 1950. Er zal veel invloed zijn geweest, maar of ook het fonds en het *inhoudelijke* programma van de uitgeverij een band met dat verleden bleven houden, is nooit onderzocht.

Het archiefmateriaal met betrekking tot de oorlogsjaren in dit onderzoek is schaars. Uit de publicaties van Richter Roegholt en Wim Wennekes weten we dat de oprichting van De Bezige Bij een illegaal doel had, namelijk het bijeenbrengen van kapitaal ten bate van joodse kinderen en kunstenaars, maar naar dat fonds op zichzelf is tot dusver alleen bibliografisch onderzoek gedaan. Zo zijn de uitgaven uit de bezetting door Dirk de Jong, Anna Simoni en Lisette Lewin bibliografisch onderzocht, en na de oorlog is een fondslijst (tot 1971) voor intern gebruik gemaakt door Titia de Leur.¹

¹ · Richter Roegholt, *De Geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam 1972.
· Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen; uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, Bas Lubberhuizen & De Bezige Bij, Amsterdam 1994.
· Titia de Leur, *De Bezige Bij Bibliografie 1945-1971*, De Bezige Bij, Amsterdam 1972.
· Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd; Bibliografie van illegale en clandestiene belletterie*, ingeleid door H. de la Fontaine Verwey en Gerrit Kamphuis, Schiedam, Interbook International BV, 1978, fotografische herdruk van de eerste druk bij A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, Leiden 1958.
· Anna E.C. Simoni, *Publish and Be Free: A Catalogue of Clandestine Books Printed in The Netherlands, 1940-1945*, Martinus Nijhoff, Den Haag / British Museum Publications for the British Library, Londen 1975.
· Cis van Heertum, *A supplement to Anna E.C. Simoni, "Publish and Be Free", Being a Catalogue of Clandestine Books Printed in The Netherlands in the British Library*, The Blaeu-books series 1, A D & L foundation, Amsterdam 1995.
· Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*, Van Gennep, Amsterdam 1983².

Koningin Wilhelmina was op 20 januari 1947 te gast bij De Bezige Bij in het pand Van Miereveldstraat 1, Amsterdam

[Collectie De Bezige Bij]

Ik baseer me voor het oprichtingsverhaal behalve op genoemde studies ook op correspondenties, onder meer van oprichter Geert Lubberhuizen met zijn kompanen van het eerste uur, met de familie van drukkers die opdrachten voor De Bezige Bij uitvoerden, de drukker Jan Hendriks en de illustrator Fedde Weidema. Verder heb ik de inhoud van de publicaties in en kort na de oorlog bij mijn onderzoek betrokken, evenals de ‘afgeleide’ archieven, zoals het NIOD en enkele particuliere archieven zoals dat van Karel Links (tekenaar van de *Moffenspiegel*) en van Rut Matthijsen (administrateur en vervalser voor De Bezige Bij tijdens de bezetting). Ook de opmerkingen die kort na de oorlog geventileerd werden over het vermeende teleurstellende niveau van de verzetspoëzie van De Bezige Bij, en de vraag of en hoe politiek en verzet nog een rol speelden bij de fondsopbouw de eerste jaren na de bevrijding komen nadrukkelijk aan bod. Had P.J. Meertens gelijk toen hij onmiddellijk na de bevrijding in een artikelenreeks betoogde dat de oorlog veel goedbedoelde gedichten had opgeleverd, maar dat de kwaliteit ervan te wensen overliet? Volgens Richter Roegholt was De Bezige Bij na de oorlog aanvankelijk politiek neutraal, afgezien van haar antifascistische oorsprong; een brede boezem waaraan zowel Leonhard Huizinga als Sutan Sjahrir konden worden gekoesterd. Maar is dat waar? Er heeft altijd veel politiek in De Bezige Bij gezeten. En zeker niet alleen neutrale. Het in facsimile heruitgeven van de ‘rijmprenten, spreuken, plaquettes en plaatwerken’ die De Bezige Bij tijdens de oorlog heeft uitgegeven, heb ik aangegrepen om de grillige politieke lijn in het Bij-fonds te beschrijven tijdens en vlak na de bezetting.

De Bezige Bij in verzetstijd

IN 1976 verscheen bij De Bezige Bij de autobiografische verhalenbundel *De spin in de badkuip* van Jan Gerhard Toonder. In het veertiende hoofdstuk van dit hybridische boek, getiteld ‘Voor de rechterstoel’, verhaalt Toonder hoe hij na afloop van de Tweede Wereldoorlog bij vonnis van de Eeraad een publicatieverbod kreeg. Dat was niet zo bijzonder – dit lot deelde hij met ongeveer driehonderddertig andere auteurs die van enkele maanden tot twintig jaar lang niet mochten publiceren. Toonder werd relatief licht bestraft: hij mocht gedurende één jaar geen literair werk publiceren, omdat hij zich bij de Kultuurkamer had aangemeld en ‘doorgepubliceerd’ had, onder meer de in 1944 bij De Nederlandsche Uitgeverij verschenen roman *Schippers naast God*, geïllustreerd door zijn broer Marten.² Toonder schrijft dat zo’n publicatieverbod van één jaar hoegenaamd geen praktische gevolgen had. Als je niet mocht publiceren, kon je nog wel schrijven, en in tijdschriften publiceren ‘deed ik lekker tòch’. Dat laatste was mogelijk, zo vervolgt hij, door de slordigheid waarmee we na de bevrijding inderhaast geregeerd werden. En om de verwarring compleet te maken, onthulde Toonder dat er ook een commissie voor de perszuivering actief was, die hem echter geen strobreed in de weg legde door hem onmiddellijk na de bevrijding een zogeheten ‘bewijs van geen bezwaar’ te bezorgen. Omdat het enige blad waar hij tijdens de bezetting aan had meegewerkt een illegaal blad was.³

Toch was het uitgeroemd Jan Gerhard Toonder die in juni 1945 het protest tegen de ereraadsrechtspraak in gang zette, uit ergernis over de spruitjeslucht die naar zijn zeggen uit de vonnissen opsteeg. De zuivering door een ereraad was het gevolg van een Koninklijk Besluit dat door de Nederlandse regering in Londense ballingschap was uitgevaardigd. De uitvoering ervan werd na de bevrijding overgelaten aan

² Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie; De kleine collaboratie*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1990, p. 224.

³ Kritiek op de perszuivering was er overigens ook, zie o.m. H.G.J. Verschuur, *De zuiveringschaos in de pers. Eenige beschouwingen over de willekeur, de inconsequenties en de onrechtvaardigheden der huidige perszuivering*, [z.p.] 1945.

het Militair Gezag, dat deze moeilijke taak delegeerde naar een afzonderlijke sectie onder leiding van de hoogleraar Anthonie Donkersloot. ‘Hij was niet hoogleraar in de rechtswetenschappen, maar in de taalwetenschappen,’ merkte Toonder snedig op. Nadat Toonder zich zonder succes verdedigd had voor deze raad, richtte hij het comité op waarin politiek verongelijkte kunstenaars zich na de oorlog verenigden: *Actie Rechtsherstel der Nederlandse Kunstenaars*.⁴ En in dat naar zijn zeggen illegale tijdschrift waar hij aan had meegewerkt, publiceerde Toonder toen het blad na de bevrijding bleef verschijnen, onder het pseudoniem Meester Meter het ene cynische commentaar na het andere, waarin de zuiveringsraden belachelijk werden gemaakt.⁵ Toonder doelde op het satirische tijdschrift *Metro*, het verscheen van 15 november 1944 tot 29 juni 1946.

Jan Gerhard Toonder is een mooi voorbeeld van politieke onduidelijkheid in het fonds van de toch onvervalste verzetsuitgeverij De Bezige Bij. Niet alleen diens *De spin in de badkuip* verscheen na de oorlog bij De Bezige Bij, Toonder is ook de auteur van een rijmprint die de illegale uitgeverij uitgaf om de onderduik van joodse kinderen te financieren: zijn gedicht *Het vuur* werd met een tekening van zijn broer Marten Toonder door de illegale Bij uitgegeven. Maar tegelijkertijd had Jan Gerhard Toonder zich aangesloten bij de Kultuurkamer en tekende Marten Toonder tot in 1944 een strip in *De Telegraaf*, terwijl – zoals bekend – alle kranten die na 1 januari 1943 legaal bleven verschijnen door de Nederlandse regering in ballingschap als fout werden bestempeld.⁶

Behalve met Toonder en andere auteurs die politiek moeilijk te plaatsen zijn, zal ik de ideologische signatuur en de geschiedenis van De Bezige Bij tijdens en kort na de oorlog beschrijven, onder meer aan de hand van de allereerste uitgave van De Bezige Bij, namelijk *De Achttien Dooden* van Jan Campert, de Anne Frank onder de verzetsdichters.

Het begin

Het zijn idealistische motieven geweest die De Bezige Bij deden ontstaan. Tussen 5 en 14 juli 1942 bracht de Utrechtse studente sociale geografie A.W. (Ad) Groenendijk een aantal joodse kinderen onder bij de moeder van haar medestudent Jan Meulenbelt.⁷ Het Utrechts Kindercomité was geboren, een van de vier verzetsgroepen die zich vooral hebben ingezet om joodse kinderen de oorlog door te helpen. Een van de andere drie groepen heeft indirect ook met het ontstaan van De Bezige Bij te maken: De Amsterdamse Studenten Groep, onder leiding van Piet Meerburg en Wouter van Zeytveld. De twee andere

4 Venema, *De kleine collaboratie*, p. 224–236 en René Vos, *Niet voor publicatie; De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Sijthoff, Amsterdam 1988, hoofdstuk 11.

5 [Reprint] *Metro; Satirisch ondergronds tijdschrift van 15 november 1944 tot en met 29 juni 1946*, voorwoord Marten Toonder, inleiding Ger Apeldoorn en Nel ten Burg, Uitgeverij Panda, Den Haag 1994. Hans Renders, ‘Humor in journalistiek en literatuur als propaganda: pseudo-propagandistische tijdschriften op het breukvlak van oorlog en vrede’, *TS. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 6(2003)13, p. 15–34.

6 Vos, hoofdstuk 10. Volgens Antoon Coolen had ook Marten Toonder zich bij de Kultuurkamer gemeld, zie: ‘Papierverknoeiing’, in: *De Vrije Kunstenaar*, 28-7-1945. Dat De Bezige Bij en Geert Lubberhuizen ‘de druk en de verspreiding’ van *Metro* op zich hadden genomen, zoals Toonder in het voorwoord van genoemde *reprint* schrijft, wordt door geen enkele aanwijzing gestaafd.

7 Richter Roegholt, p. 319–321. Ook in: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak; Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland, 1942–1945*, Uitgeverij Kok, Kampen 1996, tweede druk 1997, met name hoofdstuk 3 en hoofdstuk 5.

Pasfoto's, boven: Ad Groenendijk, Rut Matthijsen; onder: Frits Iordens, Anne Mac-laine Pont, Ger Kempe. Orkestfoto, vlnr staand: Henny v.d. Pol, Chris v.d. Broek, Geert Lubberhuizen, Ger Botje, Bert van Bavel; zittend: Fedde Weidema, Pam de Lange, Henk Vlietstra

[Foto Matthijsen: archief Rut Matthijsen;]

groepen, De Naamloze Vennootschap en De *Trouw*-groep, blijven hier verder buiten beschouwing.

Ook de wieg van De Bezige Bij stond in Utrecht. In november 1942 had Jan Bol, praeses van het Consilium, de illegale voortzetting van het verboden Utrechtsch Studenten Corps, een inzamelingsactie gehouden voor 'een goed doel'.⁸ Meulenbelt was lid van de Nederlandse Bond voor Abtinent Studeerenden, een organisatie met een linkse signatuur. Rut Matthijsen (1921) was student scheikunde en lid van het Utrechtsch Studenten Corps. Hij was half juli 1942 tijdens een practicum mineralogie en kristallografie gevraagd door zijn medestudent H. Kruyt of hij zijn kamer (die hij huurde van mevrouw Schönitzer) beschikbaar wilde stellen voor het Kindercomité. Hij zegde toe, en zo werd het adres Mariahoek 7 in Utrecht de plaats waar de organisatoren van het comité van het eerste uur bijeenkwamen. Matthijsen was liberaal denkend en al voor de oorlog politiek bewust. Hij ergerde zich aan het verzuilde Nederland, maar zijn weerzin tegen de NSB was nog veel groter. Het was deze politieke onvrede die hem in 1940 onmiddellijk na de oprichting ertoe bracht zich aan te sluiten bij de Nederlandse Unie, ook omdat je als lid van die Unie een mooi speldje met een zilveren leeuw cadeau kreeg.⁹ Hij had echter snel in de gaten dat deze accommoderende club veel te weinig afstand nam van het nationaal-socialistische gedachtegoed, en zegde zijn lidmaatschap al na enkele maanden op.

8 Lisette Lewin, p. 110.

9 Gesprek Rut Matthijsen, 22-5-2003.

Op 7 juli 1940 kreeg het Utrechtsch Studenten Corps aan het Janskerkhof te horen dat het corpsgebouw binnen drie dagen ontruimd moest zijn om als hoofdkwartier van een generaal van de Waffen-SS te gaan dienen.

Maandagavond 8 juli staat in de geschiedenis van het Corps bekend als een historische avond omdat toen de volledige voorraad bier en jenever werd opgedronken door de aanwezigen, onder wie Geert Lubberhuizen. Hij staat onder de vierde figuur van rechts op de achterste rij.

Behalve Meulenbelt en Matthijsen behoorden Frits Iordens en zijn vriendin Anne Maclaine Pont, Hetty Voûte, Gisela Söhnlein en Ger Kempe (Meulenbelt was zijn student-assistent op het Pompe Instituut) tot de vaste kern van het eerste uur. Het doel was eenvoudig: onderduikadressen voor joodse kinderen vinden. Vaak durfden of wilden mensen niet meewerken, maar ook gaven potentiële onderduikfamilies als argument dat ze niet voldoende bonnen of geld hadden om een extra mond te vullen. Het was dus zaak bonnen te vervalsen en geld te vinden, om op die manier de twijfelaars om te praten. Aan wie niet 'om' ging en geen kinderen durfde of wilde opnemen – zoals het bisdom, de familie Philips in Eindhoven, rijke particulieren en studenten met bemiddelde ouders – werd gevraagd een financiële bijdrage te leveren. Eind 1942 werd de zesdejaarsstudent Geertjan Lubberhuizen (1916), een vrolijke flierefluiter en een vriend van Frits Iordens uit het Utrechtsch Studenten Corps, aangetrokken om te helpen gelden te vergaren. Iordens had in 1939 voor dienaar gespeeld in Shakespeare's *Measure for Measure*, het toneelstuk dat door het Utrechtsch Studenten Tooneel was opgevoerd en waarin Lubberhuizen ook een rol had. Filmfanaat Lubberhuizen had als redacteur in het studentencorpsblad *Vox Studiosorum* kort daarvoor een artikel gepubliceerd tegen de antisemitische film *Jud Süß* van Veit Harlan. Richter Roegholt legt in zijn boek over De Bezige Bij nadruk op het vermeende apolitieke karakter van het Utrechtsch Studenten Corps. Wim Wennekes toonde echter in zijn biografische schets van Lubberhuizen aan dat het wel meeviel met die apolitieke traditie. Vanaf 1924 was de redactie van *Vox Studiosorum* 'jarenlang gecharmeerd geweest van het fascisme'. In een nummer uit

9 Gesprek Rut Matthijsen, 22-5-2003.

Collegekaart 1941-'42 van Charles van Blommestein
[Collectie Verzetsmuseum, Amsterdam]

Vervalst legitimatiebewijs van Rut Matthijssen
[Archief Rut Matthijssen]

1928 stond zelfs dat corpsleden *Uebersmenschen* dienden te zijn. Maar op 14 februari 1941 nam redacteur G[eertjan] L[ubberhuizen] in duidelijke bewoordingen definitief stelling tegen het fascisme.¹⁰

Lubberhuizen studeerde net als Rut Matthijssen scheikunde. In september 1937 betrok hij een kamer op Voor-Clarenburg 7 bis, boven boekbinderij Danner. Vanaf 1938 was hij volwaardig lid van het Utrechtsch Studenten Corps en met ingang van 27 september 1940 bekleedde hij een redacteursfunctie bij de *Vox*. Erg opvallend was zijn aandeel niet, al was een gedicht in het nummer van 29 november 1940 veelzeggend ‘in het licht van de latere gebeurtenissen’.¹¹ Het gedicht

¹⁰ De bespreking van *Jud Süiss* is als bijlage opgenomen in Roegholt, p. 271-272.

¹¹ Roegholt, p. 22.

heet ‘Sombere bladvulling’ en begint als volgt: ‘O, geef mij gauw de glazen en de wijn / de wereld is voor mij te klein’. En zo voelde Lubberhuizen het ook. Alles wat hij aanpakte moest groots zijn. En dat lukte niet altijd. Zoals meer uitgevers was ook Lubberhuizen als dichter in de knop gebroken. Voor de oorlog had hij poëzie naar het roemrijke tijdschrift *De Gids* gestuurd, zonder resultaat.¹² En in het nummer van 1 maart 1940 van *Vox Studiosorum* debuteerde hij onder het pseudoniem LiLaLub met literair proza.

De (van gemengd joodse huize) hoofdredacteur van *Vox*, E. Bloembergen, had al eerder een protest laten horen tegen het ontslag van joodse hoogleraren. Omdat onder zijn verantwoordelijkheid het kritische artikel over *Jud Süß* was verschenen, werd hij twee maanden in het gevang gezet en Lubberhuizen moest zich drie maanden lang elke dag bij de *Sicherheitsdienst* melden. ‘En ’t ergste was, nog wel om vijf uur, net op borreltijd,’ relativeerde Lubberhuizen dertig jaar later.¹³

Lubberhuizen was actief in het werven van kapitaal, zocht zo nu en dan een onderduikadres op maar was ook druk met het ‘organiseren’ en vervalsen van persoonsbewijzen en stamkaarten. Als student chemie wist hij hoe een naam van een papier weg te werken zonder sporen achter te laten. Maar Lubberhuizen deed meer. Samen met Anne Mac-laine Pont, Rut Matthijssen, Frits Iordens, en Gijs den Besten stak hij in de nacht van 12 op 13 december 1942 de studentencartotheek van de Utrechtse universiteit in brand. Het dreigement van de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, J. van Dam, om studenten naar Duitsland te sturen als dwangarbeider, was de aanleiding tot deze verzetsdaad. En toen in 1943 aan studenten gevraagd werd de loyaliteitsverklaring te tekenen, werd er in Utrecht makkelijk geweigerd omdat iedereen wist dat het met de registratie van ingeschreven studenten als gevolg van die brand droevig gesteld was. In diezelfde decembermaand van 1942 werd Lubberhuizen samen met zijn latere uitgeverscompagnon Charles van Blommestein op straat aangehouden en gefouilleerd. Ze hadden die avond pamfletten op muren geplakt die studenten tot staking oproepen. Als komische noot stond op die pamfletten: ‘Deutsche nicht erwünscht’. Ook niet in jaszakken van illegale plakkers. Ze kwamen met de schrik vrij, omdat het bewijsmateriaal in de voering van hun jassen was verdwenen.

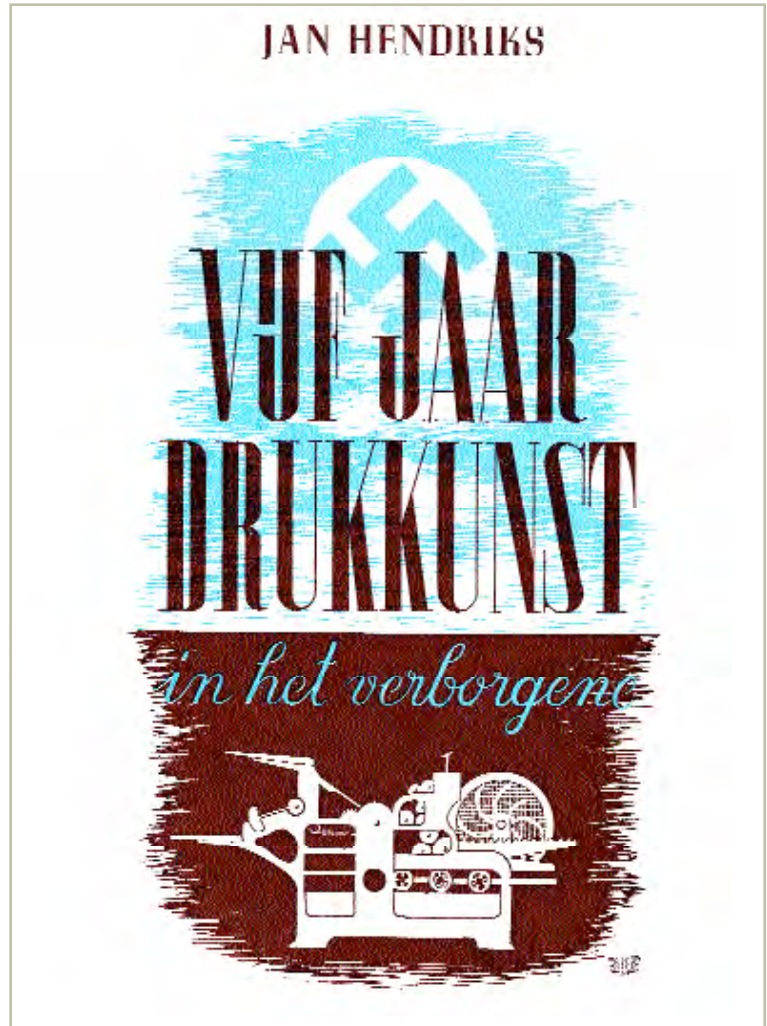
Om meer ruimte te hebben voor zijn vervalsingswerk, betrok Lubberhuizen een zolderverdieping aan de Van Limburg Stirumstraat, in het huis van de chirurg in opleiding Maarten Vink en diens echtgenote Mary Vink-Muntz. Zijn kamer boven boekbinderij Danner hield Lubberhuizen aan als postadres. De zolderverdieping verbouwde hij tot een heus laboratorium. Hij mat zich de schuilnamen Bas, Bas Busy, Bas Ruys en Bas Ruysch aan. En later in de oorlog, in Amsterdam,

12 Max Pam, ‘Uitgever’ [interview met Geert Lubberhuizen], *Vrij Nederland* 7-10-1978.

13 Wennekes, p. 39-42, Roegholt, p. 24.

Illustratie van Fedde Weidema op het voorplat van het boek waarvan rechts het stofomslag (eveneens van Weidema) is afgedrukt

noemde hij zich G.J. Laméris en ook nog Karel Ferdinand de Lange (Lubberhuizen was 1,93 lang. Als hij bij de drukker Jan Hendriks binnenkwam, maakte hij altijd een buiging ‘omdat de deuropening zo laag is’.¹⁴) Anne Maclaine Pont maakte van zijn Utrechtse bijnamen: ‘Bezige Bas’ en ‘Bas busy as a bee can be’, daarna werd het ‘The Busy Bee’, om vervolgens tot de definitieve benaming te komen: De Bezige Bij.

Niet iedereen was even blij met Lubberhuizens activiteiten. Hij had altijd duur papier nodig en het geld daarvoor moest gefourneerd worden door Het Utrechts Kindercomité. ‘Onze slogan was: “Wie maakt onze centen zoek, dat is Bas Ruys de Beerenbrouck”’, een door iedereen gekende spreuk die nog na-echode uit de jaren twintig, toen Ch. Ruys de Beerenbrouck premier was. ‘Dus het geld dat het Kindercomité moeizaam bij elkaar bedelde, moest The Busy Bee dan weer hebben

¹⁴ Jan Hendriks, *Vijf jaar drukkunst in het verborgene; Met tekeningen van Fedde Weidema*, Bruna, Utrecht [1945], p. 18, 37–38.

Dispuutsfoto van het Utrechtsch Studenten Corps. Geert Lubberhuizen op de achterste rij met geruite stropdas, Charles van Blommestein in het midden zittend met zijn hand op de knie.

[Collectie Verzetsmuseum, Amsterdam]

omdat hij zo nodig papier moest kopen,' zo herinnerde ook de voormalige biologiestudente Hetty Voûte zich in 1989: 'Ik zie nog hoe Geert op de kamer van Anne Maclaine Pont het geld naar zich toe haalde dat wij die dag voor de kinderpomp bijeen hadden gebedeld.'¹⁵ Het Kindercomité voorzag in eerste instantie dus de uitgeverij van geld. Weliswaar om er later des te beter van te kunnen profiteren, maar dankzij het Kindercomité kon de uitgeverij van start gaan.

Het zeuren om geld bij vermogenden begon Lubberhuizen tegen te staan. Daarom broedde hij op een plan om potentiële geldschieters iets aan te bieden in ruil voor hun giften. Hij wachtte op een passende gelegenheid. Eind maart 1942 kreeg hij eerst hulp bij zijn vervalsingswerkzaamheden van Rut Matthijsen, vanwege zijn scheikundestudie een bruikbare kracht. Bovendien was hij iemand die altijd maar weer legitimatiepapieren en stamkaarten met zijn loep afspeurde, op zoek naar 'een krul of een stip' die de Duitsers erin verwerkt konden hebben. Met simpele chemische middelen wist Matthijsen persoonsbewijzen te vervalsen. Met een oplossing van kaliumpermanganaat werd de inkt op het papier geoxydeerd. De 'overmaat' werd met een sulfietoplossing 'gereduceerd'.¹⁶ Daarna moest het papier met een strijkijzer gladgemaakt worden en de nieuwe gegevens werden ingevuld. Matthijsen, die ook opereerde onder de schuilnamen Van Duin en Levering, was

¹⁵ Wennekes, p. 51.

¹⁶ Rut Matthijsen, *Het belang van het U.S.C. in oorlogstijd* [6 bladzijden, getypt], Oss 2003, p. 3.

kort daarvoor in Amsterdam gearresteerd toen hij met bonnen en stamkaarten was aangehouden. Nog voor hij verhoord kon worden, sprong hij door het raam van het politiebureau en belandde daarna voor een maand in het ziekenhuis. Het liep allemaal met een sisser af.

Toen Matthijsen op de rustige zolder bij Lubberhuizen terecht kwam, besloot hij de rest van de oorlog daar te blijven. Vanaf dat moment was hij de 'bij-Bij'. Het was ook Matthijsen die samen met Charles van Blommestein voor 600 gulden een degelpers kocht van drukker Pieter Vijlbrief op het Neude. Toen dat adres onveilig werd geacht, versjouwden zij het loodzware ding naar een winkelpand van de familie Schat, een zaak voor marineonderdelen in de Burgemeester Reigerstraat, vlak achter het adres aan de Van Limburg Stirumstraat. De indoloog en bibliofiel Van Blommestein heeft op deze pers zeven uitgaven gedrukt, hetgeen zwaar trapwerk betekende want er was geen elektriciteit om het persje mee aan te drijven.¹⁷

Enkele studenten van het eerste uur trokken zich langzamerhand uit het Kindercomité terug, of gingen een minder belangrijke rol spelen. Zoals Ger Kempe, die zich steeds meer bemoeide met de spionagegroep Packard. Maar er kwamen anderen voor in de plaats; zoals Annie de Waard en Ankie Stork, studenten die de loyaliteitsverklaring weigerden te tekenen en daardoor politiseerden.

17 Gesprek Rut Matthijsen, oktober 2002.

18 Onder meer in T. Spaans-van der Bijl, *Utrecht in verzet 1940-1945*, Utrecht 1995, p. 223. Register van T. Spaans-van der Bijl. In eigen beheer. Met dank aan de auteur. Ook Lubberhuizen zelf vertelde dit verhaal in onder meer: *De Bezige Bij; een coöperatieve uitgeverij*, Amsterdam, 1959, p. 3. Wim Schouten beweerde in een brief van 18-10-1945 aan Jan Greshoff dat *De Achttien Dooden* eind 1942 verscheen. Archief De Bezige Bij.

19 Tonny van Verre ontmoet Simon Carmiggelt, VARA 25-6-1982. In een 'Kronkel' van 27-3-1957 citeert hij twee strofen uit 'Toen Parijs vier jaar geleden viel', met daarbij de opmerking dat Campert het gedicht eigenhandig in Carmiggelts exemplaar van *Sonnetten voor Cynara* schreef. Maar Carmiggelt vergist zich. 'Rebel, mijn hart' werd door Campert in menig exemplaar van zijn bundel geschreven omdat de uitgever het niet durfde af te drukken. Campert kan hem natuurlijk een ander gedicht op stencil gegeven hebben.

De Achttien Dooden

Begin 1943 bracht Anne Maclaine Pont tijdens een van de regelmatige bijeenkomsten van de comitéleden in het restaurantje Kortenbach (betrouwbaar omdat je er moest reserveren en voor nazi's was het altijd 'vol') aan het Janskerkhof in Utrecht het gedicht *De Achttien Dooden* mee, getypt op een geel of vergeeld doorslagvelletje. Het gedicht was geschreven door Jan Campert. Anne vroeg aan Lubberhuizen of hij misschien iets kon met het gedicht. Hij zou het proberen.

Er was nooit direct contact geweest tussen Jan Campert en een van de leden van het Kindercomité. Maar iedereen had wel kort daarvoor gehoord dat de bekende dichter in Neuengamme was omgekomen. Hoewel diverse naoorlogse publicaties reppen van het clandestien circuleren in 1942 van *De Achttien Dooden* op doorslagpapiertjes, is daarvoor geen bron te vinden.¹⁸ Wel was het gedicht al eerder verscheenen, op 10 februari 1943 in *Het Parool* en op 21 februari 1943 in het ondergrondse *Vrij Nederland*. Simon Carmiggelt vertelde in 1982 tijdens een radioprogramma van Tonny van Verre dat hij en enkele anderen van Jan Campert wel een ander gedicht op stencil hadden ontvangen.¹⁹ In het Letterkundig Museum bevindt zich overigens een getikte versie van *De Achttien Dooden* met daarop de aanduiding 'Assen, 1943'.

Waarschijnlijk had Anne Maclaine Pont het gedicht gekregen van haar aangetrouwde oom Harro Bouman in Zwolle. Maclaine Pont woonde voor de oorlog een tijdje in huis bij de familie Bouman. Ze bleef er later komen, mede omdat er een artistieke sfeer heerste. Op die manier was zij bevriend geraakt met Victor van Vriesland. Deze joodse dichter, criticus en kunstpaus was goed bevriend met Jan Campert.²⁰ Hij dook van augustus 1943 tot september 1944 onder bij de familie Bouman.²¹ Dat Van Vriesland een doorslag van *De Achttien Dooden* van Campert heeft gekregen is zeer wel mogelijk maar het gedicht is zeker niet via hem bij Bouman terechtgekomen, want Van Vriesland werd pas bij Bouman ondergebracht nadat de rijmprint verschenen was. De route kan ook directer zijn geweest. Harro Bouman ontving graag kunstenaars in zijn royale huis, die ook bleven logeren. Op die manier had hij misschien Van Vriesland leren kennen en zo kan ook Jan Campert in Zwolle terecht zijn gekomen. Het dagboek van Bouman geeft geen uitsluitel, en bovendien was de auteur ervan voorzichtig over illegale activiteiten uit vrees dat het in verkeerde handen zou vallen. In het dagboek komt Campert maar één keer voor, op 25 januari 1943, enkele maanden voordat *De Achttien Dooden* als rijmprint verscheen. Bouman had over de dood van Campert gehoord: ‘een mooi gedicht liet hij na’. Kende Bouman het van een circulerend stencil waar Carmiggelt over sprak of profileerde hij zich hier meer onwetend dan hij in werkelijkheid was en had hij *De Achttien Dooden* illegaal in bezit, als manuscript? We weten alleen zeker dat Campert halverwege de jaren dertig een paar dagen in Zwolle verbleef, want van daaruit ontving zijn zevenjarige zoontje Remco de enige briefkaart die zijn vader hem ooit stuurde.²²

Er bestaan veel misverstanden over de totstandkoming van *De Achttien Dooden*. Zelfs in een jubileumuitgave van De Bezige Bij onder redactie van Lubberhuizen stond in 1984 dat Campert *De Achttien Dooden* in maart 1941 schreef in gevangenschap.²³ Dit is onjuist. De ingeving tot het schrijven van een gedicht over de executie van achttien verzetsstrijders kreeg Campert waarschijnlijk op 9 april 1941, toen hij in het illegale *Parool* over de dood van vijftien leden van de Geuzengroep en drie Februaristakers las: ‘De achttien mannen, die in de strijd vielen, zijn hiervoor het bewijs. Voor ons allen zullen zij zijn een lichtend voorbeeld. Het beste deel der natie zal er door hun voorbeeld van doordrongen worden, dat geen offer te groot is voor de strijd om de vrijheid.’²⁴ Campert kende de mannen geen van allen, maar als dichter met grote verbeeldingskracht raakte hij onder de indruk van dit bericht en schreef er een gedicht over, niet wetende dat hij ruim een jaar later zelf ook in een cel zou belanden. Vijftien van de achttien doden maakten deel uit van de Geuzen, de verzetsgroep van de gobelinrestaurateur Bernard Yzerdraat, die met het *Geuzenbericht* tevens ver-

20 Gesprek Tonny van der Horst, in die jaren echtgenote van Victor van Vriesland, 21-12-2001.

21 Telefoongesprek met Boumans zoon H.A. Bouman, 3-5-2003 en brief H.A. Bouman, 11-5-2003. Ook: Tonny van der Horst, *Liefde en Oorlog*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam 1995, p. 120.

22 Jan Mulder & Remco Campert, *Familie-Album* [Boekenweekgeschenk], CPNB, Amsterdam 1999, p. 43.

23 Geertjan Lubberhuizen (ed.), *Dichters bij De Bezige Bij*, Amsterdam 1984, p. 58.

24 Harry Paape, *De Geuzen; de eerste verzetsgroep 40-45*, [Boekenweekgeschenk, Amsterdam], 1965, p. 141-142. *De Rotterdammer* van 14-3-1941 had ook een berichtje, dus de dag na voltrekking van de executies.

Jan Campert
[Foto: Fons Hellebrekers]

antwoordelijk was voor de eerste illegale persuitgave. Dit met de hand geschreven agitatiepamflet was al direct na de capitulatie gaan verschijnen. In november 1940 werden de Geuzen gearresteerd en op 13 maart 1941 zijn ze terechtgesteld, doodgeschoten op de Waalsdorpervlakte bij Scheveningen. Drie communisten die op 25 en 26 februari in staking waren gegaan tegen de anti-joodse maatregelen van de bezetter werden ook geëxecuteerd.

Behalve dat *De Achttien Dooden* een anti-bezetterstandpunt en een groot mededogen met de leden van de eerste verzetsgroep toonde, bevatte het gedicht ook andere duidelijke politieke verwijzingen. Over ‘de rattenvanger van Berlijn’ bijvoorbeeld, waarmee hij waarschijnlijk op de Nederlandse Unie doelde, die geloof hechtte aan een geruststellende melodie van Hitler. Maar er was ook een duidelijke oproep tot verzet in te lezen:

*Wat kan een man, oprecht en trouw,
Nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
En strijdt den ijdel en strijd.*

Deze regels moeten Lubberhuizen aangesproken hebben. Dat het Duitse bewind niet veel goeds beloofde, was al duidelijk geworden toen vanaf juli 1942 op diverse plaatsen in Nederland razzia's plaatsvonden. Vanaf dat moment voelden velen, vooral studenten, zich geroepen in het geweer te komen – zo ook de kring rond het Kindercomité. Geen van de vrienden en kennissen was zich aanvankelijk bewust van het illegale van hun activiteiten. Omdat het kinderen betrof, gingen ze er stilzwijgend van uit dat dit werk ‘niet zo erg strafbaar zou zijn’.²⁵ Veel vrouwelijke studenten raakten erbij betrokken omdat zij niet zo opvielen als ze met kinderen over straat gingen. Annie de Waard en Anne Maclaine Pont, die elkaar al vanaf de middelbare school kenden, beheerden de versleutelde administratie. Op een paar uitzonderingen na, bleef het comité zich tot het einde van de oorlog ontfermen over kinderen. Enkele nare ervaringen met het onderbrengen van volwassenen droegen aan dit besluit bij, bovendien was het veel moeilijker voor hen adressen te vinden.

Het is niet helemaal zeker of Lubberhuizen de rijmprint *De Achttien Dooden* wilde uitgeven om te verkopen, of om als ‘relatiegeschenk’ te gebruiken voor hen die het Kindercomité financieel steunden. Een van de organisatoren van het Kindercomité hoorde Lubberhuizen betogen dat hij de prent goed kon verkopen aan mensen die ‘na de oorlog zouden kunnen aantonen hoe “goed” ze waren geweest’.²⁶ Lubberhuizen nam contact op met Fedde Weidema, studierend aan de kunstacademie voor graficus en schilder die veel ex-librissen had gemaakt en in de marge van het surrealisme actief was.²⁷ Lubberhuizen kende hem al

²⁵ Roegholt, p. 27. In deze studie wenste Jan Meulenbelt anoniem te blijven. Zie ook de brief van R. Matthijsen aan Nannie Beekman, 14-5-2003. Archief afd. Rechtvaardigen Yad Vashem, Israël.

²⁶ Spaans-van der Bijl, p. 223.

van voor de oorlog, toen ze samen in de studentenjazzband The University Swingers speelden, Lubberhuizen als soloklarinettist, alt-saxofonist en zanger en Weidema als trompettist. Later speelden beiden bij het muziekgezelschap Tzigane Swing van het Utrechtsch Studenten Corps. Ook de latere Bezige Bij-uitgever Charles van Blommestein behoorde tot het vriendenkringetje van Weidema. Lubberhuizen vroeg Weidema een illustratie bij *De Achttien Dooden* te maken. Voor dit grafische werk werd ook even de naam Pyke Koch genoemd, maar Van Blommestein en Lubberhuizen wuifden hem weg vanwege zijn collaborerende politieke houding. Weidema zou nog veel illustraties voor de Bij maken en het tot op de huidige dag gebruikte bijenvignet is van hem.

‘Ik heb hier een schitterend gedicht,’ zo kwam Lubberhuizen bij Weidema aan, ‘dat gaan we als rijmprent uitgeven en daar moet jij een tekening bij maken.’²⁸ Weidema ging er meteen op in en maakte een tekening onder het pseudoniem Coen van H.[art]. Om aan papier te komen liep Lubberhuizen kantoorboekhandels af en stuurde hij Rut Matthijsen ook op pad om overal waar maar mogelijk papier vandaan te slepen. De clichéfabriek Photogravure van H. Volkers en zijn zonen H. en P. Volkers maakten clichés, zoals zij de hele oorlog door zijn blijven doen voor De Bezige Bij. Jan Hendriks, de drukker van ettelijke illegale bladen, zoals *De Geus*, *Sol Justitiae* en *Ons Volk*, zorgde voor vermenigvuldiging. Deze Utrechtse drukker op de Van Asch van Wijckskade was in 1930 voor zichzelf begonnen, nadat hij al een bewogen leven als drukker in België, Frankrijk, Denemarken, Servië en Duitsland achter de rug had. In 1912 produceerde hij in Oost-Pruisen bijvoorbeeld al zijn eerste illegale drukwerk: een vals paspoort voor een uit Rusland gevluchte student. Hendriks was in 1926 naar Utrecht gekomen, na slechte ervaringen om onder een baas te werken was hij voor zichzelf begonnen. Hij wilde geen personeel en werd daarom door zijn dochter Ada terzijde gestaan. Zij heeft *De Achttien Dooden* zelfs gezet.²⁹ Hendriks drukte vervolgens de prent, samen met zijn dochter. ‘Mijn vader was niet zo vreselijk dol op zetwerk,’ zei Ada later. Ze verontschuldigde zich bijna dertig jaar later voor de zetfouten die in Camperts gedicht voorkomen. ‘Ik was opgeleid voor kinderverzorgster (...). Vandaar waarschijnlijk die zetfouten.’

Het drukken van de prent was niet zo eenvoudig, vanwege de rode streep onder de titel en het rode sierinitiaal. Eerst werd die kleur gedrukt, de vellen papier moesten ergens opgestapeld worden en dan volgde vel voor vel een tweede drukgang. Na het ‘schoonsnijden’ van de vellen werd het restpapier verbrand. De eerste druk van vijfhonderd exemplaren kostte vader en dochter drie dagen werk.³⁰ De platen werden vervolgens verstrekt aan ‘gulle gevers’ en verkocht ten behoeve van de vervolgers en hun families.

De Bezige Bij en het Kindercomité

Geertjan Lubberhuizen (staand, links) en Fedde Weidema (rechts) tijdens een diner op 3 oktober 1942

[Archief Busse Weidema]

- 27 Hans Renders, *Verijdelde Dromen; Een surrealistisch avontuur tussen De Stijl en Cobra*, Joh. Enschedé en Zn., Haarlem 1989, p. 29. Zowel Lubberhuizen als Van Blommestein kochten voor de oorlog schilderijen van Weidema, verslag Weidema bij brief aan Roegholt, 7-1-1971. Archief Roegholt.
- 28 Brief Fedde Weidema aan Richter Roegholt, 7-1-1971, Archief Roegholt, en: Wennekes, p. 50-51.
- 29 Hoewel er ook bronnen zijn die beweren dat de Loonzetter Schmittman van Machinale Zetterij Koot & Hinnen te Utrecht de tekst gezet heeft. F. Boersma (red.), *In stug verzet 1940-1945; Herinneringen van grafici*, Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen, Amstelveen 1994, p. 91/103.
- 30 A. van Buren-Hendriks aan R. Roegholt, 4-4-1971, Archief Roegholt, en G. Lubberhuizen, ‘Vijf jaar drukkunst in het verborgene’ [recensie gelijknamige boek van Jan Hendriks], in: *Critisch Bulletin* 13(1945)2, p. 72-76. Zie ook Roegholt p. 281.

Dat *De Achttien Dooden* en daarmee *De Bezige Bij* zo'n symboolfunctie voor het verzet heeft gekregen, heeft diverse oorzaken. Om te beginnen is het een prachtig en emotioneel gedicht. Het verhaal erachter resoneert flink mee. Het is dramatisch en bovendien was de Geuzengroep de eerste verzetsgroep die werd opgepakt. En ten slotte konden duizenden exemplaren van de rijmprent en nog eens duizenden nagedrukte exemplaren in allerlei vormen verschijnen met de naam van de dichter er openlijk onder. Dat was uitzonderlijk, want verzetspoëzie kenmerkt zich nu juist door het verborgene, de anonimiteit van de dichter. Omdat Campert toch dood was, kon zijn naam er zonder risico onder geschreven worden. Het feit dat hij zo vroeg in de oorlog slachtoffer werd van de nazi's, heeft hem als het ware ook veel tijd gegeven tijdens de bezetting een verzetsreputatie op te bouwen, al was die postuum.³¹

Er is veel geschreven over de verschijningsdatum van de allereerste uitgave van *De Bezige Bij*. Richter Roegholt heeft als een stelling bij zijn proefschrift over *De Bezige Bij* al gezegd dat het in *Onderdrukking en Verzet* genoemde tijdstip, november 1942, aantoonbaar onjuist is, ook al is dat vaak overgenomen. In maart 2003 werd in het pand van *De Bezige Bij* aan de Van Miereveldstraat een plaquette van *De Achttien Dooden* onthuld, omdat het gedicht zestig jaar daarvoor verschenen zou zijn. Roegholt houdt het op april en Rut Matthijsen sluit zich daarbij aan, met dien verstande dat het hier om een druk gaat waarop de grote illustratie van Fedde Weidema nog niet is afgebeeld. Hij beschouwt deze editie als een proefdruk die niet in de handel is gebracht. De eerste druk, met twee illustraties van Fedde Weidema, dateert van na april 1943.

Lubberhuizen en Matthijsen wisten niets van boekverzorging of drukken. Ze spraken ook nooit over literatuur. Voordat Lubberhuizen met zijn uitgeefwerk begon, had hij een poëziebloemlezing van Jan Greshoff gelezen. *Tijl Uilenspiegel* vond hij mooi, evenals *De wereld een dansfeest* van Arthur van Schendel en *Karakter* van Bordewijk. En als niet-literair boek stond *Het sexuele vraagstuk* van Dr August Forel boven aan zijn lijstje.³²

Om wat basiskennis over het drukken te vergaren schafte Matthijsen zich een boek aan: *Van prenten en platen, De grafische technieken in voorbeelden, afbeeldingen en beschrijving* van Jan Poortenaar. En toen *De Achttien Dooden* gedrukt was, nam Lubberhuizen zijn kompaan Matthijsen mee naar een 'fout' antiquariaat in Arnhem (dat was Heyman Stenfert Kroese & Van der Zande, wilde Matthijsen in 2002 wel onthullen). Daar stalen ze enkele bibliofiele boekjes, om thuis eens goed te kunnen bekijken hoe zulke uitgaven eruitzagen.³³ Lubberhuizen, later de grote uitgever, was een echte autodidact. En inventief,

31 Zie ook: Anna E.C. Simoni, *Printing as Resistance*, De Ammoniet, 1990 [onangepagineerd].

32 Wennikes, p. 25, die overigens de titel vermeldt als *Het sexuele leven*.

33 Het betrof de bibliofiele uitgaven *D'un nouveau Complot contre les Industriels*, par Stendhal (Henri Beyle) 1825, Aux Éditions A.A.M. Stols Maastricht & se vend chez Claude Aveline, 43, rue Madame, Paris MCMXXV en *Bibliographie van het werk van P.C. Boutens 1894-1924*, samengesteld door A.A.M. Stols, Boosten & Stols, Maastricht 1926.

kun je erbij zeggen. Talloos zijn de verhalen over hoe hij aan papier en aan drukkers kwam. Toen hij bijvoorbeeld hoorde dat bij het door de Duitsers gevorderde joodse bedrijf van Oscar van Leer papier op zolder lag, ging hij er samen met Sjoerd Leiker, opererend onder de naam Menno van Haarsma, met een paard en wagen op af. Met een goed verhaal en de nodige bluff roofde hij het papier weg onder de ogen van een portier.

Al gauw wist hij Charles van Blommestein bij zijn activiteiten te betrekken. Vanaf eind 1943 waren Lubberhuizen en Van Blommestein de belangrijkste krachten van de uitgeverij De Bezige Bij. Lubberhuizen was een gedrevene. 'Geert was geen avonturier, de romantiek van wapens en verzet was hem vreemd. Hij was zeer resultaatgericht,' weet Toonder zich nog te herinneren.³⁴ Hij wilde drukkers en zettters op permanente basis inhuren. Hij stuurde de ene na de andere dwingende missive naar Van Blommestein. Die kreeg en passant in een van de vele haastige briefjes ook nog een vakopleiding: 'Almaar weer door, steeds opnieuw. En nooit loslaten... Dus volhouden, volhouden, volhouden, tot de tong je uit je mond hangt. Dàt is uitgeven.'³⁵

Ankie Stork kwam met de groep in aanraking toen ze in juni 1943 gevraagd werd exemplaren van de rijmprint *De Achttien Dooden* in haar geboorteplaats Nijverdal te verkopen. Nu ze toch niet meer studeerde, kwam ze er weer vaak. Op 2 augustus 1943 werden twee leden van het comité door Geert Lubberhuizen in de echt verbonden: Frits Iordens en Anne Maclaine Pont. Dat wil zeggen: Lubberhuizen vulde op hun persoonsbewijzen in dat ze getrouwd waren. Ze verhuisden naar Amsterdam, maar bleven naast hun illegale werk ten behoeve van geallieerde piloten ook actief voor het Kindercomité. Op 2 maart 1944 werd Iordens in het Belgische Hasselt gearresteerd. Hij werd neergeschoten toen hij probeerde te vluchten en overleed nog dezelfde dag aan zijn verwondingen. Het nieuws bracht een grote schok teweeg binnen het clubje van het Kindercomité. Iordens is na de oorlog op 10 oktober 1946 herbegraven op het hem geliefde landgoed Eerde van de familie Van Pallandt bij Ommen, waar zo veel joodse kinderen onderdak hadden gevonden. Op zijn graf aan de oever van de Regge staat een steen waarop de laatste twee regels van 'Le dormeur du val' van Arthur Rimbaud zijn aangebracht. Het door Lubberhuizen 'gesloten' huwelijk werd na de oorlog bij vonnis van de Raad voor het Rechtsherstel rechtmatig verklaard, zodat Anne 'in vermogens- en/of erfrechtelijk opzicht gelijkgesteld' werd 'met de weduwe van Frits Iordens'. Lubberhuizen liet in 1948 een mooi gebonden boek maken, waarin gedichten voor Anna Maclaine Pont en Frits Iordens waren bijeengebracht die kort na de dood van Frits aan Anne waren voorgelezen door vrienden. Uit piëteit is deze bloemlezing nooit in de handel gebracht.³⁶

Door een toeval is een gecodeerde brief uit de zomer van 1943 van

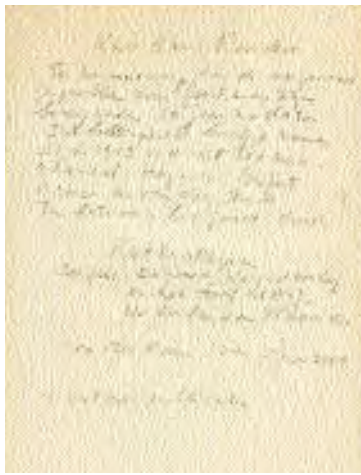
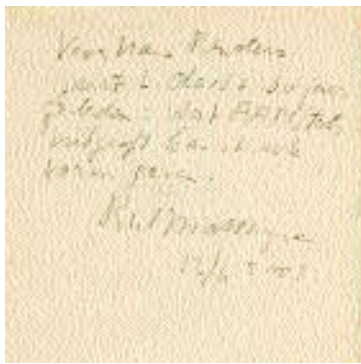
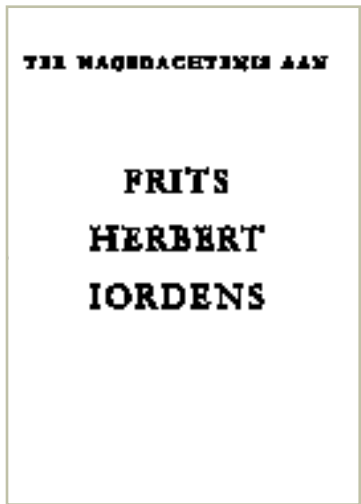
Portret van Frits Iordens door N. Sickenga, 1944

[Uit: *Ter nagedachtenis aan Frits Herbert Iordens*]

34 Gesprek met Marten Toonder, 15-2-2002.

35 Wennekes, p. 58.

36 *Ter nagedachtenis aan Frits Herbert Iordens* [samenstelling en inleiding Geert Lubberhuizen, De Bezige Bij, Amsterdam 1945]. Archief Matthijsen. De datering is afgeleid van een brief die Anne Maclaine Pont op 15-8-1948 aan Matthijsen stuurde. Archief Matthijsen, Oss. R[ut] M[atthijsen] en J[an] C. K[luyver] publiceerden hun 'In Memoriam F.H. Iordens', in: *Almanak Utrechtsch Studenten Corps*, jrg. 124, Utrecht 1946, p. 111. In de *Almanak Utrechtsch Studenten Corps*, jrg. 181, Utrecht 2004, p. 62-67, staat een interview met de 87-jarige Jolle Jolles, ab-actis van de Senatus Veteranorum, dat veel onjuistheden bevat over Iordens.

De in Arnhem gestolen bibliotheek uitgaven die als voorbeeld dienden voor die van De Bezige Bij
 (Collectie Hans Renders)

Anne Maclaine Pont aan Ankie Stork bewaard gebleven. In zijn proefschrift over de verzetsgroepen die zich met hulp aan joodse kinderen bezighielden, drukte Bert Jan Flim die brief af en merkte terecht op hoe makkelijk erin over geld gesproken werd. Alle betrokkenen bevestigden dat de overvloed aan financiële middelen was ontstaan door de opbrengst van *De Achttien Dooden*. Die indruk wordt bevestigd door de mededeling van de dichter Koos Schuur dat hij in 1944 een postcheque ontving met een niet bestaand adres als afzender. ‘De onbekende geldzender bleek later De Bezige Bij te zijn geweest.’³⁷

In september 1943 had *De Achttien Dooden* al 75.000 gulden opgebracht.³⁸ Een goedkope druk kostte een tientje, een romeins genummerde 25 gulden en zo waren er nog wat prijsvarianten. Na aftrek van Lubberhuizens hoge kosten kon hij er Sinterklaas mee spelen voor het Kindercomité. Maar ook de Amsterdamse Studenten Groep profiteerde van het geld. Er was zelfs genoeg om incidenteel ook nog kunstenaars en toneelspelers te steunen die geweigerd hadden zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten. De Bezige Bij werd steeds meer bewust een huis voor schrijvers die zich weigerden aan te sluiten bij de Kultuurkamer.³⁹ Dat zulks niet altijd met even grote omzichtigheid gebeurde blijkt uit een brief uit 1944 die Ferdinand Langen (pseudoniem van Egbertus Pannekoek) aan de clandestien publicerende dichter Ad van Noppen schreef. Langen stuurde de brief in zijn functie als redacteur van uitgeverij Kroonder, en vertelde openlijk dat De Bezige Bij zijn novelle *Achter slot en grendel* ging uitgeven.⁴⁰

Ook Sjoerd Leiker is bij de Bij betrokken geraakt uit weerzin zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten. Leiker en Lubberhuizen hadden elkaar ontmoet door bemiddeling van Jaap Romijn, directeur van uitgeverij Bruna, die tijdens de bezetting vanuit Utrecht de clandestiene Schildpadreeks verzorgde. Leiker had voor de oorlog bij uitgeverij Bosch en Keuning gewerkt en wilde zijn ervaring graag in dienst stellen van de nieuwe uitgeverij van Lubberhuizen. Maar eerst moest hij het manuscript van zijn roman *Drie Getuigen* terugkopen van Van Holkema & Warendorf. Deze uitgeverij wilde pas tot uitgave overgaan als Leiker zich bij de Kultuurkamer zou aanmelden. Leiker weigerde. Die principiële houding kostte hem tweehonderd gulden. Lubberhuizen betaalde dat bedrag voor Leiker, wat alweer illustreert dat De Bezige Bij geen geldgebrek kende.

Volgens Sjoerd Leiker streefden de oprichters en de auteurs die hen bijstonden ernaar om tot een vorm van arbeiderszelfbestuur te komen. In de hongerwinter ontstond zelfs het idee de uitgeverij als eethuis voor auteurs te exploiteren, elke dag een eenvoudige maaltijd tegen een billijke prijs. Die gedachte maakte deel uit van hooggestemde verwachtingen over de uitgeverij, die voor een deel ook ingelost werden. Maar Leiker geeft in zijn memoires ook aan dat niet iedereen dezelfde

37 Lewin, p. 309–310.

38 Volgens schattingen van betrokkenen zijn tijdens de bezetting 15.000 exemplaren gedrukt. Roegholt, p. 34, noemt in 1972 het exacte aantal van 63.109 naoorlogse door De Bezige Bij gedrukte exemplaren.

39 Dimitri Frenkel Frank, ‘Geertjan Lubberhuizen; studentikoze uitgever en officiële propagandist voor het boek’, *De Telegraaf* 2-3-1961.

40 Brief Ferdinand Langen aan Ad van Noppen, [z.d., 1944]. In 2003 in Collectie Antiquariaat Schumacher.

Geert Lubberhuizen met verloofde
Willy van Reenen

Het Kindercomité tijdens het huwelijk
van Geert Lubberhuizen en Willy van
Reenen. Vlnr Titia Timmenga, An de
Waard, Ger Kempe, Manfred Lewinsohn,
Olga Hudig, Rut Matthijssen, Dora
Matthijssen, Ankie Stork, Ewoud Storm
(student sociale geografie), Mary Vink-
Muntz en
Maarten Vink
[Uit: Flim]

opvattingen had over de edele taak van de schrijver. Godfried Bomans bijvoorbeeld, die tijdens de oorlog naar auteursbijeenkomsten kwam zonder auteur van de Bij te zijn, was tegen dergelijke idealistische plannen. Hij zag het al voor zich: auteurs die naast hun schrijfwerk het onvermijdelijke magazijnwerk gingen verrichten, boeken inpakken. ‘Zware lichamelijke arbeid. Die gedachte vond hij stuitend,’ schrijft Leiker.⁴¹

In ruil voor het geld dat Lubberhuizen kwistig uitdeelde, moesten allerlei mensen in het Amsterdamse zich ook inzetten voor de verkoop van *De Achttien Dooden*. Zelfs de broers Gideon en Jan Karel Boissevain van de verzetsgroep CS-6 hebben hun diensten verleend bij de verkoop van de bekende rijmprint voordat ze op 1 oktober 1943 gefusilleerd werden.⁴²

Lubberhuizen had intussen de smaak te pakken en bereidde nieuwe

41 Sjoerd Leiker, *De Waterklok; Herinneringen en beschouwingen*, Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam 1991, p. 57.

42 Flim, p. 204.

uitgaven voor. In zijn laboratorium werkte hij samen met Matthijsen en diens nicht Dora Matthijsen. Dora was aanvankelijk werkzaam voor het Kindercomité, maar werd door Lubberhuizen steeds meer ingezet als zijn particuliere koerierster, vaak onder haar verzetsnaam Tanja Antoinette Vermaesen. Lubberhuizen zoog als het ware de energie uit het Kindercomité voor zijn uitgeefpraktijk, maar andersom was hij ook degene die de organisatie met zijn geld op de been hield. Hij had het naar zijn zin. Op 19 april 1944 trouwde Lubberhuizen na tien jaar verloving met Willy van Reenen. Ter gelegenheid van deze gebeurtenis stelden Charles van Blommestein en Rut Matthijsen een boekje samen op Oud-Hollandsch Van Gelder-papier, in een oplage van vijfenzeventig genummerde exemplaren, onder de titel *De Oprechte Velpenaer*, imprint Het Hummende Hart.⁴³ Het paar verhuisde naar Amsterdam, naar het adres Keizersgracht 260. Daar kwam De Bezige Bij in het laatste oorlogsjaar volledig tot wasdom. Dora Matthijsen fungeerde als trait-d'union tussen Amsterdam (Lubberhuizen) en Utrecht (Matthijsen en Van Blommestein). Rut Matthijsen ging vanuit de zolder van Maarten Vink door met het vervalsen voor onder meer het Kindercomité. Ook Frits Iordens en Charles van Blommestein woonden op de bewuste zolder, tot Vink in oktober 1944 gearresteerd werd vanwege zijn betrokkenheid bij de Studenten Weerbaarheid. Er zijn vele redenen om de zolder van de Van Limburg Stirumstraat 19 als de bakermat van De Bezige Bij te bestempelen. Rut Matthijsen weet zich nog te herinneren dat in een 'loze ruimte' tussen twee verdiepingen op dat adres vijfenzeventig enveloppen met duizend gulden bewaard werden.⁴⁴

Behalve Jan Hendriks uit Utrecht werden ook drukker Fokke Tamminga en binder Huib de Koningh uit Den Haag ingeschakeld. Zij waren relaties van Van Blommestein. Van Blommestein was om veiligheidsredenen van Utrecht naar Den Haag verhuisd en kwam pas in de hongerwinter weer terug naar Utrecht bij Matthijsen, in een huis van Jaap Schat (vader van Peter Schat) in de Minstraat. Schat stelde dit huisje dat aan zijn bakkerij vastgebouwd stond ter beschikking zonder vragen te stellen. Matthijsen kreeg zelfs een pistool van hem. Fokke Tamminga drukte veel illegaal werk, onder meer *Het Parool* en *Vrij Nederland*. Wat Tamminga voor de Bij drukte, ging automatisch naar de binderij van Huib de Koningh. Maar De Koningh had ook een kleine degelpers, waarmee hij enkele andere illegale uitgaven van De Bezige Bij geheel of gedeeltelijk drukte. Samen met tekenaar Karel Links heeft hij op dat degelpersje de bekende – door De Bezige Bij uitgegeven – *Moffenspiegel* gedrukt.⁴⁵

Het fonds van De Bezige Bij tijdens de bezetting is zeer divers. Van Oudhollandse spreuken op geschept papier tot politieke gedichten op zurig oorlogspapier, van mooi gebonden linnen boeken zonder al te

43 Wenekes, p. 74 en transcriptie interview van Flim met Matthijsen 16-5-1991.

44 Gesprekken Rut Matthijsen in 2002 en 2003.

45 Zie Bibliografie 41. Minstens één uitgave van De Bezige Bij werd door De Koningh en Tamminga samen verzorgd (zie Bibliografie 1). Hans Mulder in gesprek met Karel Links, *Vrij Nederland* 3-5-1980.

veel politieke pretentie tot politiek satirische cartoons op prentbriefkaarten, kalenders die getooid gingen met een foto van de koningin tot de uitgave waar de Duitsers erg op gebeten waren: de *Moffenspiegel*. Die laatste uitgave kreeg door een treurig toeval nog een extra verzetslading. Tijdens een inval bij de Groningse drukker Hendrik Werkman werd een exemplaar van de *Moffenspiegel* in zijn werkplaats aangetroffen. De nazi's gingen ervan uit dat hij de drukker ervan was, hetgeen niet het geval was, maar hij werd wel om die reden doodgeschoten.

Clandestien en illegaal

De discussie over het al dan niet illegale karakter van oorlogsuitgaven begon nog tijdens de oorlog. Dirk de Jong maakt in de ondertitel van zijn bibliografie niet voor niets een verschil tussen illegale en clandestiene bellettrie. Het onderscheid, in alle publicaties waarin de literatuur uit de Tweede Wereldoorlog ter sprake komt, lijkt helder en zinvol. Clandestien drukwerk valt buiten de wettelijke kaders die de heersende macht heeft ingesteld, illegaal drukwerk gaat een stapje verder omdat het niet alleen buiten de wet om gaat, maar ook actief tegen de politiek van de heersende macht gericht is. Het is dit gehanteerde onderscheid dat nog tijdens de bezetting tot de veroordeling op politieke gronden leidde door diverse verzetsmensen van 'alle uitgaven die niet in rechtstreeks verband staan met het politiek en militair verzet'. Met andere woorden: alle literaire uitgaven werden in die opvatting als energie- en papierverspilling afgedaan en waren dus clandestien, want niet per se tegen de bezetter gericht. Het illegale tijdschrift *De Vrije Gedachte* ventileerde die opvatting op 19 februari 1945 vanuit politiek perspectief, nadat Henk van Randwijk in het kerstnummer van *Vrij Nederland* in 1944 al geageerd had tegen de 'elitaire papierverspilling' die het uitgeven van literatuur in oorlogstijd in zijn ogen was. Een verrassende opinie voor iemand die bij het illegale *Vrij Nederland* zijn verzetsballade *Celdroom* had laten drukken.

Direct na de bevrijding nam P.J. Meertens de oorlogsbellettrie onder vuur met zijn opmerking dat er tijdens de bezetting veel goedbedoelde gedichten werden geschreven, maar dat de kwaliteit ervan te wensen overliet: 'Slechte gedichten uitgegeven in een prachtige uitvoering.'⁴⁶ Dat is een opvatting die tot op de huidige dag instemming geniet. En het is waar: gedichten die historische stof aankaarten, maken vaak een gedateerde en incidentele indruk, als ze blijven steken in registrerende notatie en ons te expliciet confronteren met feiten die ons via een andere weg bekend kunnen zijn. Deze kritiek heeft uiteraard na 1945 de zogenaamde verzetspoëzie wel getroffen, afgezien van het gedicht van Jan Campert, 'De achttien doden'.⁴⁷

⁴⁶ P.J. Meertens, 'Verzetspoëzie', in: *Ad Interim* 1(1945)6, p. 164-181; 'De poëzie der allerjongsten. I. De tijdschriften', in: *Ad Interim* 1(1945)8, p. 248-267, en 'De poëzie der allerjongsten. II. De dichters', in: *Ad Interim* 1(1945)9, p. 293-307.

In Frankrijk werden de literaire documenten tegen de bezetter vooral uitgegeven door Les Éditions de Minuit, in Vlaanderen was nauwelijks sprake van verzetspoëzie en Meertens had ‘bij geruchte’ vernomen dat er in Rusland ook nogal wat gedichten tegen de Duitse legers gecirculeerd hadden.⁴⁸ In enkele bijdragen in het literaire tijdschrift *Ad Interim* beschreef Meertens de Nederlandse poëzie die tijdens de bezetting was verschenen. Uit het Bezige Bij-fonds noemt hij behalve Jan Campert ook Jan H. de Groot, Yge Foppema, Han Hoekstra, Gerrit Kamphuis en Halbo C. Kool. Maar waar het om de vernieuwende jonge dichters gaat, komt hij niet veel verder dan Koos Schuur, wat De Bezige Bij betreft. Ook maakt Meertens in zijn artikelen een onderverdeling naar de verzuilde achtergrond van de verzetspoëzie. De Bezige Bij blijkt de liberale zuil te vertegenwoordigen. Het begrip ‘liberaal’ wordt hier in dubbele betekenis gehanteerd: niet alleen publiceerden ze niet-kerkelijken, maar ook zag hij de Bij als liberaal in de zin van ruimdenkend, omdat protestantse dichters zoals Jan H. de Groot broederlijk naast katholieken (Anton van Duinkerken) in het fonds figureerden. Van de protestantse dichters noemt hij W.A.P. Smit, die onder de naam Evert J. Pot bij De Bezige Bij publiceerde, al was dat niet met zijn beste werk. Datzelfde geldt voor Maurits Mok en Adriaan Morriën. De conclusie lijkt dus gerechtvaardigd dat de verzetspoëzie die De Bezige Bij uitgaf niet uitblonk in literaire kwaliteit. Waar dat wel het geval was, blijkt het verzetskarakter minimaal te zijn. Maar wat de generatie betreft die al voor 1940 actief was, gaat een dergelijke conclusie zeker niet op, getuige de publicaties van Adriaan Roland Holst of Hendrik de Vries. Zij waren literair gezien boven elke twijfel verheven.

De Bezige Bij en de politiek

Wat bleef over van de kritiek (‘slechte gedichten uitgegeven in een prachtige uitvoering’) op de publicaties van de Bij tijdens de oorlog? Allereerst moet gezegd worden dat het gekrakeel over het vermeende niet-politieke karakter van het Bezige Bij-fonds alleen gaat over de poëzie, nadrukkelijk niet over het belangrijke aandeel proza uit het fonds. De roman *De vliegenvanger* van John Steinbeck, geschreven naar aanleiding van de Duitse overval op Noorwegen op 9 april 1940 is slechts een van de voorbeelden waarin breed geaccepteerde kwaliteit en ideologie gecombineerd worden. Op het artikel met de ideologische aanval van Van Randwijk in *De Vrije Gedachte* werd in maart 1945 gereageerd in een brochure onder de titel *Cultureel verzet in Nederland*, geschreven door G. Miles, een pseudoniem waarachter zich de dichter Gerrit Kamphuis verborg.

Aankondiging van een Bezige Bij-uitgave naar aanleiding van de eenmalige toneelvoorstelling *Vrij volk* op 10 mei 1945

⁴⁷ Redbad Fokkema, *Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1999, p. 157.

⁴⁸ Nergens werd zoveel ondergronds gepubliceerd als in Nederland, 'Introduction', *Rebel, mijn hart... An exhibition of Dutch clandestine printing 1940-1945*, Cambridge University Library September-December 2002, organised and catalogued by Paul Woudhuysen with an introduction by Dr Anna E.C. Simoni.

Pikant was wel dat criticaster Van Randwijk in 1941 samen met Jan Hendrik de Groot én verdediger Gerrit Kamphuis ook onder de titel *Nieuw Geuzenliedboek* een poëziebloemlezing uitgebracht had. In 1944 was, anoniem natuurlijk, Kamphuis' gedicht *Amsterdam's haven verwoest* als rijmprent bij De Bezige Bij verschenen, en in 1944 publiceerde hij bij de Bij het prospectus *Het Nieuw Geuzenlied*. Uit deze brochure wordt duidelijk waarom Kamphuis later zo furieus reageerde op het schampere verwijt dat het schrijven en uitgeven van gedichten toch helemaal niets met politiek te maken had. Dat was bepaald niet de opvatting die uit *Het Nieuw Geuzenlied* sprak. 'Vijf jaar nu reeds leeft ons volk onder een tyrannie, welke steeds meer het karakter van een barbaarsche terreur heeft aangenomen. Leeft? Inderdaad. Het leeft, ondanks de vele duizenden, die zijn omgekomen in de strijd en nog dagelijks omkomen door de Teutoonsche moordpelotons en door de moedwillig veroorzaakte honger en ellende, ondanks de tienduizenden, die in gevangencellen en concentratiekampen de uren tellen, ondanks de honderdduizenden, die, door bedriegelijke voorspiegelingen weggevoerd of gewelddadig meegevoerd, in harde slavernij hun dagen doorbrengen.' Dat waren geen woorden van een egocentrisch kunstenaar die geen politieke betrokkenheid met zijn omgeving toonde. Integendeel, het waren de eerste regels van een brochure waarin ondubbelzinnig het dichterlijk verzet tegen de nazi's werd geprezen en waarin niet minder ondubbelzinnig aan een periode werd gerefereerd waarin Nederland ook al door een vreemde overheerser werd geknecht: de overheersing door de Spanjaarden in de zestiende eeuw. De Tachtigjarige Oorlog was een inspiratiebron voor allerlei kunstenaars geweest zich in allegorische zin tegen de bezetter te keren. Talloos zijn de gedichten, pamfletten en prenten die als doel hadden de Spaanse furie belachelijk te maken.⁴⁹

Kamphuis refereerde in zijn prospectus van 1944 aan de poëzie die in die tijd onder 'niet minder zware druk' was geschreven en bekend is geworden als 'Geuzenpoëzie'. Hij kondigde aan dat De Bezige Bij na de bevrijding een ruime en gevarieerde bloemlezing uit deze verzetspoëzie zou samenstellen, uit te geven in een 'volksuitgave', tegen een lage prijs. De opbrengst werd bestemd voor 'de slachtoffers van de Nazi-terreur'. Tevens kondigde Kamphuis een tweedelig 'standaardwerk' aan met daarin alle verzetsliteratuur. 'Waarom daar drie eeuwen mee wachten, zoals met de geuzenliederen gebeurde.' De inleiding van dit standaardwerk moest uit diverse hoofdstukken bestaan zodat evenzoveel deskundigen het religieuze, het sociaal-politieke en het literaire aspect van deze gedichten konden belichten. Een dergelijk standaardwerk, zo stond in het prospectus dat in december 1944 verscheen, moest een cultuurhistorisch monument van nationale betekenis worden. De aankondiging van deze uitgave 'onder redactie van twee redac-

49 Daniel R. Horst, *Opstand in zwart-wit; Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584*, Walburgpers, Zutphen 2003.

teurs van het *Vrij Nederlandsch Liedboek*, twee redacteurs van *Het Geuzenliedboek* en een literair-historicus' werd ook nog eens herhaald in *Document 10 mei 1940 5 mei 1945*, een premièreboekje van *Vrij Volk*, opgevoerd door Toneelgroep 5 mei '45 en uitgegeven door De Bezige Bij. Het 'standaardwerk' is nooit verschenen, evenmin als de bloemlezing. Althans niet bij de Bij.⁵⁰ Het door de Bij uitgegeven *Het Vrij Nederlandsch Liedboek* was al verschenen, namelijk op 1 april 1944, toen bovengenoemd prospectus verspreid werd. Ook verscheen in 1946 de door Yge Foppema samengestelde en ingeleide bloemlezing *Oude en nieuwe Geuzenliederen* bij de Bij.

Kamphuis dacht dus niet voor de eerste keer na over het onderwerp toen hij onder de naam G. Miles protesteerde tegen de opvatting 'waarin alle clandestien verschenen literaire uitgaven, waaronder werk van onze voornaamste dichters en prozaschrijvers, onder de titel illegaal snobisme worden gediskwalificeerd'. Miles betoogt dat de illegaal publicerende schrijvers vechten tegen de onderdrukking van het vrije woord en voor 'de ontplooiing onzer cultuur'. Hij refereert in dit verband met instemming aan de componist Dmitri Sjostakovitsj, die tijdens het beleg van Leningrad aan een symfonie bleef werken terwijl het regime verafschuwde. Ook lang na de oorlog bleef de discussie nog najvlen over wat politiek georiënteerde activiteiten waren en wat als hobbyisme gekarakteriseerd diende te worden. Zelfs de voormalige clandestiene uitgever A.A. Balkema liet begin jaren tachtig aan Lisette Lewin weten het onzin te vinden zo lang na dato nog over 'die boekjes' te spreken. Niet het drukwerk, maar: 'het echte verzet was van belang', zei deze uitgever van Het Zwarte Schaap, de Vijf Ponden Pers en La Bête Noire.⁵¹

De brochure *Cultureel verzet in Nederland* verscheen in eigen beheer, maar in opdracht van Lubberhuizen. Het was een pleidooi voor 'totaal verzet', dat wil zeggen op politiek, sociaal, economisch en cultureel gebied. Kamphuis: 'Wat b.v. een uitgeverij als "De Bezige Bij" heeft verricht, om nu maar te volstaan met het noemen van een der belangrijkste, is niet een in deze periode ongepaste luxe, maar een in meer dan één opzicht noodzakelijk onderdeel in het organisch geheel van ons Nederlandsche volksleven-in-verzet. Daarbij gaat het er niet om, of het eene boek geslaagder is dan het andere, of de eene rijmprent wel en de andere niet rechtstreeksch op onze strijd betrekking heeft, doch om het geheel van bedoeling en verwerkelijking.

Bij een recht begrip van zaken, dat zal, hoop ik, nu wel duidelijk zijn, gaat het niet meer aan om een dichter als onvaderlandschlievend te beschouwen, die niet met het pistool in de vuist de vereischte distributiebescheiden vermeestert, of aan een componist te verwijten dat hij zich bij tijd en wijle in de voor zijn concentratie noodzakelijke eenzaamheid terugtrekt in plaats van zich in het strijdgewoel te men-

50 Na de bevrijding verscheen bij Buijten & Schipperheijn het vaak herdrukte *Geuzenliedboek 1940-1945*, red. M.G. Schenk. Tijdens de bezetting bezorgden M.G. Schenk en G.L. Tichelman vier uitgaven van een *Geuzenliedboek*, zie De Jong 308-311.

51 Lewin, p. 10.

gen. Zeker, ik weet, dat men mij zal wijzen op figuren als Jan Campert en Gerrit van der Veen. Maar dan dient men daarbij niet te vergeten, dat er zekere vrijheid moet zijn, althans tijdens deze periode, om zijn krachten zóó in te zetten dat zij het meest effectief zijn voor de goede zaak. Er zijn nu eenmaal mensen, die voor gewapend verzet of soortgelijk werk absoluut niet deugen, maar als kunstenaar belangrijk werk kunnen verrichten. Waarom zou hij, die in zijn lied getuigt tegen de perfide geest en misdadige ziel van den overweldiger en voor de waarheid en de vrijheid een minder goed Nederlander zijn dan een lid van een sabotagegroep? Wanneer het sommigen is gegeven in beide functies werkzaam te zijn, dan is dat iets prachtigs, maar men mag dat niet voor iedere kunstenaar als eisch stellen. Er is voor hem (en waarlijk niet alleen voor hem) een hoog moreel en een groot verantwoordelijkheidsgevoel noodig om in dezen de juiste beslissing te nemen.⁵²

Anders dan Miles bedoelde, wordt met zijn betoog ook aangeduid dat het onderscheid tussen clandestien en illegaal niet volgehouden kan worden. Een liefdesgedicht uitbrengen terwijl je geen lid van de Kultuurkamer was, heet clandestien en een vlammend protest tegen het nationaal-socialisme wordt als illegaal geclassificeerd. Hoe moeten we een inbraak van Lubberhuizen in een foute boekhandel in de Amsterdamse Kalverstraat plaatsen, als we weten dat hij daar papier ging stelen voor een uitgave van *De Bezige Bij*?⁵³

En wat te zeggen van meer indirecte vormen van kritiek en verzet? Geheel naar de mode van die tijd werden bijvoorbeeld oude teksten herdrukt die betrekking hadden op eerdere perioden waarin Nederland onderdrukt werd, zodat de lezer automatisch de strekking ervan zou actualiseren. De allereerste rijmprint van De Blauwe Schuit, de illegale drukkerij die zo bekend is geworden door de bemoeienis van Hendrik Werkman, was het gedicht 'Het jaar 1572', van Martinus Nijhoff. 'Het jaar 1572' gaat terug op de Spaanse overheersing, dus niet op de Duitse bezetting en daarom heet het geen illegale maar een clandestiene uitgave. Ook *De Bezige Bij* deed mee met de trend klassieke auteurs te drukken. Johan H. van Eikeren beschreef die trend door in zijn boekje *Perijkelen; Bij de verzorging van het boek in de oorlogsjaren* Erasmus te citeren: 'Isser iet in de werelt dat men langhsamer behoort aan te vangen / ja dat men meer in alle manieren vlieden moet / afbid-den / ofte wijt verstoten / voorwaer 't is de Oorlogh; zijnde geen dingh ongoddelijcker / ellendiger / schadelijcker / hardneckiger aenhouden-de ofte verwoestelijcker.'⁵⁴

K. Heeroma, ook een dichter die bij de illegale *Bij* had gepubliceerd, werd in 1972 door Richter Roegholt geciteerd waar het om de discussie over clandestien en illegaal ging: 'De *Bezige Bij* is de verzetsuitgeverij bij uitstek geweest, enkel opgezet met het doel om de slachtoffers van de onderdrukking financieel te ondersteunen. [...] De liefde voor het

52 G. Miles, pseudoniem van Gerrit Kamp-huis, *Cultureel verzet*, Amsterdam, 1945, p. [4-5].

53 Zoals o.m. gememoreerd in het inter-view met Max Pam in *Vrij Nederland* van 7-10-1978. Max Nord vindt dat twee ele-menten belangrijk zijn om het fonds van de *Bij* illegaal te noemen: het risico om gepakt te worden en het afstaan van het verdiende geld om politieke actie mee te ondersteunen. Gesprek 9-8-2003.

54 Johan H. van Eikeren, *Perijkelen; Bij de verzorging van het boek in de oorlogsjaren of Het relaas van Hollandse onversaagdheid in tijden van nood uit de ervaring opgetekend*, F.G. Kroonder, Bussum, 1945, p. 7.

schone boek lag hier als het ware in het verlengde van de liefde voor het leven en de liefde voor de vrijheid.⁵⁵ Met andere woorden: naar de inhoud was het fonds van De Bezige Bij misschien niet altijd illegaal, maar het doel van de publicaties was dat zeker wel. Dat wil zeggen: alle uitgaven, daarover bestaat geen twijfel, waren zonder uitzondering bedoeld om de verzetsgroepen te financieren die joodse kinderen en kunstenaars de oorlog door hielpen.

Vaak gingen literatuur en verzet ook samen. Nemen we bijvoorbeeld de eerdergenoemde vertaling van *De vliegenvanger* van John Steinbeck. Het boek werd vertaald door Ferd. Sterneberg, spil van het ondersteuningsfonds voor joodse toneelspelers en andere kunstenaars die zich niet bij de Kultuurkamer wensten aan te sluiten. *De vliegenvanger* was behalve een politieke roman naar inhoud ook naar de vorm politiek, omdat De Bezige Bij de hele opbrengst zonder aftrek van de gemaakte kosten reserveerde voor het fonds van Sterneberg en de zijnen. Opbrengst: duizend exemplaren à honderd gulden, deed honderdduizend gulden!

Volgens schattingen kort na de oorlog zette de Bij tijdens de bezetting minstens achthonderdduizend gulden om. Vanwege dergelijke steunconstructies aan andere fondsen is het onmogelijk na te gaan hoeveel mensen nu precies gebaat zijn geweest met geld van De Bezige Bij. Het Utrechts Kindercomité heeft ongeveer vierhonderd kinderen tijdens de oorlog kunnen helpen. En uit het onderzoek van Flim bleek dat de achthonderdduizend gulden die De Bezige Bij tijdens de Tweede Wereldoorlog verdiende grotendeels werd ingezet voor het Kindercomité. Er is daarnaast een lijst bewaard gebleven waarop drieënzestig namen staan van particulieren die steun ontvingen, maar die lijst geeft alleen een momentopname en bovendien bevat deze alleen de namen die aan Lubberhuizen bekend waren, zoals die van drukkers, schrijvers en tekenaars. En behalve met geld ondersteunde de uitgeverij tijdens de hongerwinter ook kunstenaars met voedsel. Toen je met geld niets meer kon kopen, transformeerde een deel van De Bezige Bij zich tot voedselorganisatie. Verzetsorganisaties zoals *Het Parool* en *Vrij Nederland* leverden levensmiddelen. Dat was wel eens anders geweest. Er bestaat een wat geïrriteerde brief van Ruysch (Lubberhuizen) aan een plaatselijke verzetsgroep waarin om voedsel voor drukkers gevraagd wordt. 'Ik zie niet in waarom de drukker van een illegaal blad beter gevoed moet worden dan de drukker van het *Vrij Nederlandsch Liedboek*.'⁵⁶ De bezetter zag het zogenaamde verschil tussen clandestien en illegaal ook niet zo duidelijk. In een brief van het Rijkscommissariaat van 20 juli 1944 wordt melding gemaakt van *Het Geuzenboek* [*Het Vrij Nederlandsch Liedboek*] waarin bijdragen zouden staan van 'Campert, Brandligt, Aron Thijs, G. den Brabander, Bert Aafjes en Roland Holst'. Ook was de hand gelegd op Arthur van Schendel, *Sparsa*

55 K. Heeroma in *Onderdrukking en Verzet; Nederland in oorlogstijd*, Van Loghum Slaterus, Arnhem en Meulenhoff, Amsterdam [z.j.], deel II, p. 544. In Roegholt, p. 51.

56 Ruysch aan Den Heer van Gelder, 10-3-1944. Archief Roegholt.

van De Bezige Bij en Hector Mantinga (pseudoniem van Maurits Mok), *De vader spreekt*, eveneens van De Bezige Bij. In een andere brief van het Rijkscommissariaat, waarschijnlijk van 4 augustus 1944 (de datering is moeilijk leesbaar) wordt het bundeltje *Poèmes* van Gérard Miellet ten onrechte aan De Bezige Bij toegeschreven. In werkelijkheid was dit bundeltje in eigen beheer gedrukt in Utrecht, bij de firma Schotanus en Jens.⁵⁷ Dat ook de bezetter dergelijke boeken als gevaarlijk bestempelde, bleek wel uit een rapport van *der Befehlshaber* van de *Sicherheitspolizei* van 16 juni 1944. Deze *Befehlshaber* was in de trein van Amersfoort naar Amsterdam in contact gekomen met een zekere Hijlke Halbertsma, die gearresteerd werd omdat hij *De vliegenvanger* zat te lezen. In het rapport werd het boek gekwalificeerd als ‘deutsch-feindliche Lektüre’, en werd het vanwege het opruiende karakter ervan in beslag genomen. Omdat Halbertsma verklaarde deze illegale uitgave van een vreemdeling te hebben gekregen, werd hij vrijgelaten.⁵⁸

Het verzet als investering voor het naoorlogse fonds

Vignet ‘De Doezende Dar’ door Fedde Weidema
[Uit: WA Man]

Het eerste deel van de serie *Quousque Tandem* van De Bezige Bij verscheen nog in 1943, met als logo de letters QT. Het betrof *De zeven hoofdzonden* van Hector Mantinga. Dit dichtbundeltje werd gebrocheerd bij Danner, de binderij op het Voor-Clarenburg in Utrecht waar Lubberhuizen een kamer huurde. De titel van de reeks past in de veelvoorkomende praktijk van uitgevers tijdens de bezetting om klassieke teksten te gebruiken waarbij de lezer zelf wel de associatie met de actualiteit zou maken. In dit geval ging het om ‘*Quousque tandem, abutere Catilina patientia nostra*’ (‘Hoe lang nog, Catilina, zult ge misbruik maken van ons geduld.’), de beroemde woorden van de Romeinse staatsman Cicero.⁵⁹

De Bezige Bij zou na de bevrijding doorgaan, zo stond in het in 1944 verschenen *Plan voor de Coöperatieve Uitgeverij De Bezige Bij in hoofdlijnen* ‘met als doel het dienen van de zaak der auteurs’. Om dat doel goed te dienen moesten er statuten opgesteld worden en was het raadzaam geld opzij te zetten voor het nodige bedrijfskapitaal. Om de doelstellingen van De Bezige Bij in de oorlog (hulp aan joodse kinderen en aan kunstenaars) intussen niet te vertroebelen werden twee illegale uitgaven op de markt gebracht onder een ander imprint: *WA Man* van M. Swaertreger (pseudoniem van Theun de Vries), een novelle over een NSB’er verschenen met als uitgeversnaam *De Doezende Dar*, en *Het raadsel van Arend en Hendrik Goudt* door Jan Jacob ten Hove (pseudoniem van D. Hoek), dat verscheen onder de naam *De Weduwe de Bij*. Na aftrek van kosten leverden deze twee titels ruim 25.000 gulden op. Dat geld werd via een notaris in de kas gestort van het Nationaal Steun

57 Brieven in NIOD, DVK-Archief, sign. HSSPF 61Ac. De Jong 564.

58 DVK-Archief, sign. HSSPF, 61 AC, NIOD.

59 In 1917 kreeg het *Eindhovens Dagblad* van het Nederlandse Militair Gezag een verschijningsverbod van een week vanwege een anti-Duits artikel van Bram Retera onder de kop ‘Hoe lang nog?’, Cas van Houtert, *Uit doorgaans betrouwbare bron; De geschiedenis van het Eindhovens Dagblad*, Eindhovens Dagblad BV, Eindhoven 2003, p. 76.

Amsterdam, 25 Juni 1946.

AAN de leden
van de Coöperatieve Vereeniging
DE BEZIGE BIJ u.a.

L.S.,

In verband met de komende Algemeene Ledenvergadering op 2 Juli a.s., waarbij een nieuw bestuur voor de Coöperatieve Vereeniging zal worden gekozen, sturen wij U hierbij nog een lijst van de leden der Vereninging toe, zooals deze op 24 Juni jl. was samengesteld.

Wij verzoeken er Uw aandacht op, dat voorstellen voor een tegen-candidaat uiterlijk 24 uur voor het begin van de Algemeene Ledenvergadering ingediend moeten zijn bij het Bestuur van de C.V. De Bezige Bij u.a., p/a van Miereveldstraat 1, Amsterdam-3.

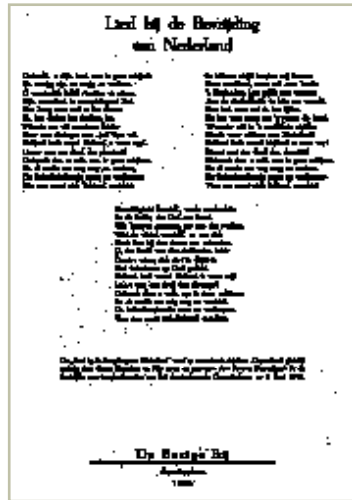
Ledenlijst per 24 Juni 1946

G. Achterberg	B. A. J. van Lier
Prof. Dr. W. J. M. Anselbergs	K. L. Links
N. Bijlstra	Emy van Lekhorst
Til Brugman	A. H. Nijhoff
Willy Coraari	Mr. M. Nijhoff
Maurits Dekker	M. Moë
Prof. Dr. W. A. Donkersloot	Adriaan Morriën
A. den Doolgaard	E. du Parnas-de Hooë
Jan G. Elburg	A. Roland Holst
Jan Engelman	B. Schlierbeek
E. Evenhuis	Pedde Schurer
Henriette van Kyk	Kees Schuur
Johan Fabricius	M. J. Sjahrir-Duchâteau
Yge Peppers	H. J. Seeding
Jan H. de Groot	I. Spreekmeester
Prof. Dr. A. N. J. den Hollander	Nick Verhaagen
E. Hoornik	S. Ventdijk
Wim Hora Adams	Ab Vlaser
C. Ivens-Regink	Dr. B. H. M. Vlokke
G. Kamphuis	Bert Voeten
Mr. H. W. J. M. Keuls	Leonard de Vries
Halbo G. Kool	Victor E. van Vriesland
Ferdinand Langen	Johan van der Woude
Sjoerd Leiker	

Hoogachtend,
C.V. De Bezige Bij u.a.

Lied bij de Bevrijding van Nederland
door Gerrit Kamphuis op muziek
van Alphonse Diepenbrock, uitgave juni
1945
[Archief De Bezige Bij]

Fonds, onder voorwaarde dat het tegoed na de oorlog aan de nieuwe uitgeverij teruggegeven zou worden. De storting van die 25.000 gulden op 12 december 1944 markeert de officiële oprichting van De Bezige Bij, de Coöperatieve Vereniging waarvan Henriëtte van Eyk, Halbo Kool en Sjoerd Leiker de eerste bestuursleden waren. *De Achttien Dooden* verscheen in het voorjaar van 1943. De Bezige Bij bestond de facto dus al ruim anderhalf jaar voordat op het kantoor van notaris P.W. van der Ploeg te Amsterdam ‘in het verborgene de Coöperatieve Vereniging De Bezige Bij tot uitgave van boeken en tijdschriften’ werd opgericht.

Het huis van Henriëtte van Eyk was in die tijd het trefpunt van de groep die de verkoop van de Bij-uitgaven organiseerde: Geert Lubberhuizen, Sjoerd Leiker, Jan H. de Groot, Han G. Hoekstra en Halbo Kool.⁶⁰ Al vanaf mei 1944 was Cees van Leeuwen – student in de rechten – zich in opdracht van Lubberhuizen aan het oriënteren op de juridische vorm van De Bezige Bij van na de oorlog. ‘Wees niet teleurgesteld als het niet op een N.V. uit zal draaien,’ schreef hij op 22 mei aan Lubberhuizen. In september van dat jaar informeerde Van Leeuwen wat het resultaat van Lubberhuizens ‘stappen bij Meulenhoff’ waren geweest.⁶¹ Was dat een plan om met Meulenhoff te fuseren soms?

Al geruime tijd voordat de bezetting ten einde was, werd er, kortom, nagedacht over hoe de uitgeverij in vredetijd door te zetten. En dat niet alleen, de bezettingstijd werd als moreel kapitaal ingezet voor de periode daarna. In prospectussen en ander reclamemateriaal van de Bij van vlak na de oorlog werd het politieke imago van het fonds nauwkeurig in de gaten gehouden. Commercie en politiek leverden soms

60 I. Schoffers, ‘Rapport van het onderhoud met Mevrouw Henriëtte van Eyk op 17 september 1952’, NIOD, doc. II 395-a, sub 14.

61 Cees van Leeuwen aan Geert Lubberhuizen, 22-5-1944 en 8-9-1944. Archief Matthijsen.

frieties op en daarom werd de werkelijkheid enigszins geweld aangedaan. Dat wil zeggen: goedlopende boeken die politiek niet in het progressieve beeld pasten, werden voor het gemak in de prospectussen maar weggelaten.

Op allerlei manieren werd voortgeborduurd op het politieke imago. Op 13 maart 1945 bijvoorbeeld liet Lubberhuizen aan Van Blommestein weten dat hij van zins was na de oorlog een bundel karikaturen te publiceren, geïnspireerd op de succesvolle *Moffenspiegel*, onder de titel *Jappenspiegel*. Lubberhuizen hoopte op een domino-effect, maar ook werd met deze uitgave een duidelijke antikoloniale politiek voor na de oorlog uitgezet, omdat de Japanners immers de naar onafhankelijkheid strevende Indonesiërs onderdrukten. Maar het belangrijkste was toch wel dat *Moffenspiegel* een regelrecht commercieel succes was geworden. Dat viel met *Jappenspiegel* bitter tegen. In dezelfde brief aan Van Blommestein kondigt Lubberhuizen een herdruk van *Moffenspiegel* voor na de oorlog aan.⁶² Van de rijmprenten, ook al liepen ze erg goed, wilde Lubberhuizen wel eens af: 'Je weet bij God niet hoe je ze vervoeren, dus verkopen moet.' Er zal ook wel een andere reden voor Lubberhuizens getemperde enthousiasme zijn geweest. De erven Jan Campert brachten de rechten op het werk van Jan Campert onder bij uitgever A.A.M. Stols, dus ook de rechten op *De Achttien Dooden*. 'Wij zijn zeer verheugd dat U ons de vrije hand laat bij de uitgave van de rijmprent van *De Achttien Dooden* van Jan Campert,' schreef Lubberhuizen in augustus 1945 aan Stols.⁶³ *De Achttien Dooden* werd dus opgenomen in de eerste (en latere) naoorlogse aanbieding. In de tweede helft van 1945 werden 4928 exemplaren op klein formaat en 11.208 exemplaren op groot formaat verkocht voor respectievelijk 60 en 90 cent.⁶⁴ Het door Kamphuis aangekondigde maar nooit verschenen *Het Nieuw Geuzenliedboek* werd in het prospectus ook nog genoemd.

Ook andere uitgaven grepen terug op het verzetsverleden. Het nooit verschenen *Jaarboek 1946 van de Nederlandsche Letteren* bijvoorbeeld, onder redactie van J.C. Bloem, Clara Eggink, Ed. Hoornik, C.J. Kelk en Adriaan Morriën, was bedoeld ter ondersteuning van de 'Culturele Wederopbouw'.⁶⁵

Ook de nieuwe reeks Tandem Aliquando werd na de bevrijding in een uitgeversprospectus verbonden met de bezettingstijd: 'Quousque Tandem (hoe lang nog), in oorlogstijd door ons uitgegeven, thans gevolgd door Tandem Aliquando, (eindelijk dan toch), in vrijheid.' Het prospectus is om dit soort verwijzingen interessant. In de aangekondigde selectie boeken werd de 'charmante schrijfster Henriette van Eyk' in het fonds opgenomen met 'een grote novelle', en ook de gedichten van Nijhoff die 'in de achter ons liggende vijf jaren' waren geschreven. Tegelijkertijd werd de reeks Periscoop aangeboden. De eerste zin

DE BEZIGE BIJ

gaf in den oorlog moole, kleine
boekjes uit, verschrikkelijk duur
geeft in den vrede moole, groote
boeken uit, tamelijk goedkoop

DE BEZIGE BIJ

was de eenige geheel ondergrondse
uitgeverij en is dus brandzeker

62 Wennekes, p. 80.

63 G. Lubberhuizen aan A.A.M. Stols, 15-8-1945. Archief De Bezige Bij.

64 G. Lubberhuizen aan A.A.M. Stols, 8-6-1946. Archief De Bezige Bij.

65 Intekenformulier met tekst van Hans van Meerten. Hij had tijdens de bezetting onder de naam Hans Onderwater boeken van De Bezige Bij verkocht ten bate van acteurs die in financiële moeilijkheden zaten, Bibliotheek KVB, Amsterdam, inv.nr. CPPA 114:2.

hierover is al niet mis te verstaan: 'In oorlogstijd hebben wij de Nederlandse auteurs gelegenheid gegeven te publiceren ondanks de cultuurkamer, thans willen wij dit doen ondanks de papierschaarste.'

Van elk van de twee reeksen werden tien boeken in een oplage van 525 exemplaren geproduceerd, op Oudhollands papier. Iemand die ooit ook maar een uitgave van de Bij uit oorlogstijd in handen had gehad, zag de symboliek van deze mededeling. Bijna alle illegale uitgaven waren op Oudhollands papier gedrukt en in een oplage van 525 exemplaren. En voor wie de symboliek niet doorzag werd expliciet vermeld dat de twee series 'beschouwd kunnen worden als voortzetting van onze in bezettingstijd verschenen reeks *Quousque Tandem*'. Ook *Periscoop* werd met het verzet geassocieerd. Niet alleen omdat de redacteurs Ferdinand Langen en Koos Schuur in het illegale fonds van De Bezige Bij vertegenwoordigd waren, Langen zelfs met een titel in de *Quousque Tandem*, maar vooral door de mededeling dat de tien titels in *Periscoop* het beste werk van auteurs was uit 'de achter ons liggende jaren, waarin zij door hun afwijzende houding tegenover de cultuurkamer niet hebben kunnen publiceren (illegale publicaties in kleine oplagen, en geringe omvang uitgezonderd)'. In de titels die vervolgens werden gepresenteerd, stond over *Hélène in het Heelal* van Ferdinand Langen vermeld dat deze roman geïllustreerd was door Salim. Deze kunstenaar had tijdens de bezetting ook al voor de Bij getekend.⁶⁶ Maar ook als de uitgever literaire motieven inbracht iemand in de nieuwe reeksen op te nemen, kwam de bezetting erbij kijken. Over Ab Visser: 'die tijdens de bezetting reeds blijk gaf van een bijzondere poëtische ontwikkeling'. Over Eddy Evenhuis en zijn bundel *Pan in de stad*: 'waarin zijn opgenomen de beide illegale publicaties *Uit de Pas* en *De Leerling Alexander*'. Wat 'illegaal' in dit verband precies inhield, wordt wijselijk niet uitgelegd.

Met de ruim zeventig uitgaven die de Bij tijdens de bezetting heeft

66 Guy de Maupassant [Henri René Albert de Maupassant], *Le Horla*. Illustreerd par André Duparc [pseudoniem van Sariochmin Salim. Utrecht], *L'Abeille Laborante* [sic] en *De vliegenvanger* van John Steinbeck.

PERISCOOP

De reeks Periscoop staat onder redactie van Ferdinand Langen en Koos Schuur. Zij zal tien delen bevatten. In deze reeks zullen een aantal van de meest opvallende, jonge talenten onder onze Nederlandse auteurs vertegenwoordigd zijn met een roman, een novelle of een bundel gedichten. Hun beste werk uit de achter ons liggende jaren, waarin zij door hun afwijzende houding tegenover de cultuurkamer niet hebben kunnen publiceren (illegale publicaties in kleine oplagen, en geringe omvang uitgezonderd) wordt thans hier voor het eerst aan de openbaarheid prijsgegeven.

Als eerste deel verschijnt binnenkort:

Hélène in het Heelal

een roman van Ferdinand Langen, met een illustratie van Salim. Reeds in bezettingstijd vestigde deze jonge auteur de aandacht op zich door de publicatie van de novelle Achter Slot en Crendel, in de reeks Quousque Tandem. *Hélène in het Heelal* is zijn eerste, loeiende, roman.

VERDER STAAN OP HET PROGRAMMA:

Millennium

door Ab Visser. Een bundel nieuwe gedichten van den Groninger dichter Ab Visser, die tijdens de bezetting reeds blijk gaf van een bijzondere poëtische ontwikkeling.

Een kritische periode

door S. Tas. De auteur S. Tas, die bij het intellectuele publiek geen onbekende is, schreef onder deze titel een indringend essay over Edu Perron en Menno ter Braak.

Pan in de stad

door Eddy Evenhuis. De eerste legale bundel van deze opmerkelijke dichter, waarin zijn opgenomen de beide illegale publicaties *Uit de Pas* en *De Lecting Alexander*.

Klein terreurspel

door Jan C. Elburg. Een manuscript, geïllustreerd door Lotte Küting, dat als het ware geschreven is voor een bibliophile uitgave.

Herfst, Hoos en Hagel

door Koos Schuur. Een dichtbundel van formaat van dezen talentvollen dichter, waarin opgenomen de clandestien verschenen bundels *Windverhaal*, *Novemberland* en *De Zeven Vloeken*.

Verdere delen zijn in voorbereiding, waaronder een novelle van den auteur van de enige clandestien verschenen roman, *Drie Getuigen*, Menno van Haarsma (Sjoerd Leiker), en een roman van de begaafde jonge schrijfster Anna Blaman.

TANDEM ALIQUANDO

Quousque Tandem (hoe lang nog), in oorlogstijd door ons uitgegeven, thans gevolgd door Tandem Aliquando, (eindelijk dan toch), in vrijheid. De reeks staat onder redactie van Anton van Duinkerken en Halbo C. Kool. In deze serie zal werk verschijnen van bekende Nederlandse auteurs.

Als eerste deel de nog nimmer in boekvorm uitgegeven

Kenteringssonetten

door Herman Corter, toegelicht en geannoteerd door Dr. Carut Stuijling, voorzien van een volledige bibliographie van het werk van Corter. Een uitgave waarop jaren is gewacht en waarvoor eerst thans toestemming tot publicatie is gegeven.

Veuse Vesuvius

door F. Bordewijk. Een meesterlijke novelle over een Franse enclave in een Haagse achterbuurt van omstreeks 1900.

In en buiten het tij

door S. Vestdijk. Een nieuwe bundel gedichten, waarin opgenomen o.a. Allegretto Innocente

Acaciaaantje

door Henriette van Eyk. Een grote novelle, geschreven op de onnavolgbare wijze van deze charmante schrijfster.

Herinnering

door M. Nijhoff. De verzamelde, tot nu toe ongebundelde gedichten, waarin o.a. opgenomen de in de achter ons liggende vijf jaren geschreven tijdsverzen.

Een gedeelte van de uitgaven zal worden geïllustreerd.

Men tekent in voor een of beide series van tien nummers en verzekert zich zodoende van tien of twintig uitstekende boeken, die in een beperkte oplage van 525 exemplaren gedrukt worden op prachtig papier. Losse delen zijn niet verkrijgbaar. De intekenaarsprijs is f. 95. . De boeken zullen in de loop van ongeveer een jaar verschijnen. De betaling wordt verzocht per verschenen deel à f. 9.50. Daar er een zeer grote belangstelling is voor deze uitgaven, wordt men aangeraden zo spoedig mogelijk bij zijn boekhandelaar in te tekenen.

De aflevering zal geschieden in volgorde van intekening.

DE BEZICKE BIJ - BEKEERENGRACHT 418
AMSTERDAM

geproduceerd, is het de grootste verzetsuitgeverij geweest, gevolgd door uitgeverij A.A.M. Stols met bijna zestig publicaties. En over het verzetskarakter van de uitgaven van Stols valt nog te twisten. Zo betreft bijna de helft van zijn fonds uit de oorlogsjaren titels van klassieke Franse auteurs, waar de bezetter moeilijk bezwaar tegen kon maken.⁶⁷

Een belangrijke uitgave van De Bezige Bij was de novelle *De stilte der zee* van Vercors. Het is net als *De Achttien Dooden* een uitgave die karakteristiek is voor het uitgeefbeleid van de Bij tijdens de oorlog, maar die ook als boegbeeld naar voren werd geschoven na de bezettingsjaren. Aan de uitgave was heel wat voorafgegaan. ‘Vercors’ was een pseudoniem van de Franse tekenaar en typograaf Jean Bruller, die dit pseudoniem afgeleid had van de streek in de Franse Alpen waar het verzet bijzonder actief was. Samen met Pierre de Lescure richtte hij uitgeverij Les Éditions de Minuit op en bracht in 1942 *Le Silence de la Mer* als allereerste uitgave uit.⁶⁸ Ook naar aanleiding van *Le Silence de la Mer* was er discussie over het nut van een dergelijke publicatie. Ilja Ehrenburg bijvoorbeeld vond het geen pas geven zulke mooie boekjes te maken, terwijl het Russische volk honger leed.⁶⁹ De Gestapo nam begin 1944 de drukproeven van de Nederlandse vertaling in beslag die De Bezige Bij had laten maken tijdens een inval bij de Utrechtsche Typografen Associatie. De typograaf J. Zuiderdorp en de drukkers G.J. Willemse en W. Geuze werden nog dezelfde dag doodgeschoten. In de hongerwinter van datzelfde jaar verscheen een tweede druk van *De stilte der zee* bij Drukkerij D.A.V.I.D. in de vertaling van A. Wijkmark (pseudoniem van Amelia van Marken). De uitgave was in dubbel opzicht illegaal omdat er een op de politieke actualiteit geïnspireerd verhaal verteld werd, maar ook omdat de rechten voor de Nederlandse vertaling van Vercors al verkocht waren aan uitgeverij Manteau in Brussel. Pas na harde onderhandelingen met Angèle Manteau na de bevrijding mocht *De stilte der zee* (natuurlijk in de Lampo-vertaling die in haar opdracht was vervaardigd) bij de naoorlogse Bij verschijnen, een jaar later als deel 1 in de BB-Reeks.⁷⁰

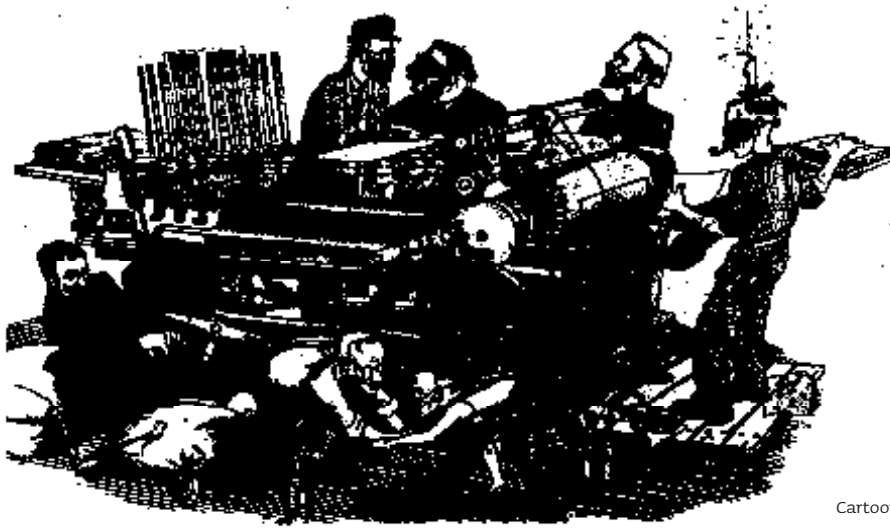
In de aanbiedingscatalogus van voorjaar 1946 wordt de BB-Reeks aangekondigd. Het valt ook weer op in dit prospectus dat de eerste drie aangeprezen delen titels betroffen uit de bezettingstijd, en dat daar ook duidelijk aan gerefereerd werd. Het ging om *De stilte der zee*, *Zeven Brieven* van Johan van der Woude, een herdruk van het illegaal verschenen twaalfde deeltje uit de QT-reeks en *Haaien voor Nabatoe*, de eveneens illegaal verschenen novelle van Rein Blijstra. Over *De stilte der zee* werd gezegd dat het nu herdrukt werd omdat de eerste druk ‘vrij duur’ was. Volgen vijf lovende citaten uit de pers, maar er werd niet bij verteld dat die betrekking hadden op een andere vertaling dan die nu in de BB-Reeks kwam, namelijk die van Hubert Lampo.

67 Schepelingen van *De Blauwe Schuit*; *Brieven van Bertus Aaffes, K. Heeroma, M. Nijhoff, S. Vestdijk en Hendrik de Vries aan F.R.A. Henkels 1940-1946*, Bezorgd door Gillis Dorleijn, Sjoerd van Faassen en Ageeth Heising, Letterkundig Museum / Bas Lubberhuizen, Amsterdam / Den Haag 2003. Dirk de Jong, *Bibliographie des éditions françaises clandestines imprimées aux Pays-Bas pendant l'occupation allemande 1940-1945*, A.A.M. Stols, La Haye/Paris 1947, en C. van Dijk, *Alexandre A.M. Stols 1900-1973, uitgever / typograaf. Een documentatie*, Walburg Pers, Zutphen 1992.

68 Anne Simonin, *Les Éditions de Minuit 1942-1955; Le devoir d'insoumission*, Paris 1994, p. 55. De Franstalige uitgave die A.A.M. Stols zogenaamd in 1942 uitbracht, is in werkelijkheid van na de bevrijding. Dat blijkt onomstotelijk uit de inleiding van H.R. Boulan in deze uitgave.

69 Adriaan Morriën, ‘Vercors en de Editions de Minuit’, in: *Uit de Korf* 1(1946)1, mei, p. 11.

70 Wim Schouten, *Een vak vol boeken; herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, De Bezige Bij, Amsterdam 1988, p. 41.

Cartoon, 1944

D.A.V.I.D.

De Algemeene Vrije Illegale Drukkerij was gevestigd in de 'hulpstudio' van Marten Toonder aan de Spuistraat 28 in Amsterdam. Behalve de strip *Tom Poes ontdekt het geheim der Blauwe Aarde* die tussen 1941 en 1944 in *De Telegraaf* verscheen, en zo'n twintig andere verhalen die Toonder in die tijd schreef, werkte hij hard aan zijn animatiefilms voor het bedrijfsleven en tekenwerk van allerlei soort. In zijn studio's hield hij aan het einde van de bezetting tientallen mensen aan het werk. Toonder zat niet in het verzet, maar vrijwaarde menigeen van de *Arbeitseinsatz* met arbeidscontracten. Ook tekende hij ten behoeve van het verzet stempels voor het vervalsen van persoonsbewijzen. In 1944 huurde hij een pand aan de Spuistraat en schroefde aan de buitenkant een bord met de tekst *Toonder Hulpstudio's*. Lubberhuizen stond in de nazomer van 1944 plotseling binnen, in die zeer geheime drukkerij die zo openlijk als Toonders studio te herkennen was. Hij liet zich naar Toonder brengen en vroeg deze hem te helpen met het vervalsen van stempels, maar ook met het drukken van prenten en boeken. Zo ontstond de zogenaamde D.A.V.I.D.-reeks. De eerste aflevering van vier betrof het gedicht *Het vuur* van Jan Gerhard Toonder, met een tekening van Marten Toonder.

Aanvankelijk gaf Toonder de materiële mogelijkheid tot illegaal drukken zonder er zelf bij betrokken te zijn. Dick van Veen en Jo Pellicaan waren twee verzetsstrijders uit de kring van *Vrij Nederland* die

Voorjaarsaanbieding 1946 van De Bezige Bij

D.A.V.I.D. hadden opgezet en vervolgens aan Toonder vroegen of ze zijn naam mochten gebruiken. Curieus feit was dus dat D.A.V.I.D. niet alleen illegaal drukwerk verzorgde, maar dat het hele bedrijf ondergronds opereerde. Behalve van *Vrij Nederland* werden onder meer edities van *Het Parool*, *Trouw* en *Ons Volk* in deze zogenaamde Toonderstudio gedrukt, evenals *De stilte der zee* van Vercors, drie rijmprenten en een prozaboekje in de D.A.V.I.D.-reeks (waarin vermeld stond dat die van De Bezige Bij was) en formulieren voor de Politieke Opsporingsdiensten, die meteen na de bevrijding actief werden.

Een van de rijmprenten in de D.A.V.I.D.-reeks van De Bezige Bij is de *Ballade van de ter dood veroordeelden*. Deze op grauw papier gedrukte prent verscheen in het voorjaar van 1945, anoniem. Al snel bleek dat Yge Foppema verantwoordelijk voor het gedicht was (Marten Toonder maakte de tekening), want na de bevrijding werd het gedicht door de Bij gebundeld in Foppema's *Spijkerschrift mei 1940 - mei 1945*. De titel refereerde pontificaal aan de oorlogsperiode, maar ook de uitvoering van deze bundel verzetspoëzie suggereerde dat het nog oorlog was. En in het colofon stond dat een deel van deze bundel tijdens de bezetting was verspreid. In werkelijkheid zijn er drie (van de achtentwintig) gedichten afzonderlijk verschenen als rijmprent. Foppema schreef op 9 november 1970 een brief aan Roegholt waarin hij zegt dat zijn bundel in de winter van 1944/45 in proef (bijna) klaar was toen de drukkerij door het bombardement van het Bezuidenhout in vlammen opging. De tweede druk van zijn bundel noemde hij daarom de derde druk. Er zijn meer naoorlogse uitgaven van de Bij die een verzetsdrukgeschiedenis suggereren. A. Testra (een anagram van Evert Straat) met *Een goede Kerst* bijvoorbeeld. Het was een houderig geschreven novelle over een chef Buitenland op een krant. In het colofon stond dat de tekst geschreven was in het gijzelaarskamp Haaren in december 1941, in het voorjaar van 1945 'in het verborgene gezet'. En dan: 'In de daarop volgende maand Juli kwam het van de pers.' Als *Een goede Kerst* inderdaad tijdens de bezetting is gezet, dan kan het in de daaropvolgende maand niet al juli zijn geweest.⁷¹

Indonesië

Een uitgave die wel tijdens de bezetting verscheen, al was het niet bij De Bezige Bij, is *Zes kaarsen voor Indië*, geschreven door Leonhard Huizinga onder het pseudoniem Laurens van Sint Laurens. Nog tijdens de bezetting, in maart en april 1945, waren al drie drukken van deze titel verschenen, 'gedrukt en verspreid door het ondergrondse blad *Ons Volk*', zoals op het titelblad werd vermeld. Deze uitgave ging een politiek breekpunt voor de Bij betekenen. Er gaapte namelijk een

⁷¹ In de bibliografie voor intern gebruik *De Bezige Bij Bibliografie 1945-1971* wordt de uitgave van Testra overigens ook als een naoorlogse publicatie geclassificeerd.

kloof tussen *Zes kaarsen voor Indië* en een manuscript dat er in politiek opzicht diametraal tegenover stond. Nog tijdens de bezetting weigerde de Bij brieven uit te geven die de Indonesische vrijheidsstrijder Sutan Sjahrir aan zijn vrouw Maria Dûchateau had geschreven, toen hij in strafkampen van het Nederlands-Indisch gouvernement gevangen zat.

Sjahrir was goed bekend met het linkse milieu in Nederland. In de Amsterdamse afdeling van de Sociaal-Democratische Studenten Club, waar ook de Indonesische student en latere onafhankelijkheidsstrijder M. Hatta lid van was, leerde hij de revolutionaire Sal Tas kennen. Sjahrir trok zelfs al snel in huis bij Tas, met zijn voormalige echtgenote Dûchateau, hun twee kinderen en hun inwonende vriendin Judith van Wamelen. Het ‘jeugdhuwelijk’ van Tas, zoals hij het zelf noemde, bleek niet bestand tegen het rumoerige politieke leven van die jaren. Maria Dûchateau ging een relatie aan met Sjahrir, met wie zij later zou trouwen, en Tas met Van Wamelen, die in 1945 officieel zijn echtgenote werd.⁷²

Sjahrirs echtgenote, dus voorheen mevrouw Tas, had de brieven van haar man tijdens de oorlog aan Fred Batten gegeven, die samen met A.A. Balkema en Adriaan Morriën het illegale uitgeverijtje Het Zwarte Schaap dreef. Batten vond de brieven typisch iets voor De Bezige Bij, omdat het antikolonialisme hun aan het hart ging. Aanvankelijk was Van Blommestein dat hartgrondig met hem eens. In juli 1944 schreef Van Blommestein aan Batten: ‘Lijkt me ideaal werk om nu te publiceren’. Als argument voor zijn haast bracht hij een politieke doelstelling van De Bezige Bij in: niet domweg boeken uitgeven, maar ‘wij willen juist langs dien weg actief propaganda voeren, wanneer dat mogelijk is’.⁷³

Dat klonk principieel maar nadat Van Blommestein de kopij eens goed gelezen had, veranderde hij van gedachte vanwege een paar bedekt kritische passages over het koningshuis en over het Wilhelmus. Pas na de proclamatie van de Republiek Indonesia wilde de Bij de brieven van Sjahrir on gecensureerd uitgeven, onder het pseudoniem Sjahr-razad (omdat hij onder zijn echte naam inmiddels vice-president was) en onder de politiek veelzeggende titel *Indonesische Overpeinzingen*. In november 1945, aldus het colofon.⁷⁴ Volgens Roegholt op 11 december van dat jaar. En dat zal wel kloppen want in december 1945 werd de rede van Wilhelmina uit 1942 door de Bij uitgegeven, waarin zij toezeg na de bevrijding over een structuur van het koninkrijk na te denken en ‘zijn verschillende deelen en ze aan de veranderde omstandigheden aan te passen’. Het ‘Indonesisch’ in plaats van ‘Indisch’ in de titel, liet politiek gezien niets te raden over. In het voorwoord werd aangekondigd dat het hier om ‘ervaringen en problemen van een jonge Indonesiër’ ging, ‘voorman van een democratische volkspartij op Java’.

Rechts: Affiche door Fedde Weidema,
1945
[Archief De Bezige Bij]

72 *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 7, ‘Sal Tas’, door Paul Koedijk, Stichting beheer IISG, Amsterdam 1998, p. 219-223.

73 Charles van Blommestein aan Fred Batten, 11-7-1944. Archief De Bezige Bij.

74 Het pseudoniem werd al gauw onthuld in het *Haagsch Dagblad*, gesprek Max Nord 9-8-2003. Uit een brief van Charles van Blommestein d.d. 28-11-1945 aan Fred Batten blijkt dat de uitgave niet eerder dan in december 1945 verschenen kan zijn.

DE BEZIGERIJ

Enigszins dubbelzinnig stond daarnaast in het colofon dat met ‘deze eerste druk’ al tijdens de bezetting ‘een aanvang’ was gemaakt. Waarmee wel erg cryptisch werd medegedeeld dat de uitgave vanwege censuur van De Bezige Bij niet eerder was verschenen uit angst het koningshuis voor het hoofd te stoten. Een politieke terughoudendheid die al snel in klinkende munt werd omgezet.

Maar eerst moest het ene principiële probleem na het andere opgelost of omzeild worden. De Bezige Bij had zich door de ondergrondse drukken, maar zeker door de hulp aan joodse kinderen, door het vervalsen van persoonsbewijzen en door het publiceren van bepaalde teksten het imago van een linkse organisatie verworven. En niet alleen bij de buitenwereld. In juli 1944 werden plannen gemaakt voor een – overigens nooit verschenen – naoorlogs literair tijdschrift, dat *Voorpost* moest gaan heten. Het zou een door de Bij uit te geven spreekbuis van links idealisme worden voor schrijvers die zich niet bij de Kultuurkamer hadden aangemeld. De beoogde redactie bestond uit Jan H. de Groot, M. van Haarsma (Sjoerd Leiker), Han G. Hoekstra en Halbo C. Kool. In het eerste nummer was een artikel gepland over verzetsstrijder Gerrit van der Veen, enkele in-memoriams op Jan Campert en enige nagelaten gedichten van deze laatste.⁷⁵ Dat al tijdens de bezetting werd nagedacht over het naoorlogse fonds én over het imago van dat fonds blijkt wel uit het verzoek dat Charles van Blommestein halverwege 1944 aan Fred Batten deed om een artikelenbundel van Menno ter Braak samen te stellen, ‘liefst met militante inhoud’.⁷⁶

Max Nord, die betrokken was bij het illegale *Parool*, had Lubberhuizen tijdens de bezetting leren kennen, onder de schuilnaam De Lange. Nord gaf De Lange een van de negen doorslagen van het dagelijks *Parool*-bulletin. Elke contactpersoon nam de taak op zich dat bulletin te stencilen in duizendvoud en de verspreiding daarvan te organiseren.⁷⁷ Nord had bovendien voor De Bezige Bij André Gides *Réflexions sur l’Allemagne* vertaald. In dit politieke pamflet had Gide na de Eerste Wereldoorlog voor verzoening met de Duitsers gepleit. Ook had Nord een gedicht als rijmprent bij de Bij gepubliceerd: *Ondergelopen land*. Dat hij zeer betrokken was bij de coöperatie blijkt tevens uit zijn bemoeienis met de opstelling van de statuten. Een en ander maakt begrijpelijk dat Nord in juni 1945, vlak na de bevrijding, een aanvaring kreeg over een Bij-uitgave die het koloniale beleid in Indonesië ondersteunde: het eerdergenoemde *Zes kaarsen voor Indië*.

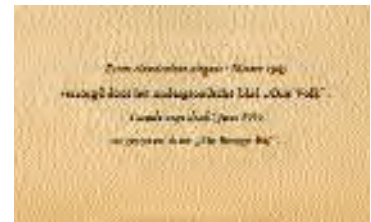
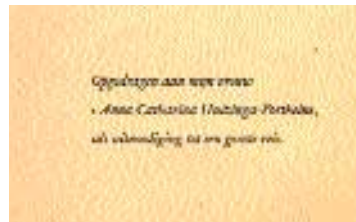
Zes kaarsen voor Indië maakte deel uit van de ‘voorlichtingscampagne voor de bevrijding van Nederlands-Indië’, zoals dat heette in een brief van het Militair Gezag van juni 1945, gericht aan de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, waarvan De Bezige Bij een kopie ontving.⁷⁸ De gehele oplage van 40.000 exemplaren was verkocht aan de Sectie Voorlichting van het Militair Gezag. Er werd

75 Redactieformule (8 getikte pagina’s) *Voorpost*. Archief De Bezige Bij.

76 Charles van Blommestein aan Fred Batten, 22-6-1944. Collectie Letterkundig Museum.

77 Madelon de Keizer in haar boek *Het Parool 1940-1945; Verzetsblad in Oorlogstijd*, Otto Cramwinckel, Amsterdam 1991 noemt Lubberhuizen of De Lange niet. Gegevens hier uit Roegholt, p. 89.

78 Roegholt, p. 89-90.

van overheidswege niet geheimzinnig over gedaan dat het hier om een propagandistische uitgave ging die bedoeld was om oorlogsvrijwilligers te werven. ‘Millioenen vloeien uit Nederland naar Indië,’ dus van uitbuiting kon geen sprake zijn, zo betoogde Leonhard Huizinga tegen beter weten in. Deze zoon van Johan Huizinga, zelf schrijver en journalist, was ook planter in West-Indië geweest. Hij eindigt demagogisch: ‘Nu nog is Nederland zwart van wanhoop in zijn getergde onderdrukking. Maar straks komt de vrijheid. (...) Te Wapen!’ De oplage van *Zes kaarsen voor Indië* bedroeg 40.000 exemplaren, dus commercieel zeer interessant. ‘Het motief zal wel geldverdiener zijn geweest,’ schreef Wim Schouten in zijn autobiografie. De Bezige Bij nam de uitgave van de vierde druk voor haar rekening en Max Nord zag af van lidmaatschap van de coöperatie. ‘Fred Batten en Max Nord waren woedend over deze reactionaire daad.’⁷⁹ Wat Nord overigens niet verhinderde bij de Bij te blijven publiceren. Zelfs nog nadat in juni 1945 een tweede druk van *Zes kaarsen* bij de Bij verscheen waarin Huizinga een ‘Verantwoording’ toevoegde: ‘Moge het Nederlandsche publiek – nu deze tweede druk in vrijheid verschijnt – duidelijk beseffen, dat er voor Indië meer te doen valt, dan er in een makkelijke stoel

⁷⁹ Wim Schouten, p. 34.

Raambiljet dat na de bevrijding op het pand Herengracht 418 te Amsterdam geplakt werd, nadat De Bezige Bij de nazi-uitgeverij Westland aldaar had ont-ruimd. Ook hing de mededeling op de etalageruit van minstens vier Amsterdamse boekhandels die gecolla-boreerd hadden.

[Archief De Bezige Bij]

iets over te lezen!' Het was een opmerking die als olie op het vuur fungeerde. Nord kwam bij de dood van Lubberhuizen terug op de kwestie en zei dat de ondemocratische wijze waarop Lubberhuizen opereerde hem ook had tegengestaan. In zijn memoires schreef Nord dat De Bezige Bij was ontstaan 'op volstrekt apolitieke, humanitaire grondslag'.⁸⁰ Vergelijkbaar was de desillusie van Sjoerd Leiker, toen de Bij er een commerciële praktijk op ging nahouden.⁸¹

Noch Lubberhuizen noch Van Blommestein hadden een uitgevers-diploma. Daarom zochten ze samenwerking met iemand die dat wél had. Geert van Oorschot viel af omdat hen ter ore kwam dat deze 'moeilijk deed'. Lubberhuizen wilde Arie Koopman van Allert de Lange benaderen, maar Van Blommestein vond dat een 'idealist'. Begin nou niet met idealisten, waarschuwde hij Lubberhuizen, 'Jij bent het al veel te veel. Ik al wat minder.' Op advies van Van Blommestein werd er

80 Max Nord, 'Geertjan Lubberhuizen', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1985-1986*, p. 106-113. Zie ook: Max Nord, *Achterwaarts. Memoires*, Meulenhoff, Amsterdam 1998, p. 263.

81 Sjoerd Leiker, *De Waterklok*, passim.

als derde man een 'kundig calculator' bijgehaald. Dat werd Wim Schouten. Als winkelchef bij boekhandel W.P. van Stockum & Zn. aan het Haagse Buitenhof had hij tijdens de oorlog al zonder vragen te stellen *De Achttien Dooden* afgenomen en verkocht. De werkverdeling werd als volgt: Lubberhuizen zou als literair directeur de contacten met auteurs gaan onderhouden, Van Blommestein verzorgde de productie en Schouten nam de financiën en de verkoop voor zijn rekening.

Het vervolg

In het najaar van 1945 verscheen bij De Bezige Bij een in kleur gedrukte brochure waarin uitgebreid op verleden en toekomst van de uitgeverij werd ingegaan. Vergezeld van cartoons werd in het kort uitgelegd hoe en waarom de uitgeverij ontstaan was en welke 'uitgaven gedurende den bezettingstijd' waren verschenen. In de ambitieuze toekomstplannen zien we vervolgens drie fondssegmenten die politiek interessant zijn: een voortzetting van de serie Documents Humains: met de *Rede van H.M. Koningin van 7 December 1942, Le droit de l'homme et du citoyen* en van Abraham Lincoln: *Ad[d]ress at Gettysburgh*. De laatste twee uitgaven zijn nooit bij de Bij verschenen, maar het plan toont de ambitie om een modern bedrijf te willen zijn dat de mensenrechten en de democratie steunt. Dit wordt in de aangekondigde bundel *Democratie; Achtergronden en mogelijkheden* (1946) ten volle onderstreept. Op 'wetenschappelijke grondslag' wordt aangetoond hoe nodig het is een democratische staatsvorm te verdedigen, zegt R.J.H. Fortuyn in deze verzameling beschouwingen. Het is niet de bedoeling propaganda van welke aard ook te voeren, zegt Fortuyn, maar ondertussen is zijn objectiviteit 'fraught from meaning', zoals de Amerikaanse cultuurhistoricus Gaye Tuchman dat zo mooi zegt. Of: 'Apolitiek was destijds liberaal, conservatief, rechts en soms antisemitisch, zoals de gegoede bourgeoisie nu eenmaal was,' zoals Richter Roegholt het verwoordde.⁸² In alle bijdragen die volgen wordt het democratisch denken vanuit liberaal standpunt gepropageerd. Die houding werd duidelijk geïllustreerd in een prospectus uit 1946 onder de titel *De Verenigde Staten van Amerika. Een aantal boeken onder redactie van A.N.J. den Hollander - Rusland. Een aantal boeken onder redactie van B. Becker en Aleida G. Schot*.⁸³ Dat uiteindelijk zes van de zeventien aangekondigde titels uit dit prospectus nooit zijn verschenen, doet aan genoemde stelling niets af.⁸⁴

In het genoemde prospectus uit 1945, de eerste aanbieding in bevrijd Nederland, staat een politieke afdeling onder de kop 'Actuele uitgaven', waarin alle titels zaten die iets met de nasleep van de oorlog te maken hadden, zoals oorlogsdagboeken, dodenherdenkinguitgaven

82 Gaye Tuchman, 'Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of News-men's Notions of Objectivity', in: *American Journal of Sociology* 77(1972)4, p. 660-679 en Richter Roegholt in brief aan mij, 3-6-2003.

83 Prospectus aanwezig in Bibliotheek KVB, Amsterdam, inv. nr. CPPA 114:2.

84 *Brinkman's catalogus van boeken en tijdschriften 1946-1950*. Met dank aan Robin Buning.

en fotoboeken. Een aparte afdeling vormden de rijmprenten, met natuurlijk *De Achttien Dooden* en een afdeling 'Cultuur en Politiek'. De eerste titel uit deze serie spreekt al meteen boekdelen: *Grondslagen der Democratie*, 'dit werk zal nog vóór de a.s. verkiezingen verschijnen'. In november 1945 was *Indonesische Overpeinzingen* van Sjahrir verschenen, maar deze uitgave wordt niet genoemd in de afdeling 'Cultuur en Politiek'. Je zou kunnen zeggen dat de verschijning van deze brochure en die van *Indonesische Overpeinzingen* elkaar kruisten, maar het boek staat ook niet onder de afdeling nog te verschijnen uitgaven vermeld.

De omissies in het fonds uit de oorlog en in de lijst van te verwachten uitgaven laten een verrassend heldere conclusie toe: politiek en maatschappelijke betrokkenheid was mooi, democratie en cultuur is prachtig, maar zo gauw het om kwesties ging die in partijpolitiek opzicht aanleiding tot discussie konden geven, werd er liever gezwegen. Dus *Moffenspiegel* als nationaal antifascistische uitgave werd genoemd en zelfs herdrukt. Het begrip 'politiek correct' in de zin zoals wij het nu gebruiken moest nog gemunt worden, maar opportunistisch was de koers van de uitgeverij zeker: De Bezige Bij stelde zich graag politiek geëngageerd op, maar als er relaties op het spel stonden, hielden de uitgevers zich afzijdig. Het was natuurlijk een uitgeverij die zich in het vrije klimaat nog moest bewijzen, wat in de schaarse naoorlogse jaren moeilijk genoeg was. Het zal niemand verbazen dat over de uitgaven in opdracht van de Rijksvoorlichtingsdienst ook niet gerept werd. Volgens het lustrumboekje *De Coöperatieve Vereniging De Bezige Bij G.A. 1945-1950* waren maar achttien van de 159 uitgaven 'politiek of cultureel' getint, wat toch vreemd is voor een uitgeverij die jarenlang een aparte rubriek 'Politiek en Cultuur' in de prospectussen opnam.

Oranje

Op 20 januari 1947 vereerde koningin Wilhelmina De Bezige Bij met een bezoek aan de Van Miereveldstraat. Op een handpers die tijdens de bezetting ook was gebruikt, werd in bijzijn van de vorstin het gedicht 'Requiem' uit de bundel *Spijkerschrift* van Yge Foppema gedrukt. Getuigen meldden dat de vorstin daar gezegd zou hebben tijdens haar oorlogsverblijf in Londen met veel belangstelling van de stichtingsakte van de Bij te hebben kennisgenomen. Wilhelmina wilde de uitgeverij bezoeken omdat zij haar een monument van verzet tegen de oorlog vond. Documenten over enige connectie tussen de Bij en het koningshuis tijdens de bezetting ontbreken. Maar gezien de politiek beladen teksten van Wilhelmina die tijdens en vlak na de oorlog door De Bezige Bij werden uitgegeven, ligt het voor de hand dat er contact is geweest in die tijd. Diverse publicaties maken daarnaast melding

Boven: ballade van Yge Foppema over de voedseldroppings boven Den Haag. Onder: Gedicht van Koos Schuur. Beide zijn gedrukt op een door een fiets voortbewogen pers op de tentoonstelling 'Het vrije boek in onvrije tijd', juli 1945.

Vers van Yge Foppema uit de bundel *Spijkerschrift*, 'gedrukt in aanwezigheid van Hare majesteit de Koningin bij Haar bezoek aan de uitgeverij De Bezige Bij, 20 Januari 1947'

[Archief De Bezige Bij]

85 Leo Braat (red.), [ongepubliceerd manuscript] *Kunst in Verzet*, NIOD, Doc. II 395-9-1, Leo Braat, *Omkranschte hieten. Levensherinneringen*, Moussault, Amsterdam 1966, p. 131 en Roegholt, p. 76.

86 De Particuliere Secretaris van H.M. de Koningin (M. Kohnstamm) aan De Bezige Bij, 5-12-1945. Archief De Bezige Bij.

87 Dienst van H.M. de Koningin, Ch. van Waveren aan Geert Lubberhuizen, 8-12-1945. Archief Bezige Bij.

88 Remco Campert en Jan Mulder, *Familie-Album* [Boekenweekgeschenk], CPNB, Amsterdam 1999, p. 57.

van een tocht die de kunstenaar en verzetsstrijder Leo Braat begin 1945 naar het bevrijde Zuiden maakte om de oprichtingspapieren van De Bezige Bij naar de koningin in Londen te kunnen laten overbrengen, maar in het Koninklijk Huisarchief zijn geen sporen te vinden die deze bewering staven.⁸⁵ Direct na de bevrijding liet koningin Wilhelmina een brief aan Lubberhuizen sturen waarin niet alleen gewag werd gemaakt van het culturele belang van de Bij-uitgaven, maar ook werd gezegd dat Wilhelmina de illegale uitgaven als 'een belangrijke bijdrage tot de geest van het verzet' beschouwde.⁸⁶ Er werden direct na de oorlog ettelijke vriendelijke briefjes gewisseld tussen Geert Lubberhuizen en het secretariaat van het hof. Op 8 december laat Wilhelmina Lubberhuizen vriendelijk danken voor een sinterklaas-surprise die haar door De Bezige Bij was gestuurd, waarschijnlijk een boek, want de secretaris weet te melden dat de koningin de rijmprint *It's for Oranje* 'er nog in gelegd' heeft.⁸⁷ Tijdens het genoemde koninklijke bezoek aan de uitgeverij, werd ook Remco Campert, de zoon van de in de oorlog vermoorde Jan Campert aan de koningin voorgesteld. Hij was 17 jaar en de koningin vroeg hem: 'Jongeman, jij gaat zeker in het voetspoor van je vader treden.' Remco dacht: in de dood. En antwoordde: 'Liever niet, majesteit.'⁸⁸

Een jaar na het koninklijk bezoek gaf de Bij het uiterst succesvolle boek uit: *Wilhelmina, een levensgeschiedenis in foto's*. In hetzelfde jaar

Verlaten hijg nu niet om te groeten
maar met kleine daden
zoals storm niet zacht gemeld in de ruim
of de kat die de kolter in zijn kop krijgt

zoals hoe de waarden
niet om te klein te laten
verschillen in het woord

zoek een waarde
niet door te lichten
die de waarde aanruikt

zoals hebde met een blis
een aanraking iets dat je zwak in een veld

gave face vanag s of e
thamer te gien garten

en te in dik vrag om in een ander jellen

Colofon

Deze rijmprent is verschenen bij het slechtig bestaan van het Verzetmuseum Amsterdam, november 1995. De firma Joh. Enschedé te Amsterdam heeft belangrijke bijdragen aan het drukwerk.

Het gedicht 'Joumal' wordt ook in geschieden door Remco Campert. Het werd eerder gepubliceerd in 'Joumal', herfst bij 1995. De heer Campert gaf de toevoeging voor deze bijzondere uitgave.

De rijmprent is speciaal voor de gelegenheid bij het gedicht vervaardigd door Marten Toonder.

Rijmprenten werden tijdens de bezetting illegaal uitgegeven. De rijmprent 'Joumal' is een voorbeeld van verzetstactiek. De bekende rijmprent, 'De waken van de waken' (1943), was het eerste gedicht van de vader van Remco Campert, Jan Campert, dat in 1942 stond in het concentratiekamp Nieuw-Soestdijk. Marten Toonder illustreert tijdens de bezettingstijd diverse illegale rijmprenten.

De eerste 200 exemplaren zijn gesigneerd en genummerd door de uitgeverij.

Rijmprent (tekst Remco Campert, illustratie Marten Toonder) uitgegeven in 1995 door het Verzetmuseum, Amsterdam

BESTELBILJET

Ondergetekende _____
Adres _____
Woonplaats _____
bestelt hierbij _____
ex. Dr. Jane de Jongh en Drs. M. Kohnstamm:
WILHELMINA
tegen de inkoop prijs van f 8.—, door bemiddeling van boekhandel _____
Datum: _____ Handtekening: _____

Kan ongebruikt
zonder andere
afwijkingen
worden gebruikt.

ANTWOORDKAART

AMSTERDAM-Z. 1
Machtiging No. 2411

DE DEZIGE BIJ
Van Miereveldstraat 1
Amsterdam-Z. 1

verscheen in opdracht van de Rijksvoorlichtingsdienst *Holland to-day in 48 pages*.⁸⁹ Een tweede opdracht van de Rijksvoorlichtingsdienst (in samenwerking met de Economische Voorlichtingsdienst) culmineerde in *Facts about Holland* (1948). En dat jaar was al zo mooi begonnen met *Juliana, Koningin der Nederlanden; Nieuwjaarsboodschap van H.M.* En in september 1948 kreeg de Bij de exploitatierechten van het officiële staatsieportret van Juliana en Bernhard. De door M.C. Meyboom gemaakte foto werd in allerlei formaten en varianten aangeboden, de grootste was 75 cm bij 100 cm en kostte f 115,-. Het grootste deel van de opbrengst, zo stond in een aanbiedingsfoldertje, was ten behoeve van een door Juliana aan te wijzen fonds.⁹⁰

Met het huis van Oranje heeft De Bezige Bij steeds een bijzondere relatie gehad. In de ruim zeventig titels die Dirk de Jong in zijn bibliografie *Het vrije boek in onvrije tijd* aan De Bezige Bij kon verbinden, zijn minstens acht uitgaven waarmee het koningshuis een eerbetoon gebracht wordt.⁹¹ ‘Wing Commander’ David Alf componeerde een *Oranjelied* voor ‘the dutch people’ dat door de Bij in een kleurendruk werd uitgegeven. Verder was er de proclamatie die Adam F.J.A. van der Duin van Maasdam en Gysbert Karel van Hogendorp op 21 november 1813 namens ‘Heere Prinse van Oranje’ hadden uitgesproken bij het ‘herneemen’ van het nationaal bestaan na een periode van lijden onder een vreemd juk dat ‘ons zoo schandelijk deed bukken’. Halbo Kool deed anoniem zijn *Welkomstlied* verschijnen, met een illustratie van Marten Toonder (in de nacht van Dolle Dinsdag verscheen een aangepaste versie in kleur) waarin het Wilhelmus, de Nederlandse leeuw en ‘the King’ worden aangeropen. Ook met bladmuziek erbij geleverd en in oranje omslag was *Uit het diepst van mijn hart*, het lied van J.J. Zwanikken waarin gesnakt wordt naar een dag vol rood, wit en blauw, ‘met den zwier van Oranje erboven’, en naar het Wilhelmus.⁹²

Op het eerste blad van alle exemplaren van beide drukken van de *Vrijheidskalender* was een foto van Wilhelmina geplakt. Als aflevering 1 in de serie Documents Humains verscheen daarnaast in mei 1944 Wilhelmina’s proclamatie van 10 mei 1940. Er bestaan diverse edities van deze korte verklaring, waarin de koningin met de dramatische aanhef ‘Mijn Volk’ oproept te protesteren tegen de Duitse bezetting. Na de bevrijding zou Adriaan Morriën zich storen aan die oranjegezindheid: ‘Wie één kwaad woord durfde te zeggen over het vorstenhuis kon een klap voor z’n kop krijgen.’ Morriën noemde dat ‘Oranje-fascisme’.⁹³

In een brief van 24 november 1944 wordt al gesproken over een onderhoud dat De Bezige Bij en D.A.V.I.D. met een afvaardiging van de Nederlandse regering hadden, waarin werd gesproken over het in opdracht van de Nederlandse regering te maken boek *Neerlands verzet tegen Hitler-terreur en Nazi-roof*. Er zou een Engelse en een Nederlandse

89 Deze uitgave komt niet voor in De Leur, 1972. Wim Wennekes noemt deze uitgave wel, p. 98.

90 Documentatie De Bezige Bij, Bibliotheek KVB, Amsterdam, inv.nr. PPA 114:2.

91 Zie Bibliografie 1, 14, 42 (2x), 64, 71, 74, 75.

92 De Jong schrijft de naam van de dichter abusievelijk als Zwanniken.

93 Lewin, p. 288.

editie moeten verschijnen, en een editie voor na de oorlog.⁹⁴

En in het door De Bezige Bij in 1944 uitgegeven *Atlantisch Handvest van 12 augustus 1941* gaven 'the President of the United States of America and the Prime Minister, Mr Churchill, representing His Majesty's Government in the United Kingdom' een gezamenlijke verklaring uit waarin principes werden geformuleerd voor nationale regeringen en hun landen 'on which they base their hopes for a better future for the world'. Roosevelt en Churchill hielden een ondubbelzinnig pleidooi voor zelfbeschikking voor elke natie. 'The Busy Bee' gaf dit Engeltalige boekje in een oplage van 100 exemplaren uit. In december 1945 (Indië was inmiddels door de Japanners bezet) verscheen de op 7 december 1942 gehouden radiorede van Koningin Wilhelmina, als nummer 4 in de serie Documents Humains. De vorstin beroept zich op het *Atlantisch Handvest* 'waarmee wij terstond konden instemmen, daar het behelst onze eigen opvatting van vrijheid en rechtvaardigheid.' Wilhelmina zei in haar eigen rede al onafhankelijkheid voor Indonesië toe, ze dacht aan 'een gemeenebest'.

Besluit

Richter Roegholt heeft er in zijn studie over De Bezige Bij terecht op gewezen dat de oprichters van de Bij zich nauwelijks bewust waren van de verwachtingen die het kiezen voor de coöperatieve vorm op de buitenwereld had. Roegholt merkt op dat linkse intellectuelen zich aangetrokken voelden tot de progressieve 'linkse' reputatie van de Bij, terwijl de twee voormalige corpsstudenten Geert Lubberhuizen en Charles van Blommestein zich daarentegen nauwelijks bewust leken van deze uitstraling van de door hen opgerichte uitgeverij. Of niet bewust *wilden* zijn. Bijna alle coöperaties tot die tijd vielen op de een of andere wijze in de traditie van het socialisme. Paradoxaal in elk geval was dat Lubberhuizen direct na de bevrijding feitelijk als alleenheerser van de Coöperatieve Vereniging De Bezige Bij optrad. Hij ging zelfs zo ver een heus orgel te kopen met geld van de uitgeverij, zonder overleg.⁹⁵ Maar wat Roegholt niet onderkende, en dat heeft te maken met zijn institutionele benadering van De Bezige Bij, is dat het fonds inhoudelijk gezien zowel in als na de oorlog een sterk politiek karakter had. Vanuit dat oogpunt bekeken, zijn de tegenstrijdigheden in dit fonds opvallend. Max Nord verliet de Bij om politieke redenen omdat hij teleurgesteld was over de uitgave van Huizinga, Sjoerd Leiker vond het werk van Willy Corsari zo tegenstrijdig met het ideaal waarmee hij tijdens de bezetting contact had gezocht met de Bij, dat hij serieus voorstelde de uitgeverij maar op te heffen als die niet zonder Corsari kon.⁹⁶

Een merkwaardig span in het fonds waren de twee tijdschriften die

94 Brief D.A.V.I.D. en Uitgeverij De Bezige Bij aan B. v. Steenwijk, met afschrift aan Watergeus, 24-11-1944. Archief Roegholt.

95 Wennekes, p. 9. Nord, gesprek 9-8-2003.

96 Schouten, p. 33.

in de literatuur over De Bezige Bij veronachtzaamd zijn: *Ruim Baan* en *Hobbyclub*. Het eerste begon meteen in 1945 als jeugdblad met een sterk links karakter, vierendertig nummers lang. Volgens Schouten was het 'progressief of wat daar in die tijd voor doorging'. Joop den Uyl schreef het buitenlandcommentaar en auteurs met een links imago zoals Henriëtte van Eyk, Wim Hora Adema en A. Viruly voerden de redactie. Maar door de medewerking van Anton van Duinkerken naast Theun de Vries leek het wel een tijdschrift te zijn dat zich niets wenste aan te trekken van het inmiddels weer herstelde zuilendenken. *Hobbyclub* was een initiatief uit 1949 van Leonard de Vries. Titel en redactie van dit tijdschrift, dat maar een paar nummers lang heeft bestaan, zeggen genoeg. Dat dit type uitgave geen blindganger was, blijkt onder meer uit de in het najaar van 1948 verschenen *Een Boekenkrant voor de jongens en meisjes van Nederland*. In samenwerking met uitgeverij Van Breda en met G.W. van Breughel werden in deze publici-

teitsuitgave boeken aangekondigd over kruiswoordraadsels, techniek, sprookjes en jongens- en meisjesboeken.⁹⁷

Ter Braak en Du Perron vertegenwoordigden postuum de individualistisch liberale kant van het fonds. Maar ook drongen auteurs binnen die van een totaal andere signatuur waren: communisten of zij die daarmee sympathiseerden, zoals Jan Elburg, Gerrit Kouwenaar en Bert Schierbeek of Koos Schuur. Evenals schrijvers in het naoorlogse fonds kwamen die aangesloten waren geweest bij de Kultuurkamer, zoals Jan Gerhard Toonder en Bert Voeten. En tegelijkertijd werden met communistenvreters binnengehaald als Arthur Koestler en – nog later – W.F. Hermans. Koestler, ironisch genoeg in vertaling van Bert Schierbeek en Koos Schuur, met zijn *Nacht in den middag* was zelfs een regelrechte bestseller. Dat was in 1946, in 1947 volgde *De yogi en de volkscommissaris* en *Dieven in de nacht*. Bert Voeten was de vertaler van het in 1948 verschenen *Dialog met de dood* van Koestler. In 1950 werd een klapper gemaakt met een bundel onder Koestlers naam *De god die faalde*, opstellen van afvallige communisten. Het waren allemaal titels die precies pasten in de periode van Koude Oorlog en MacCarthyisme. Er waren wel Bij-auteurs die bezwaar maakten of bang waren dat de reputatie door deze politiek geladen boeken een rechtse deuk zou oplopen, maar zulks gebeurde niet. Misschien wel, en dat was een tweede doorn in het oog van de oude progressieve krachten binnen de uitgeverij, door de erg commerciële pulpboeken van Willy Corsari en de hobbyboeken van Leonard de Vries. Boeken die tot 1950 een politieke lading hadden in de zin dat ze rechtstreeks over de Tweede Wereldoorlog gingen, waren onder meer: *Carnaval der desperado's* (deel 1 in 1948 en deel 2 een jaar later) van A.J. Noël de Gaulle (pseudoniem van Kas de Graaf), een spannend verhaal over het Englandspiel en over de Duitse contraspionage ging de roman *Abwehr IIIIF* (1949) van contraspionagechef H.J. Giskes. Lubberhuizen kwam aanvankelijk bedremmeld aanzetten met het manuscript voor dit boek. 'Dit is een Duitser. Valt dat wel goed?' zo vroeg hij aan Matthijsen. Die laatste vindt het daarom een moedig besluit van De Bezige Bij om al zo snel na de oorlog een Duits officier een boek te laten schrijven over zo'n heikel onderwerp.⁹⁸

Er is een reden om 1950 als cesuur in de geschiedenis van de Bij te beschouwen. Natuurlijk omdat rond die tijd de Vijftigers binnestormden, vaak met linkse zelfs communistische opvattingen, maar ook omdat De Bezige Bij er in 1950 kennelijk zelf genoeg van had zich met de bezettingsjaren te associëren. De links georiënteerde kunstenaar en schrijver Leo Braat leverde in 1950 zijn manuscript *Kunst in Verzet* in bij de Bij. Als voormalig redacteur van het verzetsblad *De Vrije Kunstenaar* was hij de aangewezen figuur dit boek over de kunstenaars tijdens de oorlog te redigeren. En vanwege zijn activiteiten tijdens de

Het BB-vignet zoals gebruikt in *Zes kaarsen voor Indië*.

97 Exemplaar van deze uitgave in Bibliotheek KVB, Amsterdam, inv. nr. CPPA 114:2.

98 Gesprek Rut Matthijsen, 22-5-2003.

bezetting was het niet verwonderlijk dat hij principieel en hard oordeelde over schrijvers die zich bij de Kultuurkamer aangemeld hadden. Overigens was het hoofdstuk 'De literatuur tegen de inlijving' door Theun de Vries geschreven. Er werd nog jarenlang over dit manuscript gedelibereerd, maar de directie liet het onuitgeven.⁹⁹ Het was duidelijk dat de associatie met de oorlog nu voor de Bij minder prioriteit had, of zelfs pijnlijk werd. Illustratief voor het denken over de Kultuurkamer na de oorlog van minstens een van de directieleden, was de relativering van Schouten tegenover Lisette Lewin begin jaren tachtig: 'Of ik nou wel of niet lid van die Kultuurkamer ben gemaakt weet ik niet eens meer. Dat kon me toen ook niets meer schelen. Het was zo'n onzin geworden.'¹⁰⁰

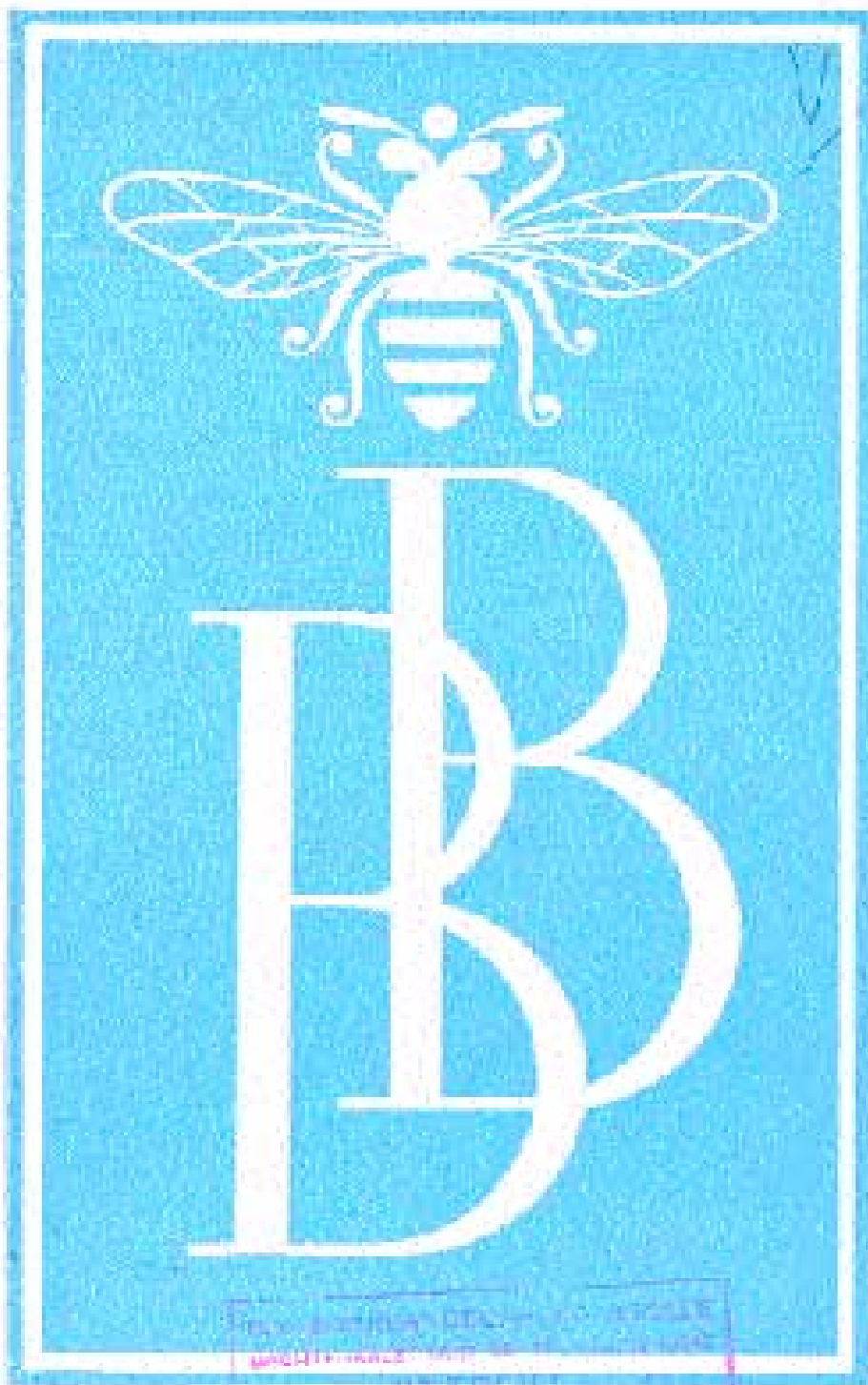
Rut Matthijssen weet zich nog goed voor de geest te halen dat Lubberhuizen hem na de bevrijding vertelde op de PvdA te gaan stemmen. Hijzelf stemde liberaal. Dat leek tegenstrijdig, maar volgens Matthijssen hadden ze samen een enorme hekel aan christelijke en katholieke types. 'Daarom is de uitgave van *Zes kaarsen voor Indië* door De Bezige Bij zo'n enorme politieke miskleun.' Want dat werd als een christelijke oproep voor koloniale politiek gezien. De Bezige Bij was helemaal niet links of progressief, maar paste in de familie van allerlei verzetsorganisaties die een hartgrondige hekel aan het verzuilde Nederland hadden, en die hoopten dat het daarmee na de bevrijding eindelijk gedaan was. Tevergeefs.

In 2001 bezocht Matthijssen de Van Limburg Stirumstraat 19. Het huis was net verbouwd. In de ruimte in het verlaagde plafond boven de porte-bris e in de woonverdieping had de nieuwe bewoner een houten blokje gevonden, met daarop een zinken clich e waarin in reli f twee letters stonden. Matthijssen kreeg het mee als aandenken. Als een kind zo blij toont hij mij het logo van QT: Quousque Tandem.¹⁰¹

99 Lubberhuizen stelde in 1954 (brief aan Braat 3-6-1954, Archief De Bezige Bij) voor het manuscript 'nog eens in zijn geheel te bekijken'. Op 8 maart werd definitief van uitgave afgezien.

100 Lewin, p. 132. Zie ook: *Kunst in Verzet*, NIOD, p. 7A.

101 Dirk Mulder, de nieuwe bewoner van de Van Limburg Stirumstraat 19, schreef in het *Utrechts Nieuwsblad* van 18-7-2002 een column over het ontstaan van De Bezige Bij.

Digitized by Google

DE BEZIGE BIJ

NAJAAR 1945

AMSTERDAM

DE BEZIGE BIJ IN BEZETTINGSTIJD

De Bezige Bij is eind 1942 geboren uit de behoefte aan financiële middelen van een groep Utrechtsche studenten, die er hun werk van maakten Joodsche kinderen onder te brengen bij goetwillende burgers om hen op deze wijze te onttrekken aan de greep van de Deutsche overhoerschers.

De eerste uitgave van De Bezige Bij was de Rijmprint van Jan Campert: De Achtien Dooden. Zij verscheen begin 1943 en werd gedrukt in de drukkerij van J. Hendriks te Utrecht. De teekening werd gemaakt door Fedde Weidema onder het pseudoniem Coen van Harf, het papier werd bij 1, 2 en meer vel tegelijk gekocht in kantoorboekhandels in Utrecht en door vrienden in andere plaatsen in het land. De eerste oplage was ongeveer 500 exemplaren groot. Zij waren binnen een week uitverkocht. Herdruk op herdruk volgde, mogelijk gemaakt door de loen verlagen medewerking van den heer Dr. C. Kool van de firma Van Gelder. Zo groeide de oplage aan tot een totaal van 15.000 exemplaren.

Dit bracht veel geld op. Teveel voor de Utrechtsche groep Joodsche kinderen. Een gedeelte werd daarom ook besteed om nieuwe uitgaven voor te bereiden, het grootste gedeelte echter voor steun, aan allerlei ondergrondse groepen.

Men groeide langzamerhand de uitgeverij. In totaal waren er op het moment van de bevrijding, voorjaar 1945, een 60-tal uitgaven, boeken, boekjes en prenten, verkocht gedeeltelijk door den boekhandel „van onder de touwbank", gedeeltelijk direct aan het publiek. Een zeer belangrijk bedrag is er op deze wijze omgewel en dit is alleen mogelijk geweest door de medewerking van de auteurs, illustratoren, drukkers, de papierleveranciers, de boekbinders en de boekhandelaren.

Het is onze leuzige plicht hier heen te herdenken, die bij dit werk het hoogste offer hebben moeten brengen. Het zijn de drukkers J. Zutterkamp, G. J. Willems en W. Gevoe, gefusillieerd o.a. om het drukken van „De stilte der zee" de vertaling van de illegaal in Frankrijk verschenen novelle „Le silence de la mer". Het zijn er drie uit een lange rij Nederlandsche drukkers, die slachtoffer zijn geworden van de Duitische overheersching. Zij zijn gevallen in de strijd om de vrijheid van hun drukpers, een drukpers waarop naast de vervalschingen van allerlei bescheiden en de illegale pers ook het vrije boek een plaats mocht vinden.

In bezettingstijd kwam een nauwe samenwerking tot stand tusschen auteurs en uitgeverij en deze vormde de basis voor onze na-oorlog-sche uitgeverij: De coöperatieve vereeniging van auteurs, die onder de naam „De Dezijs" thans haar werkzaamheden zal voortzetten. Zij zal naar buiten optreden als iedere andere uitgeverij en zal aan vromegen in de traditie van de oorlogsjaren het fruis verzorgde boek bij te geven ondanks de moeilijke papieromstandigheden. Maar vooral wil zij duurzaam de culturele taak die zij in de oorlog op zich heeft genomen en die ootsproten is uit een verantwoordelijkheidsgevoel voor de beste cultureele tradities van ons land, ook in de toekomst voortzetten.

LITTELAARSCHE OEFENINGEN VAN BEZETTINGSTIJD

- Edgar Allan Poe: The City in the Sea and other Poems.**
Illustrated by Frans Ingren (Félie Weidema) 19½ x 28½ cm.
58 pp. 500 exx. op Van Gelder, April 1944.
- M. Swerdlow (Thom de Vries): W.A.-Man.**
Novelle met een frontispice van Félie Weidema. Du Document.
Din. 14 x 19½ cm. 80 pp. 125 exx. van de oplage werden
geprint op v. Gelder, April 1944.
- Vrij Nederlandsch Liedboek.** Samengesteld door Hulbe C. Kool,
Jan G. Hoekstra en Jan H. de Groot.
Met een vignet van Félie Weidema. 17 x 26 cm. 197 pp.
200 exx. op Van Gelder. 200 exx. op opklappend papier en 1900
exx. op Engelsch leest. April - Mei 1944.
- John Steinhilber: De vliegenzwager.** (The Moor is dead).
Novelle vertaald door Tjebbe Hamstra (Ferd. Sterneberg).
Geïllustreerd door Michael Garney (Salim) 19½ x 29 cm. 128 pp.
1025 exx. op Van Gelder, Juni 1944.
- Antonie Lens (Niek Verhaagen): De laatste Adam.**
Gedicht met illustraties van Jan Bernac (C. A. B. Bantinger).
18 x 18½ cm. 48 pp. 275 exx. op Van Gelder, Juni 1944.
- Jan van den Brucken Vloed (Jan Welland): Gevleete Sater.**
Gedichten met illustraties van den schrijver. 12½ x 16½ cm.
62 pp. 225 exx. op Simul Japon, Juli 1944.
- Guy de Maupassant: Le Herla.**
Met handgekleurde illustraties van André Duparc (Salim) 17 x
25½ cm. 48 pp. 75 exx. op Van Gelder, September 1944.

- Jan Jacob ten Hove (Dr. D. Hoek): Het rouwspel van Arend en Hendrik Gouwt. Amsterdam, Bij de Westmae de Bye. Met initialen van Johan Deen (Jenny Dolendoord) en facsimilè handteekeningen. 15 x 19½ cm. 206 nn. 525 exx. op Van Gelder. October 1944.
- Ab Visser: Dorisdylle.
Gedicht met een frontispiece van C. A. B. Bantzingcr. Gedrukt door H. Werkman. 16½ x 25 cm. 16 pp. 200 exx. Hiervan werd een groot gedeelte in beslag genomen door de S.L. October 1944.
Vertoert: De Stille der Zee. (Le Silence de la Mer).
Nouvelle vertaald door Amy van Marken. 12½ x 16½ cm. 30 pp. 325 exx. December 1944.
- R. van Hartlingen (R. Bijlstra): Hannen naar Nabuloe.
Nouvelle 16½ x 26 cm. 48 pp. 525 exx. op Van Gelder. Januari 1945.
- André Gide: Over Duitschland. (Reflexions sur l'Allemagne).
Vertaald en ingeleid door P. (Max Nord). 11 x 17 cm. 32 pp. 275 exx. op Van Gelder. Februari 1945.
- Ad. Morriën: Luchtsalarm.
Gedichten 16½ x 24½ cm. 16 pp. 525 exx. op Fiesta papier van G. H. Rührmann's Papiergroothandel. Maart 1945.
- Gedichten.
Typografie van J. van Krumpen. 18½ x 27 cm. 21 pp. 200 exx. op Van Gelder. Niet in den handel. April 1945.

1945. GEDRUKT EN VERKOP

1. Hector Mauntings (M. Mac): De zeven Hoofdzonden.
Gedichten met houtsneden van H. J. Maerle (W. J. Rozendaal). 16½ x 26½ cm. 24 pp. 525 exx. op Van Gelder. October 1945.
2. A. Roland Holst: In Memoriam Charles Bagot du Perron et Weyss ter Braak.
14½ x 30 cm. 28 pp. 525 exx. op Van Gelder. Februari 1944.
3. Hector Mauntings (M. Mac): De Vader spruik.
Gedicht met houtgravures van Treck Bieering (Lijonna de Vries). 17 x 25 cm. 16 pp. 525 exx. op Simili Japan. Februari 1944.
4. Posticus (M. W. J. M. Kruis): Kunstjesse van Omscr Klungew.
Lichtdrukken naar kopergravures van John Buckland Wright. 17 x 29 cm. 32 pp. 525 exx. op Van Gelder. April 1944.
5. A. Roland Holst: Eigen achtergronden.
Een lezing over eigen werk. Boekversterking door Jan Verstegen. 18½ x 26 cm. 40 pp. 525 exx. op Van Gelder. Mei 1944.
6. R. van Hartlingen (R. Bijlstra): Dg nadere kennismaking.
Nouvelle. 16½ x 24½ cm. 56 pp. 525 exx. op Simili Japan. Mei 1944.
7. Arthur van Schendel: Spurge.
Verzameld proza. Typografie A. A. M. Slois. 14 x 19 cm. 32 pp. 525 exx. op Van Gelder. April 1944.
8. A. van der Merwe (Prof. Dr. P. Geijl): Het Wachwoord.
Tijdsannetten. 14½ x 19 cm. 58 pp. 525 exx. op Van Gelder. April 1944.
9. Bernard Verhoeven: Pax Homotibus.
Gedichten 13 x 17 cm. 40 pp. 525 exx. op Van Gelder. Juni 1944.

10. Menno van Haarsma (Sjoerd Lelker): *Drie Gefelgen*.
Roman, 17 x 26 cm. 138 pp. 525 exx. op Van Gelder. Juni 1944.
11. Pieter Bakke (Anton van Duinkerken): *Priest in Troje*.
Ballade met houtgravures van Theo Mijndrecht (Thijs Mauwe).
16 1/2 x 24 1/2 cm. 22 pp. 525 exx. op Simili Japon. Juli 1944.
12. Martijn Cort (Johan van der Woude): *Zeven Brieven*.
12 1/2 x 16 1/2 cm. 72 pp. 525 exx. op Simili Japon. Juli 1944.
13. Hendrik de Vries: *Robijnen*.
Gedichten. 16 1/2 x 23. 32 pp. 525 exx. op Van Gelder. Juli 1944.
14. Ferdinand Langen: *Achter Slot en Grendel*.
Nouvelle. 12 1/2 x 16 cm. 72 pp. 525 exx. op Simili Japon. Augustus 1944.
15. Emile Mandoux (F. Bordewijk): *Verbrande Erven*.
Een plaatsbeschrijving met teekeningen van Jan Tsep (J. M. Prange). 14 1/2 x 20 cm. 64 pp. 525 exx. op Van Gelder. October 1944.

DOCUMENTS HUMAINS

1. Proclamatie van H.M. Koningin Wilhelmina. 10-5-1940.
Met initialen geteekend door Hennie Derkenmeier. 11 1/2 x 14 1/2
cm. 100 exx. op Van Gelder. Mei 1940.
2. Proclamatie van Giselbert Karel van Hogendorp en Van der
Dyck van Middelam. 20-11-1813.
12 1/2 x 17 cm. 16 pp. 100 exx. op Simili Japon. Juli 1940.
3. Atlantid Charter.
12 1/2 x 18 1/2. 100 exx. op Van Gelder. Augustus 1940.

UITGAVEN, GEDRUKT OP DE EIGEN PERS TE DRECHT

- Epifania, Waar besta bleven?*
Middelieeuwsch gedicht met een handgekleurde houtsnede van
Tjanne de Vries. 15 x 22 cm. 12 pp. 125 exx. op Van Gelder.
November 1944.
- Jan H. de Groot: *De Praet*.
Hijnsprent getoekend door Fenne Weidema. 18 x 22 cm. 1000
exx. op Van Gelder. December 1944.
- Marten de Rijk (Anthonie Donker): *Orpheus en Euridice*.
Gedicht versierd met een initiaal, geteekend door Hennie Der-
kenmeier. 17 x 25 1/2 cm. 16 pp. 375 exx. op Vondel. Februari 1945.
- Joris Vriemont: *Sabbat*.
Fantasie met handgekleurde illustraties van Charles Doelofsz.
12 1/2 x 16 1/2 cm. 16 pp. 100 exx. op simili japon. Maart 1945.
- John Gay: *The Fox at the point of death*.
Met facsimilés naar de oorspronkelijke illustraties uit John
Gay: *Fables*. 1828. 9 1/2 x 15 cm. 12 pp. 525 exx. op Vondel.
Maart 1945.
- Gerold Kamphuis: *Het Nieuwe Geneslied*.
Folder met omslagteekening van Marten Troonder. 7 1/2 x 12 1/2
cm. 16 pp. Maart 1945.

Riek Vos-Belerman: *Wachter, wat is er van de nacht?*

Gedicht met een houtsnede van Thonne de Vries. 19½ x 28 cm. 4 pp. 4000 exx. op Van Gelder. April 1945.

A. Roland Holst: *Een winterdageraud.*

Gedicht. 18 x 22½ cm. 8 pp. 50 exx. op Van Gelder. Niet in den handel.

D.A.V.I.D.-REEKS

1. Jan Gerhard Toonder: *Het Vuur.*

Rijmprint, geïllustreerd door Marten Toonder. 27 x 38½ cm. November 1944.

2. Gerrit Kamphuis: *Amsterdams Haven verwoest.*

Rijmprint, geïllustreerd door Marten Toonder. 30½ x 42 cm. December 1944.

3. Evert J. Put (W. A. P. Smit): *Dagboek onder het kruis.*

Gedicht. Met teekeningen van Henk Krijger. 12½ x 17 cm. Februari 1945.

4. Tje Foppema: *Dallade van de ter dood veroordeelden.*

Rijmprint met teekening van Marten Toonder. 29½ x 41½ cm. April 1945.

WINDRENTES, STUBBSCHY, TILQUINTTES EN RIJSTVANKEN

Jan Campert: *De Achtien Dooden.*

Rijmprint, verzorgd door Fedde Weidema. 32½ x 50 cm. Januari 1944.

Michiel Adriaensz. de Ruyter: *Spreek.*

Geïllustreerd door Henric Berkenmeier. 17½ x 22. Mei 1944.

Fedde Schuur: *Het lied van den Verrader Frans Vergoet.*

Musiek van Margit Lenker, welke geïllustreerd werd door Henric Berkenmeier. Het vignet is van Chris Zeystra. 30½ x 49 cm. Juni 1944.

Kalender 1944.

Getekend door Karel Links. 17½ x 28 cm, 6 bladen. Juli 1944.

It's for Orange.

Song, written, composed and illustrated by Wingcommander David Alf. 4 pp. Juli 1944.

Moffensprekel.

Curieuren door Karel Links. 13½ x 19 cm. 44 pp. September 1944.

Proclamatie van H.M. Konigin Wilhelmina. 10 5 1940.

24 x 38½ cm. Placa. Van de oplage werden 200 exx. op smilt jepen gedrukt. Augustus 1944.

Hulst C. Kool: *Een nieuw Welkomstlied.*

Met muziek van Margit Lenker. Geïllustreerd door Henk Krijger. Deze rijmprint werd in de nacht van Dolle Dinsdag gedrukt. Een week later viel drie vterde van de oplage in handen van de S.T. 38 x 49 cm. September 1944.

Vrijheidskalender.

Getekend door Karel Links. 9 bladen. 24 x 34 cm. October 1944.

- W. Nagel: *Tersamen van de Met.*
Gedrukt en geïllustreerd door de Groninger drukker H. Werkman. 21 1/4 x 31 cm. 4 pp. October 1944. Niet in den handel.
- W. J. Kousland: *Lampokmanode in vijf kleuren.*
October 1944. Niet in den handel.
- Victor de Christus: *Rondeel.*
Met teekeningen van Fedde Wuidema. 25 1/2 x 33 cm. October 1944. Niet in den handel.
- A. den Doonaard: *Omschikking.*
Sonnet. 21 x 30 cm. 4 pp. November 1944. Niet in den handel.
- Jan H. de Groot: *Gebet voor ons nieuwe leger, met muziek van Margit Leiker.*
Geleekend door Jenny Dulenoord. 525 exx. 28 1/4 x 32 1/4 cm. 5 pp. December 1944.
- J. M. Pranger: *Mijnheer Muggenhu.*
Litho, welke oorspronkelijk bedoeld was als illustratie voor Kalle Mandeloo: *Verbrande Erven.* December 1944. Niet in den handel.
- Hilho C. Kool: *Een nieuw welkomstlied.*
Deze tweede druk van deze rijmprent werd geïllustreerd door Marten Woonder. December 1944.
- Prof. Titus Brandama O. Carmo: *Gezungenlied.*
Met muziek van Margit Leiker. 16 1/2 x 25 cm. 4 pag. Jan. 1945.
- Max Noord: *Ondergestoopen lied.*
Rijmprent met een teekening van Rachel Farnhout. 33 x 50 cm. Februari 1945.
- S. Harla: *Kopergroene bij De Stille der Zee.*
Februari 1945. Niet in den handel.
- Jan H. de Groot: *Gruschrijft en een paleontoloog.*
Sonnet geïllustreerd en gezongen door Jenny Dulenoord. 24 1/2 x 34 cm. Maart 1945. Niet in den handel.
- Het het diepste van mijn hart.
Muziek van Johanna Dordewijk Koopman. 25 x 35 cm. 4 pp. Mei 1945.
- Het is niet onze. Dat hebben we niet gezegd.
12 briefkaarten geleekend door Karol Linka. April 1945.
- Kees Schuur: *De Zeemanslied.*
Gedicht met een houtgravure van Tjonne de Vries. 23 x 30 1/4 cm. 6 pp. December 1944. Niet in den handel.

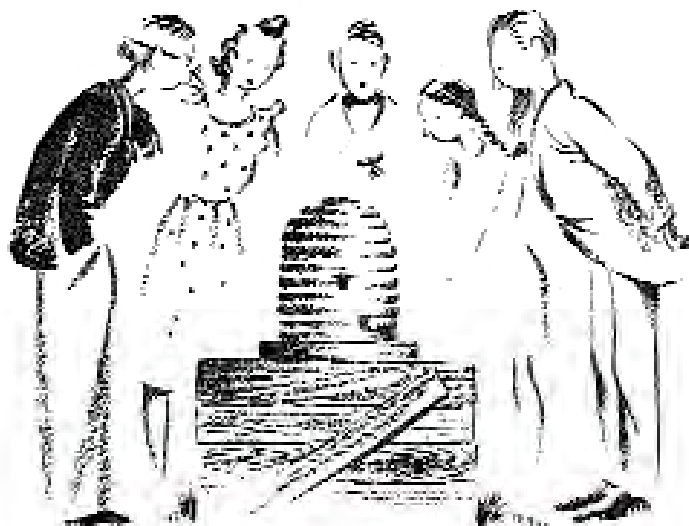

IN BEZETTINGSTIJD WERD DE BIJ TECHNISCH BIJGESTAAN DOOR:

- de Inzenders: te Utrecht:
W. de Bruyn (W. Groff),
Schmittmann (Koot en Hinzen).
te 's-Gravenhage:
Gelu. Schrijver.

		te Amersfoort: Knot & Hinzen.
		te Haarlem: Joh. Enschede & Zonen.
		te Arnhem: W. Groot.
Aanvullingen	de drukkers:	te Groningen: H. Werkman †
A. Hendriks →		te Utrecht: W. Geuze † (J. van Doekhoven). J. Zuidendorp † (Un. Typogr. Assoc.). G. J. Willems † J. Hendriks. Utrechtische Typografen Assosiatie. N.V. P. den Boer. P. Vijfbrief. Van Rossum. H. J. Smits.
J.R. [van Rossum] →		te 's-Gravenhage: F. Tamminga (A.N.D.O.). H. de Koningh. A. A. M. Stols (N.V. Trio). Gönnen.
		te Amsterdam: Mart. Spruyt. Jns. J. Hothe. H. J. Koersen & Zonen. D.A.V.I.D. N.V. L. van Leer & Co. Drukkerij Rustenburg. Senefeldt.
		te Huizen (N.H.): C. Visser.
H. Volkers en zijn zoons H. Volkers en P. Volkers →	de clichéfabrieken:	te Utrecht: Photogravure.
		te Amsterdam: N.V. Arbeiderspers.
	de bindereien:	te Utrecht: F. H. Donner. Boekbindery v.h. Den Hartog. M. J. van den Wijngaard. Le Gué.
J.W.B. [Le Gué] →		te 's-Gravenhage: H. de Koningh. H. van Rijnmenam.
		te Amsterdam: J. Brandt & Zonen. Wangink & Daemverij. G. W. C. Iwardekoop.

VRIENDEN VAN DE BEZIGE BIJ

Het is ons geboden, dat bij volen een groote belangstelling bestaat voor onze uitgeverij. Wij waren nog maar nauwelijks van de Duitse overheersching verlost of wij werden overvloedigd door een stroom van interesse-betuigingen, die tot op heden toe aanhoudt. Nu ligt het in onze bedoeling al degenen, die getuend hebben een zoo groote belangstelling voor onze uitgeverij en haar uitgaven te bezitten, en wij zijn erover overtuigd, dat ook U daartoe behoort, te binden tot een groep, die wij de **VRIENDEN VAN DE BEZIGE BIJ** noemen, opdat er een blijvend contact zal kunnen ontstaan tusschen uitgeverij en publiek. Zonder U ook meer ergens toe te verplichten kunt U zich bij Uw boekhandelaar opgeven als Vriend van de Bezige Bij. U ontvangt dan te zijner tijd een legitieme kaart. In de eerste plaats zult U als Vriend van De Bezige Bij door middel van Uw boekhandelaar regelmatig op de hoogte worden gehouden van onze plannen en uitgaven en de mogelijkheid bestaat, dat U, wanneer een bepaalde uitgave daartoe aanleiding geeft, een speciale aanbieding wilt ontvangen. Wij vertrouwen, dat wij er op den duur toe kunnen overgaan U regelmatig een huisorgaan toe te zenden, de papierenkosten maakt dit echter voorloopig niet mogelijk. Verder zijn wij van plan in verschillende plaatsen lezingen en voordrachten te organiseren, waartoe slechts Vrienden van de B.B. toegang zullen hebben. Ook zullen wij er toe overgaan verschillende enquetes over het boek in te stellen, de medewerking van de Vrienden van de B.B. zal hierbij onmisbaar zijn. Zoo willen wij onze uitgeverij tot een jong en levend bedrijf opbouwen, dat eenzijdig een coöperatie vormt van een groep auteurs en onderzuiders een nauwe contact onderhoudt met hen, zonder wie haar bestaan niet mogelijk zou zijn: de lezers.

ONZE PLANNEN

En nu onze plannen. De uitgaven, die U in dit boekje aangekondigd zult vinden, vormen de basis waarop onze uitgeverij in de komende jaren best mogelijk haar werkzaamheden wil verrichten. Het spreekt wel vanzelf, dat niet alles dit jaar nog zal verschijnen. De papiercrisis is helaas niet een dien aard, dat wij alles kunnen uitvoeren, maar wij wel graag zouden willen, dat wordt center hand gewerkt en wij vertrouwen er op nog dit jaar de verschijning te kunnen aankondigen van een gedeelte van de hier geprojecteerde uitgaven. Over het nimmer is het niet mogelijk trans reeds prijzen te noemen, wij kunnen U echter verzekeren, dat het in onze bedoeling ligt deze zoo laag mogelijk te houden.

UITGAVE VAN REEKSEN

In oorlogstijd gaven wij een groep auteurs gelegenheid tot publiceren dankzij de Kultuurkamer, (hoes willen wij dit doen dankzij de papierschaarste).

Het is ons gelukt de hand te leggen op een beperkte hoeveelheid fraai Oud-Hollandsch papier. Voortszede in de front van onze in oorlogstijd verschijnen reeks „QUOUSQUE TANDEM" is het nu onze bedoeling thans wederom een aantal uitgaven het licht te laten zien in een fraaie typografische uitvoering, op dit papier, in een daardoor beperkte oplage.

Wij ontwerpen daarvoor 2 series, de Tandem Aliquanda- en de Fortisoonp-reeks, elk 10 deelen groot, waarvan geen losse deelen verkrijgbaar zullen worden gesteld.

Op deze wijze geven wij een twintigtal auteurs gelegenheid tot publiceren.

Men kan op elk der series inleeken. De prijs bedraagt f 95.— per reeks. Hoewel alle deelen niet even groot zullen zijn, is het de bedoeling, dat de betaling zal plaats vinden steeds na aflevering van elk deel en wel f 9.50 per deel.

Wij zijn van plan in October het eerste deel te laten verschijnen en de verdere uitgaven over ongeveer een jaar te verdeelen.

Dans er een zeer groote belangstelling is voor deze uitgaven, wordt men aangeraden zoo spoedig mogelijk in te tekenen.

PERISCOOP

Een reeks van 10 deelen onder redactie van Ferdinand Langen en Kees Schuur.

In deze reeks zullen een aantal van de meest opvallende, jonge talenten onder onze Nederlandsche auteurs verleggenwoordigd zijn met een roman, een novelle of een bundel gedichten.

Hun beste werk uit de achter ons liggende jaren, waarin zij door hun afwijzende houding tegenover de Kultuurkamer niet hebben kunnen publiceren (illegale publicaties in kleine oplagen, en geringe omvang uitgezonderd) wordt (hoes hier voor het eerst een de openbaarheid prijsgegeven.

Als eerste deel verschijnt binnenkort:

Helène in het Heelal, een roman van Ferdinand Langen, met een illustratie van Salim. Reeds in bezettingstijd vestigde deze jonge auteur de aandacht op zich door de publicatie van de novelle *Achter Slot en Grondel*, in de reeks *Quousque Tandem*, *Helène in het Heelal* is zijn eerste, bestende roman.

Verder staan op het programma:

Milennium door Ab Visser. Een bundel nieuwe gedichten van den Groninger dichter Ab Visser, die tijdens de bezetting reeds blijk gaf van een bijzondere poëtische ontwikkeling.

Een kritische periode door S. Tas. De auteur S. Tas, die hij het intellectuele publiek geen onbekende is, schreef onder deze titel een indringend essay over E. du Perron en Menna ter Braak.

Pau in de Stad door Eddy Evenhuis. De eerste legale bundel van dezen opmerkelijken dichter, waarin ook zijn opgenomen de beide illegale publicaties *Uit de Tas* en *De Leering Alexander*.

Klein Terrestrajspel door Jan G. Ellberg. Een manuscript, geïllustreerd door Lotte Ritting, dat als het ware geschreven is voor een bibliophiele uitgave.

Herfst, Hoos en Magel, door Kees Schuur. Een dichtbundel van formaat van dezen talentvollen dichter, waarin o.a. opgenomen de tijdens de bezetting verschenen bundels *Windverhaal*, *Novemberland* en *De Zeven Vloeken*.

Verdere deelen zijn in voorbereiding, waaronder een novelle van Sjoerd Loiker, den auteur van de eenige illegaal verschenen roman *Dele Getuigen*, uit de reeks *Quousque Tandem*, en een novelle van de jonge schrijfster Anna Blaman.

De tweede reeks, welke in voorbereiding is, draagt de naam:

QUOUSQUE TANDEM

Quousque Tandem. Hoe lang nog in bezettingstijd door ons uitgegeven, heeft gevolgd door *Tandem Aliguanita*. *Rudolijk den Iodi*, in vrijheid.

De reeks staat onder redactie van Anton van Duijsterloo en Halbe C. Koel. In deze serie zal werk verschijnen van bekende Nederlandsche auteurs.

Als eerste deel de nog nimmer in boekvorm uitgegeven

Kerfingsaanwijzing door Hermann Gorter, toegelicht en gecommenteerd door Dr. Gerard Smitloot, voorziet van een volledige bibliographie van het werk van Gorter. Een uitgave, waarop jaren is gewacht en waarvoor eerst thans toestemming door de erven van den auteur is gegeven.

Veeve Vesarius, door F. Dorstwijk. Een meesterlijke novelle van dezen grooten Nederlandschen prozist, spelende in den Haag, omstreeks 1900.

Herinnering, door M. Nijhoff. Een uitgave van tot nu toe ongebundelde gedichten.

Acaciaaanwijze, door Henriëtte van Eyk. Een novelle vol prachtige humor.

Takeleren levens- en heilensjids, door S. Vandrigh. Een bundel van vijfens de bezetting geschreven godsdichten.

Andere deelen zijn in voorbereiding.

Een godsdic van de uitgaven zal worden gepubliceerd.

NETTWERKBOEKEN

Onder deze naam, waaronder ook reeds in oorlogstijd eenige boeken zijn verschenen, die toen zijn uitgegeven door A. A. Balkema te Amsterdam, zal thans bij ons een reeks eveneens goed verzorgde uitgaven het licht zien van werk zoo wel uit de wereldliteratuur als uit onze Nederlandsche literatuur, werk, dat wij vooral kunnen rekenen tot haar „Kwinte Schapeu”.

Op deze wijze zullen wij o.a. verriggen of ook ten oorechte op zij geschreven manuscripten ommen of alreeds onder de aandacht van het publiek brengen, omdat zij naartoe het recht hebben.

Als eerste uitgaven staan op het programma:

R. de Perren: Indisch Memorandum, en als postscript daarvan: Staatkundig Technische Oerpeinzingen.

Uit de wereldliteratuur o.a.:

Daphnis en Chloë in een nieuwe vertaling van Adriaan Kooijck. Verdere titels in voorbereiding.

INDIËTS LIEDEN

In oorlogstijd verschenen in deze serie reeds drie deeltjes in beperkte oplage. Zoodra de papiersituatie het toelaat, zal een herdruk van deze deeltjes verschijnen in grootere oplage.

Dinzenkurt zal verschijnen:

Rede van H.M. de Koningin van 7 December 1942.

Verder zal o.a. in de serie uitkomen:

Le droit de l'homme et du citoyen.

A. Lissieu: Adress at Gettysburgh.

FRAAIE BOEKJES

Victor le Chaste: Amorosa.

Amoreuze verzen met handgetekende illustraties. Zeer beperkte oplage op oud-Hollandsch papier.

Elizabeth Barrett Browning: Sonnets from the Portuguese.

Gedrukt in zeer beperkte oplage.

POEZIE

- A. **Kolman Folz**: Den winterdageraad.
Een gedicht in 1944 geschreven. In beperkte oplage.
- S. **Vestdijk**: *Taanstot van banden*.
Een nieuwe bundel gedichten, geïllustreerd door den begaafden teekenaar Chr. Zeylstra.
- S. **Vestdijk**: *Musewagyn in de Bergen, een groot goddicht*.
Jan G. Elburg: *Door de wafel*. Gedichten.
- Maur Nard**: *Straffen tot beset gebied*.
Met zeer fraaie illustraties van Rachel Verhbour.
Gedrukt op fraai houtvrij Fagelisch gescheppt papier.

WOEFIE TOT HET VLSZEL (ROMANEN)

- A. **des Doelnaerd**: *De Partizanen en andere gedichten*.
Verschenen in 1944 te London en in een oplage van 25000. Deze herdruk is de definitieve tekst.
- Yge Poppe**: *Spijkerschrift*.
Een bundel verzoetsverzen, waarin o.a. *De Ballade van de ter dood veroordeelden*. Het is de bedoeling geweest deze bundel in oorlogstijd te doen verschijnen, maar door steeds weerkerende moeilijkheden is dit niet mogen gelukken.

BELETRIE

- R. **Dijkstra**: *Het gevaarlijke beroep*.
Een bundel spannende novellen, elk handelend over een gevaarlijk beroep.
- Willy Corzari**: *Die van ons*.
Een roman waarin ons de moeilijkheden en gevaren eenezijds en het groote leed anderzijds wordt beschreven, die menig Nederlandsch gezin in de afgelopen jaren had te doorstaan. Een roman van en over Nederland in benarde tijden.
- A. H. **Nijhoff**: *Gehoorde*.
Een novelle. Omslagteekening van Charles Huvelinx. Zeer beperkte oplage, reeds in bezettingstijd gedrukt.
- Bert Schierbeek**: *Terraux tegen Terraux*.
Een sterke roman, waarin een belangrijke periode van het verzet wordt belicht. Het leven en werken van een sabotagegroep. De schryver geeft bij de achtergronden van het verzet geheel te hebben aangevoeld.
- J. **Steinbeck**: *De vliegenvanger*.
Eveneens een herdruk van een illegaal verschenen novelle. Illerin tekent de bekende Amerikaanse auteur het verzet in Noorwegen. (Dit boek wordt uitgegeven in samenwerking met de uitgeverij Halkema en Warendorf te Amsterdam.)
- A. **Taxtra**: *Een goede Kerst*.
Een korte novelle tot verpozing geschreven in het gijzelaarskamp te Haren, waar deze novelle een te prijs verward in een onderlinge wedstrijd op Kerstmis 1941.

Verder: *Silence des mer.*

Een herdruk in beperkte oplage van deze fraaie in 1944 verschenen novelle. De Nederlandse titel is „Le silence de la mer”, het behoort tot het beste, wat er in 1944 in Frankrijk is verschenen.

In 1946 hopen wij een herdruk in groote oplage te kunnen brengen.

ACTUEELE UITGAVEN

Tje Foppema: Het oude en nieuwe Geuzenlied.

Geuzenliederen uit den strijd tegen Spanje en het vrije lijd uit den strijd tegen het nazisme vertoonen vaak een sterke overeenkomst. Foppema toont dit op boeiende wijze en met talrijke voorbeelden aan.

Ed. Hoornaik: Doodenherdenking in Dachau.

Rede uitgesproken bij de bevrijding van het concentratiekamp Dachau.

Wim Horn Adema: De Rijtsbrighery.

Een verhaal over een jacht naar Friesland tijdens de afgelopen hongerwinter.

H. J. Smeding: Kloppsignalen.

Een oorlogsdagboek van September 1939 tot de bevrijding — waarin de gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis zijn opgenomen, maar waarin levens een roman werd gevochten, om niets om en volledig mogelijk beeld van ons land in de oorlogsjaren te geven.

Het nieuwe Geuzenlied.

Standaardwerk in 2 deelen. De Valerius van dezen tijd. Het late deel zal vermoedelijk over een jaar verschijnen. De bedoeling is hierin een volledige verzameling bijeen te brengen van de in bezettingstijd geschreven verzelsverzen, volledig geannoteerd met uitgebreide index.

Amsterdam tijdens den hongerwinter 1944—1945.

Reportage in circa honderd en vijftig foto's. Een boek dat ons in alle details weer het beeld van ellende en strijd voor ogen zal brengen van den afgelopen oorlogswinter in onze hoofdstad. De nota ophrengst van dit werk wordt door de uitgevers ter beschikking gesteld.

Amsterdams wederopbouw.

Reportage in circa honderd foto's. In voorbereiding.

Bovenstaande fotowerken worden uitgegeven in samenwerking met Uitgeverij „Contact”, Amsterdam.

De Jappenspiegel.

Een bundel uitermate originele caricaturen van E. Drumsteede over het Duitsland van het Verre Oosten: Japan.

De Moffenspiegel.

Een uitgebreide en gewijzigde herdruk in 4 kleuren van de in 1942 verschenen caricaturen-bundel van Koel Linka.

CULTUUR EN POLITIEK

Grondslagen der Democratie, waarom o.a. noodwerken:

Prof. Dr. H. J. Ise over de filosofische achtergrond van de wereldrijke.

Prof. Dr. J. v. I. Harski over de sociaal-psychologische achtergrond van de wereldrijke.

Prof. Mr. M. E. Vrij over Menschenrechten en Menschengelijkheid.

Prof. Mr. J. Simons over de Democratie als voorwaarde voor

sociale gemeenschapsvormingen.

Prof. Mr. H. J. IJffema over de Democratie als waarborg voor de geestelijke vrijheid van den mensch.

Prof. Dr. G. M. Verrijn Stuers over de te verwachten veranderingen in de structuur van de menschelijke orde.

Prof. Dr. F. M. van Asbank over de nieuwe volkenbondsgedachte.

Het boek zal een streng academische, feitelijke voorlichting geven. Dit werk zal nog vóór de n.s. verkiezingen verschijnen.

Meen ter Brank: Waarnemelijkheid en Macht.

Een bundel belangrijke essays over culturele en politieke onderwerpen.

Meen ter Brank: Journaal.

Een aangrijpend dagboek uit het jaar 1933, waarin de tweede wereldoorlog begon.

S. Tas: Music van de ondergang.

Cultuurphilosophische studie, waarin de problemen, waarvoor onze Westersche cultuur staat, op knappe wijze worden behandeld.

DIVERSE UITGAVEN

F. Schurer: Simson. Een toondalstuk.

Jan Engelmann: Kindjeweegen. Een kerstspel voor kinderen.

Charles Kuelofen: Vuurloos, de spiegel der godheid.

Johann Fabricius: De Kraken. Groot vertellend gedicht over de Vindsteden.

C. Achterberg: Kleine kabbalistiek voor kinderen.

BOEKEN VOOR DE JEUGD

M. Bijsterv: Jung het jonge leeuwdele.

Een vertaling van het Amerikaanse kinderboek „The youngest camel“.

R. Franck: Prins Piet.

Een boekje voor kinderen van 7 tot 10 jaar, met alleruudigste illustraties.

Sjoerd Louker: Spannen in het Rijk van Amlia.

Een spannend en historisch goed gedocumenteerd jeugdboek voor oudere jongens. Illustraties van I. Spreelmeester.

Leonard de Vries. Zesefuulijgmanntuur in Zwitserland.

In de reeks van *Vadertje Drumbeer*, veert aantrekkelijke kinderboeken voor de jongeren, zullen eerst verschijnen

Och, die daroze domme SIK,
en *Reinart op reis,*
met vele bijzonder geslaagde illustraties.

Tussentien verschijnt van *Vadertje Drumbeer*

Het boek van de vier Kleurpotlieden. Een grappig verhaalje, met platen om zelf te kleuren. Dit prenten- en kleurboek zal zeker door onze jeugdige vrienden met gejuich begroet worden.

KLIMPRENTEN

Jan Toenger: Achtling doodde.

Van deze bekende klimprent, vierde uitgave het beste versie van onze uitgeverij zullen wij op veler verzoek nogmaals een beperkt aantal

Prijs groot formaat f 0.90, Klein formaat f 0.60

1968 Hetz hieldersnummers meest gewaarschuwd.

Met uitstekende illustraties van Banninger, in deze klimprent

PERIODIEKEN

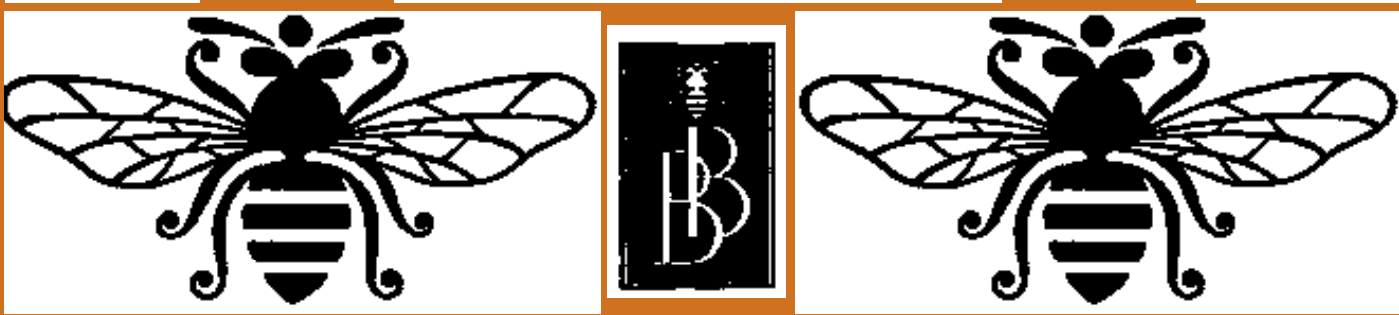
Het Woord, literair maandblad voor de nieuwe richting in de Nederlandse letterkunde onder redactie van *Fredmond Laugen* en *Kees Schuur*.

Roos Rood, het blad voor de Nederlandse jeugd, onder redactie van *Henriette van Dijk*, *Wim Huisman* en *A. Pirahy*. Voorloepig te dragen, na verbetering van papierenkwaliteit mogelijk

Tijdzaam en beschikbaarheid van bovengenoemde uitgaven zullen U door middel van Uw briefwisseling of door andere aansluitingen worden bekend gemaakt. U wordt verzocht bestellingen aan de uitgever te bezorgen en te geven, die U noggewaarschuwd nog beschikbaar zal kunnen worden.

Tenslotte verlijen van er Uw aandacht op, dat een groot deel van de nieuwste titels nog dit jaar zullen verschijnen.

КОЛОКОН

DOCUMENTS HUMAINS

t jaar 1945 werd
het verborgene ge-
1 800 exemplaren,
L en van 1-650
te kwamen
andel.

ingrijpen van den over-
heerscher gelukte het dezen de
hand te leggen op een deel van
deze uitgave. Slechts 68 exem-
plaren bereikten „De Bezige Bij”.
Deze werden genummerd
van I-LXVIII.

De opbrengst v...* voor
slachtoffers van de huidige tyranie.

Opmerkingen bij de herdrukte uitgaven

De herdrukte uitgaven in *Gevaarlijk drukwerk* zijn niet volgens de min of meer alfabetische ordening van De Jong afgedrukt. Ze zijn op basis van correspondenties, naoorlogse fondscatalogi en herdenkingsdrukwerk in chronologische volgorde van oorspronkelijke verschijning geplaatst.

De Bezige Bij heeft ruim zeventig titels geproduceerd tijdens de bezetting. Loe de Jong noemt in zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* het aantal van 76, een door De Bezige Bij samengestelde bibliografische lijst in 1981 komt tot 72. Het precieze aantal is afhankelijk van de definitie die gehanteerd wordt. Mijn bibliografisch criterium is typografisch. Het criterium is of een tekst opnieuw gezet is of niet.¹ Maar dan nog blijven er interpretatieproblemen. Mag een afgekeurde illustratie voor een boek die wel afzonderlijk in druk is gegaan en verspreid meegerekend worden? Mag een plaquette die niet gedistribueerd is er ook in? Zeker is in elk geval dat De Bezige Bij met die ruim zeventig uitgaven de meest productieve literaire uitgeverij was, gevolgd door A.A.M. Stols met meer dan zestig publicaties.

De uitgaven van De Bezige Bij hier herdrukt betreffen natuurlijk niet de boeken, maar het 'korte werk'; niet alleen is deze keuze uit praktische overwegingen gemaakt, maar ook omdat De Bezige Bij met deze 'rijmprenten, spreuken, plaquettes en plaatwerken' tijdens de bezetting het meeste opviel. De benaming 'rijmprenten, spreuken, plaquettes en plaatwerken' werd door de uitgeverij zelf ook als aparte categorie genoemd in de najaarsaanbieding van 1945, die op de voor-

1 Frans A. Janssen, 'Notities bij de aanduiding van herdrukken, in het bijzonder betrekking hebbend op de bibliografie van de afzonderlijk verschenen werken van W.F. Hermans', *Spektator* 4(1975)5, p. 275-283.

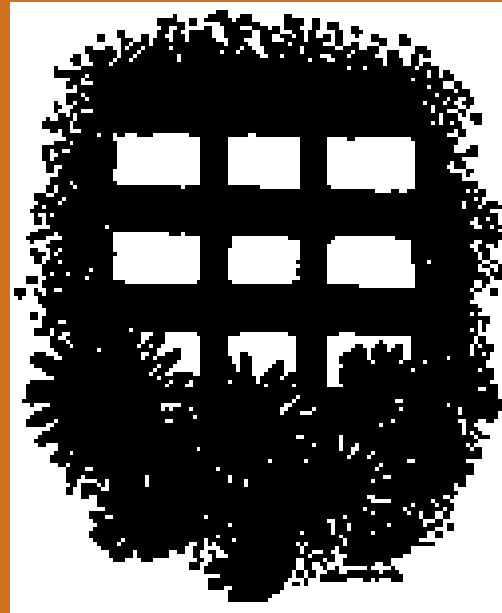
gaande pagina's is herdrukt. Bij de vierendertig publicaties die onder 'rijmprenten, spreuken, plaquettes en plaatwerken' vallen en hier dus zijn opgenomen, staat een colofon afgedrukt. Soms is de tekst ervan in facsimile gegeven, anders is een bibliografische beschrijving opgenomen. Ook is op basis van nieuw onderzoek aanvullende informatie vergaard – niet onder het kopje COLOPHON natuurlijk. Hier en daar is illustratiemateriaal als toelichting afgedrukt.

De meest bekende oorlogsuitgave is *Moffenspiegel*. Dit boekje, dat onder de noemer 'plaatwerk' is te rubriceren, krijgt extra aandacht omdat de maker ervan (Karel Links) veel voor de illegale Bij getekend heeft en omdat hij tegelijk zo onbekend is gebleven. De beperkte aandacht van historici voor grafisch verzet is des te opvallender, omdat juist Nederland een lange traditie op dat terrein heeft. Zo schrijft J.M.H.J. Hemels in het kerstnummer van *Grafisch Nederland*, getiteld *In stug verzet 1940–1945; Herinneringen van grafici* (redactie F. Boersma), Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen, Amstelveen 1994: 'Grafische ondernemingen waren per definitie ongeschikt voor illegale activiteiten. Drukwerk kon niet worden geproduceerd zonder apparatuur die opviel door gebrek aan mobiliteit.'

Ook extra aandacht krijgt de allereerste uitgave van De Bezige Bij: *De Achttien Dooden* van Jan Campert. Deze rijmprent is diverse keren gewijzigd, herdrukt en 'nagedrukt'. De ingewikkelde drukgeschiedenis vergde extra aandacht in woord en beeld.

Het verschijnsel rijmprent is geen uitvinding van De Bezige Bij. Al voor de bezetting was de rijmprent populair. J.W.F. Werumeus Buning, *Adam en de dieren*, Joh. Enschedé, Haarlem 1927, op karton geplakt en met een kleurenhoutsneede van A. van Vossen is maar een van de voorbeelden die door Joh. Enschedé en andere uitgeverij werden verkocht; apart of in een portfolio waarin meerdere prenten van diverse dichters verzameld werden. Vaak is een dergelijke luxe uitgave gedrukt als *collectors item*, soms met het doel een verenigingsgebouw of een genootschap financieel te steunen.

Juist in het interbellum kwam het verschijnsel rijmprent weer sterk opzetten. In 1929 bijvoorbeeld verscheen het gedicht 'De stervende' van Adriaan Roland Holst als rijmprent bij Stols. Willem Arondéus maakte een illustratie. En ook tijdens de bezetting was het niets nieuws om rijmprenten uit te brengen. Van Holkema & Warendorf gaf in 1942 een portfolio uit met twaalf rijmprenten en twee vouwbladen, bijeengebracht door G.V.A. Röling en Jan van Krimpen. J.W.F. Werumeus Buning leidde deze bij Joh. Enschedé gedrukte kunstwerkjes in. Gedichten van onder meer Guido Gezelle, Jac. van Hattum, Jan van Nijlen en Martinus Nijhoff werden

I Jan R.Th. Campert, *De Achttien Dooden* [Met tekeningen van Coen van Hart, pseudoniem van Fedde Weidema die tijdens de bezetting ook actief was onder de pseudoniemen Antipholus van Siracuse, Radboud de Cadt, Exmorra, Fred Ingram en R.v.H. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1943.]

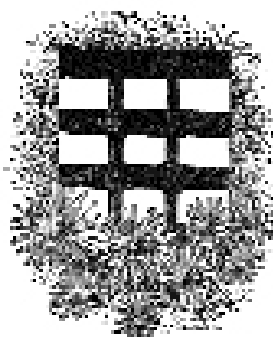
* De aanzet om een gedicht te schrijven over de executie van achttien verzetsstrijders, kreeg Campert waarschijnlijk op 9 april 1941, toen hij in het illegale *Parool* over de dood van vijftien leden van de Geuzengroep en drie februaristakers las. ‘De achttien mannen, die in de strijd vielen, zijn hiervoor het bewijs. Voor ons allen zullen zij zijn een lichtend voorbeeld. Het beste deel der natie zal er door hun voorbeeld van doordrongen worden, dat geen offer te groot is voor de strijd om de vrijheid.’² *De Rotterdammer* had op 14 maart 1941 ook een berichtje, dus de dag na voltrekking van de executies. De achttien geëxecuteerden zijn: Bernardus Yzerdraat (49), Jan Kijne (46), Ary Kop (40), Jacob van der Ende (22), Leendert Keesmaat (29), Hendrik Wielenga (37), Johannes Smit (30), Frans Rietveld (36), Leendert Langstraat (31), Jan Wernard van den Bergh (47), Albertus Johannes de Haas (37), Reijer Bastiaan van der Borden (32), Nicolaas Arie van der Burg (36), Willem Keesmaat (19), George de Boon (21), Louis van ’t Hoff (19), Dirk Kouvenhoven (24) en Sebil Minco (18).

Van deze rijmprent verschenen minstens vijf drukken, nadat het gedicht eerder, op 10 februari in *Het Parool* en op 21 februari 1943 in *Vrij Nederland*, was verschenen. Een enkele druk leverde meerdere (papier)varianten op. Rut Matthijssen verklaart dat Geert Lubberhuizen in het voorjaar van 1943 zijn vrienden bij diverse tekenpapierwinkels papier liet halen; daarom vertonen de drukken onderlinge verschillen in papierkwaliteit en formaat.

• De *proefdruk* is gezet uit de ‘Erasmus’ van S.H. de Roos. Ook de rode initiaal **E** is gezet uit deze letter. De ‘tralie-illustratie’, gesigneerd met C.v.H., staat niet aan het einde maar aan het begin van het gedicht, terwijl de titel over de gehele breedte gezet en rood onderstreept is. De illustratie van de latere drukken is hier nog niet aanwezig en de **E**-initiaal is kleiner dan die in de volgende drukken. In de tweede regel van het tweede couplet is het woord ‘Hollandsch’ gespeld met -ch (in andere drukken is de ch weggelaten). Dit is volgens Rut Matthijssen de proefdruk van april 1943, en is niet in de handel gebracht. Dun papier. 28,2 cm × 43,3 cm.

2 Harry Paape, *De Geuzen; de eerste verzetsgroep 40-45*, Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels [Boekenweek-geschenk], Utrecht / Antwerpen 1965.

DE ACHTTIEN DOODEN

Een veld is maar twee meter lang
en maar twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond
dat ik nu nog niet weet,
maar waar ik nuance rusten zal,
mijn makkers bevoendien,
wij waren selitten in getal
geen zal de avond ster.

O lieflijkheid van licht en land
van Hollandsch vrye kust
ééns door den vijand overmand
vind ik geen man meer rust,
wat kan een man, oprecht en vrouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
en strijft den fiddlen strijd.

Ik wist den trok die ik begon
om trok van meiden zwaer,
maar 't leet (dat her niet laten kon)
schuurt nimmer het peunare;
het weet hoe sommal in dit land
de vrijheid werd geferd,
voordat een vloekhe schennisland
het waters heeft begerd.

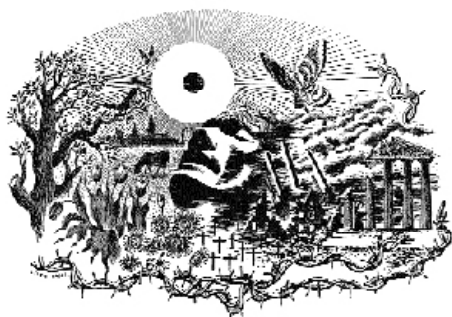
voordat die zalen troekt en lacht
het miselijk stuk bezond
en Hollandsch landen binnenvalt
en brandschot zijnen grond
voordat die aanspraak maekt op een
en vuk gemenssch gerid,
een land dwong onder zijn bekeer
en pindende als een chof.

De rattenzanger van Berlijp
pijpt nu zijn melodia;
zoo want als ik straks dood sal min,
de liefste niet maar die
en niet meer lachen sal het leed
noch slapen mag met leere
verwerp al wat hij biedt of bood
de sluwe vopelaar.

Gedenkt die dese woorden leert
mijn makkers in den nood
en die hem noden 't allermeest
in kunnen rampspoed groot,
zoods ook wij hebben gekocht
om eigen land en wolk,
er komt een nag na elke nacht,
want hij tukt ieder wolk.

Ik zie hoe 't eerste ongedicht
door 't hooge venster draalt-
men God, maak mij het sterren licht
en goe ik heb gefind,
gelik een eik wel talen kan,
schenk mij den He geid
opdat ik heinga als een man,
als ik voor de loopen sta.

[JAN CAMPERT |

DE ACHTTIEN DOODEN

Een cel is vaak twee kisten lang
en maar twee muren breed
want 't moet nog in 't werk ginst
dat is nu, zoo wie was,
maak vaak de muren twee en
mits u kisten haast die
en waren rekken in zand
geen dat niet om te zien.

Uit verbeeld om te zien en
om 't liefste van ons
dies door den vloed overvloed
om te zien wat meer is er
wat kon men zien, spreken en
wie zien in zulk een tijd?
Lijfmat en zand in zand en
en zand in zand en zand.

Uit zand te zien die te begin
een zand van muren zand
want 't moet die het ook zien
en zand en zand en zand
dat zand van zand en zand
de zand van zand en zand
want zand van zand en zand
het zand van zand en zand.

Want die zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

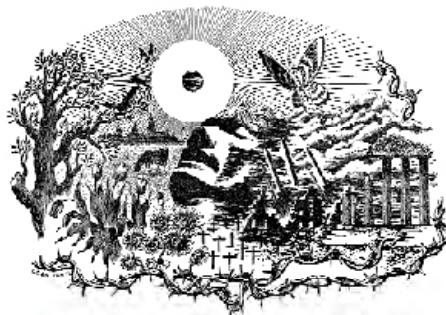
De zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

Want die zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

Uit zand te zien die te begin
een zand van muren zand
want 't moet die het ook zien
en zand en zand en zand
dat zand van zand en zand
de zand van zand en zand
want zand van zand en zand
het zand van zand en zand.

Want die zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

IN CAMPERT

DE ACHTTIEN DOODEN

Een cel is vaak twee kisten lang
en maar twee muren breed
want 't moet nog in 't werk ginst
dat is nu, zoo wie was,
maak vaak de muren twee en
mits u kisten haast die
en waren rekken in zand
geen dat niet om te zien.

Uit verbeeld om te zien en
om 't liefste van ons
dies door den vloed overvloed
om te zien wat meer is er
wat kon men zien, spreken en
wie zien in zulk een tijd?
Lijfmat en zand in zand en
en zand in zand en zand.

Uit zand te zien die te begin
een zand van muren zand
want 't moet die het ook zien
en zand en zand en zand
dat zand van zand en zand
de zand van zand en zand
want zand van zand en zand
het zand van zand en zand.

Want die zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

De zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

Want die zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

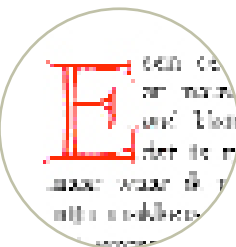
Uit zand te zien die te begin
een zand van muren zand
want 't moet die het ook zien
en zand en zand en zand
dat zand van zand en zand
de zand van zand en zand
want zand van zand en zand
het zand van zand en zand.

Want die zand van zand en zand
het zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
want die zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand
en zand van zand en zand.

IN CAMPERT

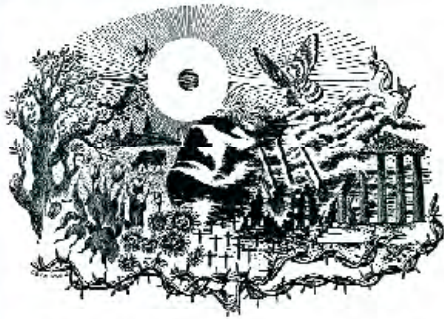
Eerste druk

Tweede druk

- De eerste druk verscheen in een oplage van 500 exemplaren. Deze heeft een 'open' initiaal **E**, gezet uit 'Erasmus Initialen Serie II': het binnenvlak van de letter is wit uitgespaard in het rood. Deze druk is herkenbaar aan een zetsfout: het eerste woord van het gedicht heeft drie e's (**E**een). Er is gedrukt op diverse papierformaten (o.m. 31,0 cm × 48,0 cm) vanaf hetzelfde zetsel.
- De tweede druk is opnieuw gezet, met 'open' initiaal, vrij van zetsfouten, 30,4 cm × 48,1 cm. Volgens A. Simoni bestaat er ook een variant met de afmetingen 31,0 cm × 49,4 cm. Een variant van deze tweede

DE ACHTTIEN DOODEN

En wil ic niet meer meer lang
 en namt twee meer bloed,
 want sterft men in het stuk grond
 die 't is niet lang die oer-
 maar was in aardsche niet en wil
 mijn moeder bevenen,
 en waken vtermen in geest
 want al dies avond aen.

O liefstheit van helen en land
 van Hollands vter helen
 vter door die vter en noemend
 vter 't is niet meer en;
 van haer een man vter en vter
 nog vter in niet een vter
 Hij helen en helen vter en vter
 en vter den vter en vter.

En vter en vter 't is niet
 een vter en vter en vter
 maar vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 het vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 vter en vter en vter en vter
 het vter en vter en vter.

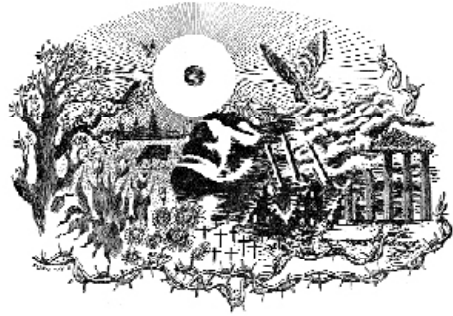
vter en vter en vter en vter
 het vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 vter en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

De aen vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

De vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

En vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

JAN CAMPERT

DE ACHTTIEN DOODEN

En wil ic niet meer meer lang
 en namt twee meer bloed,
 want sterft men in het stuk grond
 die 't is niet lang die oer-
 maar was in aardsche niet en wil
 mijn moeder bevenen,
 en waken vtermen in geest
 want al dies avond aen.

O liefstheit van helen en land
 van Hollands vter helen
 vter door die vter en noemend
 vter 't is niet meer en;
 van haer een man vter en vter
 nog vter in niet een vter
 Hij helen en helen vter en vter
 en vter den vter en vter.

En vter en vter 't is niet
 een vter en vter en vter
 maar vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 het vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 vter en vter en vter en vter
 het vter en vter en vter.

vter en vter en vter en vter
 het vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 vter en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

De aen vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

De vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

En vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter
 en vter en vter en vter.

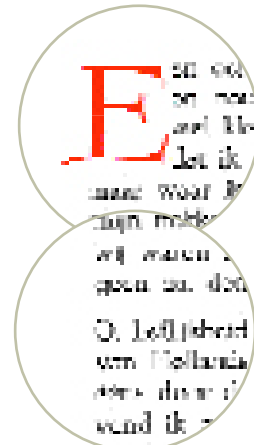
JAN CAMPERT

Tweede druk,
variant

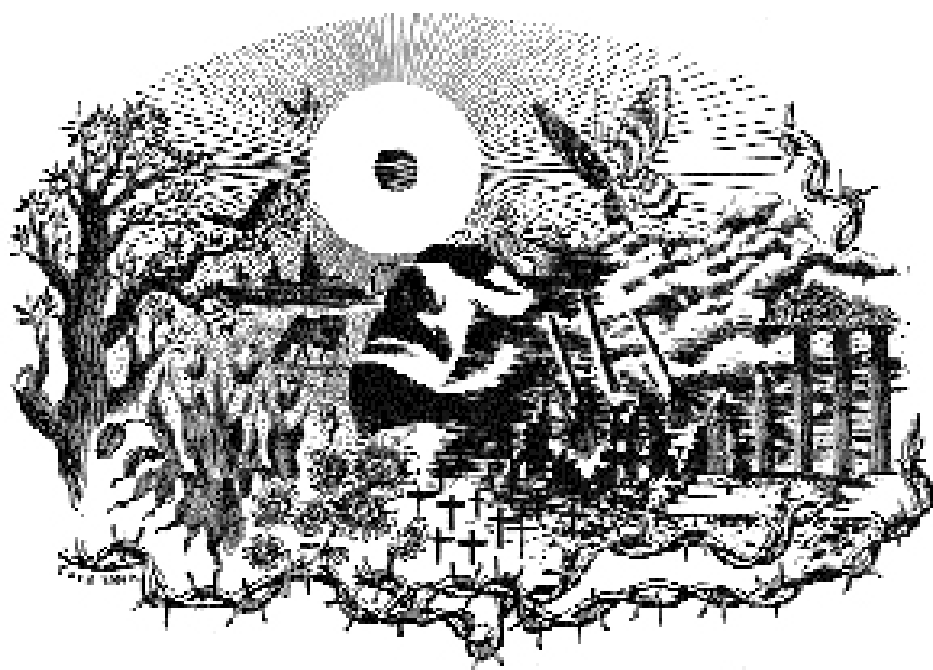

Derde druk

druk heeft de afmetingen 28,5 cm × 43,3 cm, maar ook 16,5 cm × 26,9 cm.

• De derde druk heeft een komma na 'O' aan het begin van het tweede refrein, 30,4 cm × 48,1 cm. Volgens Rut Matthijssen is de derde druk een 'routinedruk' in hoge oplage. De overige varianten hebben een 'dichte' rode initiaalletter ('Erasmus Initialen Serie r'); een enkele keer is de eerste E in zwart gedrukt. Een variant van deze druk, met 'dichte' initiaal, heeft de afmetingen 32,4 cm × 49,7 cm en ook 19,2 cm × 27,2 cm.

DE ACHTTIEN DOODEN

En zal ik maar twee meer leu,
 en maar twee meer broed,
 wal blinar nog is hat chik goud
 die ik mi mij nter weer,
 want weer is asselice sturen zal
 min makere bewaeren,
 wil wesen schelen te goud,
 want zal den avond zien.

O helikheid van kake en kake
 van Hollands vng kake:
 een door den vngd vngd,
 want ik goud mi met een
 wal kan een man, specht in twee,
 nog doet ik met een tijd?
 Hij kan op kake, in kake, in vngd,
 en kake in kake vngd.

Ik wiet de wiet die ik kake
 een met van vngd vngd:
 want ik kan dat hat niet kake kon
 schone nimmer hat goud,
 hat wiet hat vngd in de kake
 de vngd wiet goud,
 want in een wiet hat vngd vngd
 hat vngd hat kake kake.

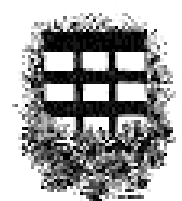
vngd die wiet kake in kake
 hat vngd in kake kake
 en Hollands kake in kake
 en kake in kake goud,
 want in de vngd vngd op een
 en kake in kake kake,
 van kake kake onder in kake
 en kake in kake kake.

De vngd vngd van kake
 wiet in kake kake:
 want waar die te kake kake zal kake,
 die kake met kake
 en die kake kake zal hat kake
 want kake met kake kake
 vngd in kake in kake of kake,
 de kake kake.

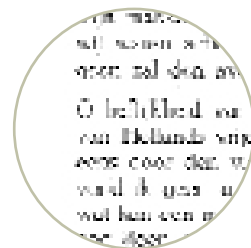
Vngd die kake vngd kake
 met kake in den kake
 en die kake kake in kake
 in kake vngd kake
 want in kake kake kake
 van kake kake in kake,
 en kake vngd in kake kake
 want in kake kake kake.

Ik kan kake in kake kake
 door in kake kake kake:
 met kake kake in kake kake
 en kake ik hat kake
 want in kake kake kake,
 want in kake kake kake,
 want in kake kake kake kake,
 want in kake kake kake kake
 als ik wiet de kake kake.

[JAN VAN DER] KAKE

• De vierde druk, met ‘open’ initiaal en zonder zetfouten, 32,7 cm × 49,8 cm, afgedrukt op minstens drie soorten papier. Deze druk is de eerste met een colofon, waarin de naam Coen van H. voluit als Coen van Hart wordt geschreven:

Vierde druk (detail)

Een variant van de vierde druk werd gedrukt op beige Pannekoekpapier. De totale oplage van deze drukken bedraagt ruim 15.000 exemplaren. Rut Matthijssen hield een boekhouding bij van de verkochte exemplaren; hij herinnert zich de opbrengst van 15.000 stuks, alle gedrukt door Jan Hendriks te Utrecht.

Er bestaat ook een druk op klein formaat (16,5 cm × 27,0 cm), wel met beide illustraties, aanwezig in het NIOD. Het is niet helemaal zeker of deze uitgave van vóór mei 1945 dateert. In het archief van De Bezige Bij bevindt zich ook zo'n kleine uitgave van 16,8 cm × 28,7 cm.

Het spreekt welhaast vanzelf dat dit gedicht ook door anderen werd nagedrukt:

- een uitgave geïllustreerd door Charles Jongejans en met oranje sierinitialen, gedrukt door de Kantoorboekhandel Jos. J. Bothe te Amsterdam. 26,9 cm × 39,6 cm.
- een uitgave met dubbele zwarte rand, in een kleine oplage gedrukt door *De Gooi- en Eemlander* te Hilversum en kort na de bevrijding verspreid. Deze editie bevat een toegevoegde opmerking over verzet, die in het exemplaar in de collectie van de universiteitsbibliotheek te Leiden door Dirk de Jong is doorgestreept. Hier ook, zoals in talloze

Uitgave Kantoorboekhandel Jos. J. Bothe

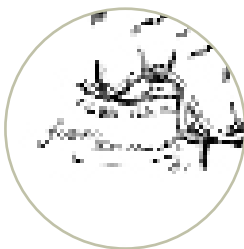
Uitgave De Gooi- en Eemlander

Naoorlogse druk

andere edities, de incorrecte mededeling dat Campert is gefusilleerd. 24,3 cm × 31,4 cm. In het NIOD bevindt zich een brief van 15-8-1946 waarin directeur N.G. Vlot van het dagblad *Goische Klanken* bevestigt dat de rijmprint door *De Gooi- en Eemlander* is gedrukt, na de bevrijding en 'in een zeer kleine oplage, welke bestemd was voor het eigen personeel', zo schrijft de directeur waarschijnlijk om eventuele financiële claims te voorkomen.

- een uitgave op [blauw]grijs papier in oblong formaat. In deze druk staat weer een nieuwe drukfout, namelijk 'Holland's' i.p.v. 'Hollands', collectie UB Leiden.
- Exemplaar met vermelding 'Coen van H. Fedde Weidema. 43'. 26,8 cm × 45,5 cm. Waarschijnlijk na de oorlog gedrukt. In drie edities, een op beter papier dan de andere twee. Een uitgave met onderaan de vermelding 'c.v. De Bezige Bij u.a.', en een op minder goed papier, zonder deze vermelding en de tekening van Weidema iets hoger op de prent. Die laatste: 26,6 cm × 45,5 cm.

Naoorlogse druk (detail)

Jubileumuitgave De bezige Bij, 1955

- In gestencilde uitgave *Bezete nederland spreekt, Mededelingen van de Persafdeling* No. 31, Gezantschap der Nederlanden, Bern, 10 mei 1943, waarin bijdragen uit de illegale pers verzameld zijn: 'Het lied der achttien doden', met daaronder de mededeling: 'Dit gedicht werd in gevangenschap geschreven door den dichter Jan Campert, in het concentr.kamp Neuengamme, waar hij werd gedood.' Ook in deze ongepagineerde uitgave: 'Rebel, mijn hart.....' van Jan Campert, met dezelfde opmerking eronder.
- *Frontsector; Tien liederen uit 't bezette Nederland* [Uitgezocht en ingeleid door T. van Vliet, Henk Veldhuys, Laren 1944]. 12,0 cm x 15,3 cm [20 blz. inclusief omslag]. Onder het gedicht 'De Achttien Dooden' op p. 5 en 7 staat 'Van den dichter Jan Campert de nacht vóór zijn fusillering'.
- Bloemlezing onder de titel 1943, zie De Jong 312. Onder 'De Achttien Dooden' op pagina 10 en 11 staat de mededeling: 'Geschreven enkele uren voordat hij werd gefusilleerd.' Het is een van de vele oorlogs-

Duitse vertaling bij Oprecht Verlag

bloemlezingen waarin 'De Achttien Dooden' is opgenomen en waarin ten onrechte staat dat Jan Campert is gefusilleerd.

- In *Het Vrij Nederlandsch Liedboek* (1944) niet 'De Achttien Dooden', wel 'Rebel, mijn hart' en twee gedichten over Jan Campert.
- Uitgave in het Duits 'Das Lied der achtzehn Toten', 32,3 cm × 49,8 cm, Oprecht-Verlag Zürich [4 blz.]. Opgenomen in de bundel *Gedichte aus den besetzten Niederlanden*. In Holländischer und Deutscher Sprache, übersetzt von xxx [Johannes B. Braaksma]; serie *Stimmen bedrängter Völker*, Oprecht Verlag, Zürich / New York [1944]. Bij Uitgeversmaatschappij A. Manteau te Brussel verscheen in 1945 de Nederlandse vertaling van deze uitgave, waarin ook 'Gevangenislied' van Titus Brandsma was opgenomen.

Het geld dat met niet door De Bezige Bij geproduceerde drukken verdiend werd, de zogenaamde 'nadrukken', kwam niet ten dienste van Het Utrechts Kindercomité. Door deze nadrukken werd het gedicht steeds meer het symbool van het schrijversverzet in Nederland. Na de oorlog werd een royaltyperscentage van 12,5% aan de erven Jan Campert betaald, illustrator Fedde Weidema toucheerde na mei 1945 1 cent per verkocht exemplaar. Zie voor een naoorlogse nadruk onder meer:

- Lex Veldhoen, Jan Oudenaarden en Justin Lopik, *Met vlinderstrik en boerenzakdoek; een Rotterdamse uitgeversfamilie. Jubileumuitgave* van Ad. Donker, p. 33.
- *War poetry from occupied Holland, dedicated by gracious permission to H.M. Queen Wilhelmina of the Netherlands who like William the Silent and our own William the Third, has made the house of Orange the living embodiment of the Dutch people's will to survive*, preface G. Bolkestein, introduction C.M. MacInnes Londen [z.j.]. In deze naoorlogse uitgave op p. 26–27 'The song of The Eighteen Dead' met daaronder de mededeling: 'The author was shot by the Germans for underground activity'.
- 'The Eighteen Dead', vertaling tot stand gekomen onder auspiciën van Dr Maurice Vanderpol, die de Walter Suskind Stichting oprichtte. 'This poem was published during World War II by the Dutch underground. It was one of the most moving and tragic works to come out of that time of terror. Copies of the poem were secretly sold by the underground workers and the proceeds paid for the expenses incurred during the rescue operation of the 1200 children.'
- 'The Eighteen Dead by Jan Campert', English translation by Rena Minkoff. 'Written by Jan Campert, after the execution on March 13th 1941, of 15 members of the Dutch resistance group, De Geuzen (named after the resistance groups who fought against Spanish oppression in the 16th century) and three activists who had participated in the February strike. These executions shocked the Dutch

population. The poem became the “Anthem” of the Dutch Resistance and the money collected from the sale of copies was transferred to the resistance. The poet Jan Campert who was also involved in the rescue of Jews, perished in Neuengamme concentration camp on 12 January 1943.’ Uit: *The Jews of Holland during the Shoah; A Catalogue accompanying the exhibition in Beit Lohamei Haghetatot (The Ghetto Fighters House)*, [Asherat] 1996, p. 21.

- ‘The song of the eighteen dead’, *Centaur; Internationaal cultureel maandblad* 2(1946-1947)4-5-6, p. 246-247, vertaling Prof. C.M. MacInnes.
- *De Achttien Dooden*, ‘1945 5 mei 1955. Herdruk in de oorspronkelijke vorm aangeboden door het gemeentebestuur van Amsterdam. Uitgave De Bezige Bij / Amsterdam. 24,9 cm × 34,5 cm.
- Jaap van de Merwe, ‘De achttien doden’; uitvoerende: Peter Aryans. – Hilversum : VARA, 1968. – geluidsband: mono. Lied opgenomen voor (een deel van) het Jaap van de Merwe-VARA-radioprogramma *Het oproer kraait*; deel 4, ‘De bajes is een mooi gebouw’; januari 1969.
- ‘De Achttien Dooden’, voorgelezen door Remco Campert, compositie Henny Vrienten, zang De Verwondering, begeleiding Mondriaan Kwartet, cd met bijgevoegd een boekje en een opvouwbare rijmprint met daarin ‘De Achttien Dooden’, De Bezige Bij, Amsterdam 1995.
- Gerrit Komrij schreef een parodie op ‘De Achttien Dooden’: ‘Een cel is maar twee meter lang, / dat scheelt alweer in het behang’, zie: Rody Chamuleau & J. A. Dautzenberg, *Ik ben geboren in Apeldoorn. Groot parodieënboek*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1994, p. 150-151.
- Vaak herdrukte vertaling van Iosif Brodsky, ‘Jan Kampert P’esn’a vosemnadcati kaznennyh’, in: *Jarost’ blagorodnaja* (Edele woede), *Antifasjistskaja poezija Jevropy 1933-1945* (Antifascistische poëzie van Europa 1933-1945), Moskou 1970, 197-199. Ook in: *Strofy veka - 2. Antologia mirovoj poezii* (Strofen van de eeuw - 2. Antologie van wereldpoëzie), Moskou 1998, p. 885-886 en in: *V ozjidanii varvarov. Mirovaja poezija v perevodah Iosifa Brodskogo* (In afwachting van de barbaren. Wereldpoëzie in vertalingen door Ioseph Brodsky), Petersburg 2001, p. 154-156. In de eerste gepubliceerde Russische vertaling is een van de zeven coupletten weggelaten. Mededeling Irina Michailova, e-mail 4 juni 2003.

Een Russische ‘Achtien Dooden’, vertaling Iosif Brodsky

II *Kalender voor het jaar 1944* [Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. 1943]. 17,3 cm × 27,7 cm, 7 bladen.

Deze kalender voor het jaar 1944 werd
in 1943 in het verborgene gedrukt in
een oplage van 750 exemplaren
genummerd van I-CL en van
1-600. Alleen de laatste
kwamen in den
handel.

Dit is No. ~~372~~.....

De opbrengst werd bestemd voor
slachtoffers van de huidige
tyranie.

* Gedrukt door H. de Koningh te 's-Gravenhage. Met tekeningen van Karel Leendert Links.

...UND WIR FÄHREN GEGEN ENGLAND....!

„KOM BINNE, KEEGIE, MOT JE OÖK VERZUDE...?“

FRIDAY

1948

FRIDAY

Z	1	8	15	22	29	30
Y	2	9	16	23	30	
X	3	10	17	24		
W	4	11	18	25		
V	5	12	19	26		
U	6	13	20	27		
T	7	14	21	28		
S	8	15	22	29		

Z	5	12	19	26	
Y	4	11	18	25	
X	3	10	17	24	
W	2	9	16	23	
V	1	8	15	22	29
U		7	14	21	28
T		6	13	20	27

1944

1944		1944	
1	4 12 19 26	2	5 13 20 27
3	6 14 21 28	4	7 15 22 29
5	8 16 23 30	6	9 17 24 31
7	10 18 25	8	11 19 26
9	12 20 27	10	13 21 28
11	14 22 29	12	15 23 30
13	16 24 31	14	17 25
15	18 26	16	19 27
17	20 28	18	21 29
19	22 29	19	23 30
21	24 30	21	25 31

1944

1944		1944	
1	4 12 19 26	2	5 13 20 27
3	6 14 21 28	4	7 15 22 29
5	8 16 23 30	6	9 17 24 31
7	10 18 25	8	11 19 26
9	12 20 27	10	13 21 28
11	14 22 29	12	15 23 30
13	16 24 31	14	17 25
15	18 26	16	19 27
17	20 28	18	21 29
19	22 29	19	23 30
21	24 30	21	25 31

1944

1944		1944	
1	4 12 19 26	2	5 13 20 27
3	6 14 21 28	4	7 15 22 29
5	8 16 23 30	6	9 17 24 31
7	10 18 25	8	11 19 26
9	12 20 27	10	13 21 28
11	14 22 29	12	15 23 30
13	16 24 31	14	17 25
15	18 26	16	19 27
17	20 28	18	21 29
19	22 29	19	23 30
21	24 30	21	25 31

1944

1944		1944	
1	4 12 19 26	2	5 13 20 27
3	6 14 21 28	4	7 15 22 29
5	8 16 23 30	6	9 17 24 31
7	10 18 25	8	11 19 26
9	12 20 27	10	13 21 28
11	14 22 29	12	15 23 30
13	16 24 31	14	17 25
15	18 26	16	19 27
17	20 28	18	21 29
19	22 29	19	23 30
21	24 30	21	25 31

ICH HABE ALLES ENKALKULIERT.....

NOVEMBER

1944

DEZEMBER

Z		5	12	19	W:
M		6	13	20	27
D		7	14	21	28
W	1	8	15	22	29
D	2	9	16	23	30
V	3	10	17	24	
Z	4	11	18	25	

Z		3	10	17	24	31
M		4	11	18	25	
D		5	12	19	26	
W		6	13	20	27	
D		7	14	21	28	
V	1	8	15	22	29	
Z	2	9	16	23	30	

III Michiel Adriaenssoon de Ruyter [Spreuk. Gecalligrafeerd door Hennie Berkemeier. 2de druk. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. Mei 1944]. 21,8 cm × 17,3 cm.
* Gedrukt door Jan Hendriks te Utrecht in een oplage van ongeveer 1000 exemplaren. De Ruyter nam betreffende spreuk in de mond toen een van de leden van de Staten-Generaal hem vroeg hoe hij het in zijn hoofd had gehaald een zo 'onvoorzichtigen' brief met vrijpleiting van Cornelis de Witt te schrijven. De luitenant-admiraal antwoordde als een echte zeeman, zonder omwegen: [spreuk]. Zie: Ronald Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland; Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1996, p. 248.

Indien 't hier in het vaderlant soo geleegeen is dat men er de waerheit niet mag spreeken, soo is het elendig gestelt, nochtans sal ick die spreeken soolang als mijn oogen openstaan.

Michiel **A**driaenssoon de **S**uyter

IV *Lied op den verrader Frans Vergonet* [Gedicht van Fedde Schurer. Met vignet door Chris Zeylstra. Met tweestemmige gitaarmuziek van Margit Leiker, getekend door Hennie Berkemeier. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen]. Juni 1944. 30,3 cm × 48,2 cm.

COLOPHON – Uitgegeven door De Bezige Bij in het jaar 1944.

* Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage in een oplage van 525 exemplaren.

Frans Vergonet was een collaborateur die verzetsactiviteiten als dekmantel gebruikte. Zie: 'Open vraag twintig jaar na razzia: Waar bleef Joods eigendom in de Dokkumer Wouden? Verdeelden helpers van Vergonet koffers met kostbaarheden?', in: *Leeuwarder Courant* 22-10-1963 en Y.N. Ypma, *Friesland annis domini 1940-'45*, Uitgeverij Kamminga, Dokum 1953, tweede en bijgewerkte druk Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. Drachten 1965, p. 125-126. Vergonet plaatste onderduikers en hield er zelfs een eigen inlichtingendienst op na. Om zijn activiteiten te bekostigen, verkocht hij juwelen en andere kostbaarheden van de door hem geholpen joden. Dat was niet zo vreemd, maar omdat veel van de door hem geplaatste joden werden opgehaald door de SD werd hij niet vertrouwd. Een eerste poging hem uit de weg te ruimen mislukte. De tweede keer, op 27 oktober 1943, werd hij alsnog doodgeschoten. Zie ook correspondentie H. de Jager van november 1963 en februari 1964 in het NIOD.

F. Schurer is ook de auteur van een op 10 mei 1945 door D.A.V.I.D. uitgegeven rijmprint onder de titel: *Gebed bij de bevrijding*. Muziek Margit Leiker-Kozelka.

LIED OP DEN VERHAER FRANS VERGHEBT

Vertaald uit het Frans

Die heb ik lief van een vroming
 want een ander heb ik niet
 Die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Vergaet lief, vergaet lief
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Zijn lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

In het lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Vergaet lief, vergaet lief
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Zijn lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

In het lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Vergaet lief, vergaet lief
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Die heb ik lief van een vroming
 want een ander heb ik niet
 Die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Vergaet lief, vergaet lief
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Zijn lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

In het lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Vergaet lief, vergaet lief
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Zijn lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

In het lief ik heb van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Vergaet lief, vergaet lief
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming
 die heb ik lief van een vroming

Illustration by J. van der Vliet, 1910

IT'S FOR ORANJE.

IT'S FOR ORANJE. IT'S FOR ORANJE.

IT'S FOR ORANJE NOW WE CHEER. COME ON YE OLD

LADS JOIN WITH THE YOUNG LADS OUR LIBERATION

DAY IS NEAR. NOW IT'S THE TIME BOYS TO MAKE

A BIG NOISE. NO MATTER WHAT THE GERMS SAY

FOR THERE IS NAUGHT TO FEAR. OUR FAITH'S STILL

HERE IT'S HAIL FOR ORANJE HAIL.

IT'S FOR ORANJE

WRITTEN AND COMPOSED BY DAVID ALF

IT'S FOR ORANJE,
IT'S FOR ORANJE,
IT'S FOR ORANJE NOW WE CHEER,
COME ON YE OLD DADS,
JOIN WITH THE YOUNG LADS,
OUR LIBERATION DAY IS NEAR,
NOW IT'S THE TIME, BOYS,
TO MAKE A BIG NOISE,
NO MATTER WHAT THE GERMS SAY,
FOR THERE IS NAUGHT TO FEAR,
OUR FAITH'S STILL HERE,
IT'S HAIL FOR ORANJE, HAIL!

★

PRINTED IN SECRET IN THE OFFICE OF THE BUSY BEE, SOMEWHERE IN OCCUPIED HOLLAND.
EDITED FOR THE BENEFIT OF VICTIMS OF GERMAN OPPRESSION.

V David Alf, *It's for Oranje*. By Wing Commander David Alf, dedicated to the dutch people; Holland-Spring-1944 [Song. Composed and illustrated by the author. Utrecht, The Busy Bee, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen]. Juli 1944, 16,9 cm × 23,6 cm, 4 blz.

COLOPHON - printed in secret in the office of the Busy Bee, somewhere in occupied holland. edited for the benefit of victims of German oppression.

* Gedrukt in een oplage van 1000 exemplaren, de kleurendruk in deze uitgave is verzorgd door H. de Koningh te 's-Gravenhage en F. Tamminga te 's-Gravenhage is verantwoordelijk voor de zwartdruk.

VI *Proclamatie van H.M. Koningin Wilhelmina* [Met initialen van Hennie Berkemeier. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. Augustus 1944]. 11,2 cm × 14,5 cm, 16 blz., Documents Humains No. 1.

* Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage.

DOCUMENTS HUMAINS

**25 exemplaren getoetst H.G. kwamen niet
in den handel.**

MIJN VOLK

Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht ge-

nomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden is in den afgelopen nacht door de Deutsche weermacht zonder de minste waarschuwing een plotse-linge aanval op ons gebied gedaan. Dit, niettegenstaande de plechtige toezegging, dat de neutraliteit

PROCLAMATIE
VAN H.M. KONINGIN
WILHELMINA

10 MEI 1940

DE BEZIGE BIJ

van ons land zou worden ontzien zoolang wij haar zelf handhaafden. Ik richt hierbij een vlammend protest tegen deze voorbeeldenlooze schending van de goede trouw en aantasting van wettusschenbeschaafde staten behoorlijk is. Ik en Mijn Regeering zullen ook thans onzen plicht doen. Doet gij den uwen,

overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats, waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave waartoe een rein geweten in staat stelt.

WILHELMINA.

VII *Proclamatie 10 mei 1940, Wilhelmina* [2de druk. Met initialen van Hennie Berkemeier. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 24,0 cm × 39,4 cm.

**Uitgegeven in den zomer van 1944 door
DE BEZIGE BIJ
Van deze tweede uitgave werden
200 gekoninkte exemplaren
gedrukt op Strak Japan papier.**

* Gedrukt in een oplage van 500 exemplaren door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Met deels hetzelfde zetsel werd een editie gedrukt op gevarieerde papierafmetingen (iets kleiner, gelijk en iets groter). Het colofon op de achterzijde van deze variant (hierboven afgebeeld) is lager geplaatst dan op de oorspronkelijke tweede druk en zonder de toevoeging 'Dit is nr.'.

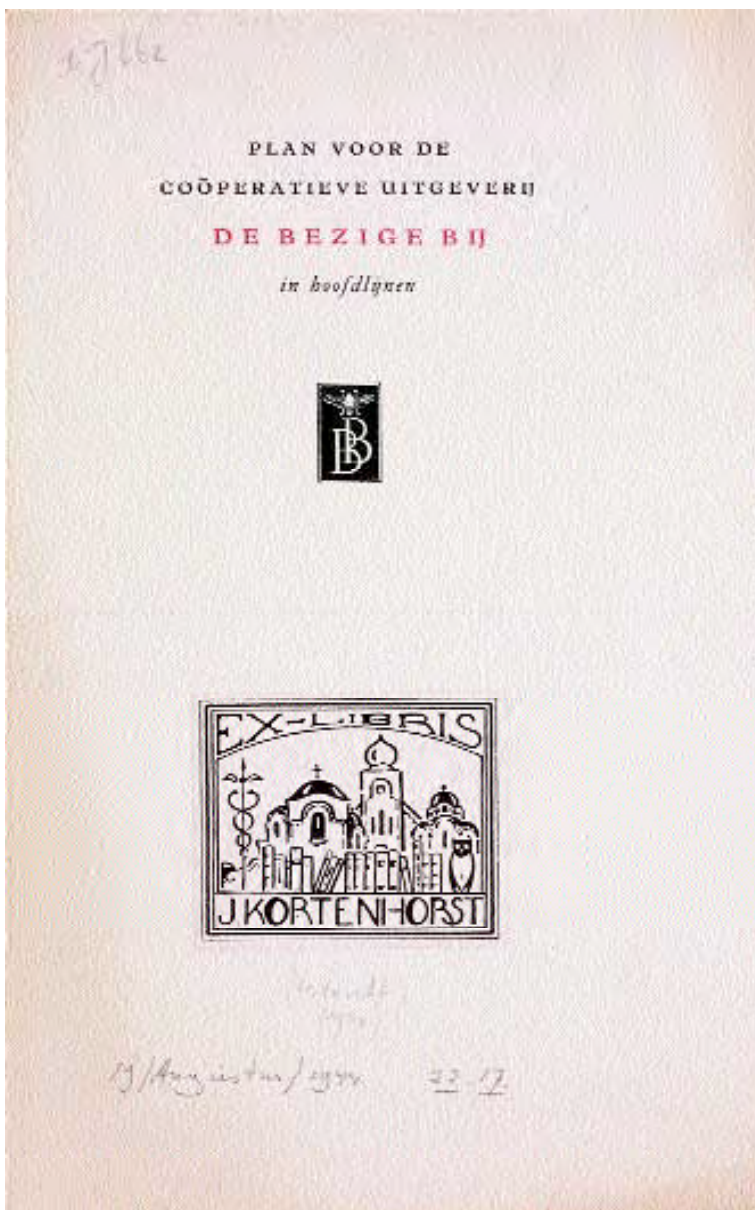
PROCLAMATIE

10 MEI 1940

MIJN
VOLK

Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een strikte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in den afgelopen nacht door de Duitse weermacht zonder de minste waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit niet-tegenstaande de plechtige toezegging, dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien zoolang wij haar zelf handhaafden. Ik richt hierbij een vlammeud protest tegen deze voorbeeldenloze schending van de goede trouw en aantasting van wat tusschen beschaalde staten behoortlijk is. Ik en Mijn Regeering zullen ook thans onsen plicht doen. Doet gij den uwen, overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats, waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave waartoe een rein geweten in staat stelt.

WILHELMINA

VIII *Plan voor de coöperatieve uitgeverij De Bezige Bij in hoofdlijnen* [diverse auteurs, onder wie Max Nord. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 19 Augustus 1944]. 15,1 cm × 24,4 cm, 4 blz.

* Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage in een oplage van 600 exemplaren.

Contextueel in contexten

Als generaal gaf deze werknemersverenigingen en hun de bevestiging van vele andere en illustreerden die van maximaal enthousiasme het beste voorbeeld van „de beste tijd“, die elk deel heeft toevoegde mogelijk geld te winnen voor de vaderlandse zaak, maar de overtuiging van de vier Nederlandse literatoren „aankomende“ van deze beweging kwam besluiten hare werk na den oorlog weer te zetten met de aflossingen van de zaak der auteurs.

Deelname vinding van Nederlands Schriftelijk

Hiertoe werd eerst overzigt van, die een zodanig gade als „Nederlandsche“ in verspreide de oedipen bevestigde of nog meerde waken van alle bestaande instellingen op dit gebied. De auteur als schepper van het te te geven werk zou op de een of andere wijze mede mogelijk moet krijgen in het bedrijf en niet dienen te denken in de gemeenke water. De overtuiging die af hangde op de gebied, het „grote“ plus van samenwerking, dat langzaamhand gericht is, maakt, deels rijmde te uit verschillende instellingen in de vrije part, deel met van den oorlog, dat in alle gebieden en in alle landen van „Nederlandsche“ is. Dit was een „Nederlandsche“ te meer dan alle beschikbare krachten te mobiliseren voor dit nieuwe plan.

De literaire beweging

De Nederlandse Vereniging is de vorm waarin dit het best te verzamelen zal zijn. Daarom zal een „Nederlandsche“ worden een of de reeds bestaande kleine kerk van „Nederlandsche“ auteurs van belang te vormen van andere auteurs die samen het „Nederlandsche“ willen maken om tot oprichting van deze „Nederlandsche“ vereniging te komen. Zij zullen de eerste ledenkring vormen. Nieuwe leden zullen worden door nu kunnen „Nederlandsche“ te worden, waarmee direct te besleut besluiten en op uitnodiging van de Vereniging. De bestreding van de Vereniging zullen de leden van „Nederlandsche“

geld betalen. Tevens zal van de leden een maatsje jaarlijksche contributie worden geheven. Het lidmaatschap zal persoonlijk zijn.

Uit en door de leden zal het Bestuur worden gekozen, dat als algemeene troek het toezicht zal hebben op de dagelijksche leiding en verder alle bijzondere bevoegdheden zal bezitten, die naar volgens Statuten en/of Huishoudelijk Reglement worden toegekend.

Het Bestuur der vereeniging

De dagelijksche leiding en de leiding van alle technische zaken zal berusten bij een Directie. Deze komt in dienstverhouding te staan tot de coöperatieve vereeniging, geniet als zoodanig een jaarlijksch salaris en deelt in de gemaakte winsten door middel van tantièmes.

De dagelijksche leiding

De aansprakelijkheid van de leden voer de verbintenissen der Coöperatieve Vereeniging wordt uitgesloten.

Aansprakelijkheid

In de algemeene netto-winst der Coöperatieve Vereeniging, die aan het einde van ieder boekjaar zal worden vastgesteld, deelen de leden der vereeniging. Voer deze verdeling kunnen slechts diegenen in aanmerking, die gedurende het afgelopen boekjaar al hunne in dien tijd tot stand gekomen werken naar aan die Coöperatieve Vereeniging hebben aangeboden. Hierbij dient het er niet toe, of de Vereeniging ook inderdaad tot uitvoer van het aangeboden werk is overgegaan; voldoende is reeds, als het lid naar daerom in staat heeft gesteld.

Uitverdeling

De jaarlijksche netto-winst wordt vastgesteld naer een bij Statuten voer te stellen minimum termijn te gelegd tot vergroeting van het bedrijfs-kapitaal. Op deze wijze wordt de mogelijkheid geschapen tot een gestadige uitbreiding van het bedrijf.

Nog enkele veranderingen en bijzonderheden

Ten einde een gedeelte van het vrees toe optiering benodigde kapitaal te verzamelen zullen thans reeds eenige boeken worden uitgegeven, waarvan de opbrengst,mits niet bezetting van de auteurs en mits directe nooder, een onmiddellike bestelling van deze boeken niet noodzakelijk maken, toe dat deel gebruikt wordt.

Publikatievervoer:

In de afzenderaanvragen van de Coöperatieve Vereniging zal niet de bekende en vaak als onzekerlijk gebrandmerkte voorkeurscondities worden aangenomen.

De Coöperatieve Vereniging kan ook werken van niet-kleinere aardigen en afgeven.

Illustraties:

Ieder auteur looft om niet de j bezwaart voor zijn werk, dat door de Coöperatieve Vereniging uitgegeven wordt, een orden gewinstbaar werkboek in mindering van een bij enkele standaardcontracten vastgestelde royalty.

De Coöperatieve Vereniging zal er naar streven, het dees kapitaal van hoog mogelijk waarde

Bibliobliotheken:

Het ligt in de bedoeling om van vele uit te geven bibliomatische werken, tevens een aantal bibliophylaxempelen te doen verspreiden.

IX *Moffenspiegel*. Een boekje over Adolf de Eerste (en de laatste) en zijn trawanten [Karikaturen van Karel L. Links. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen]. 1944. 13,7 cm × 19,2 cm. 40 blz.

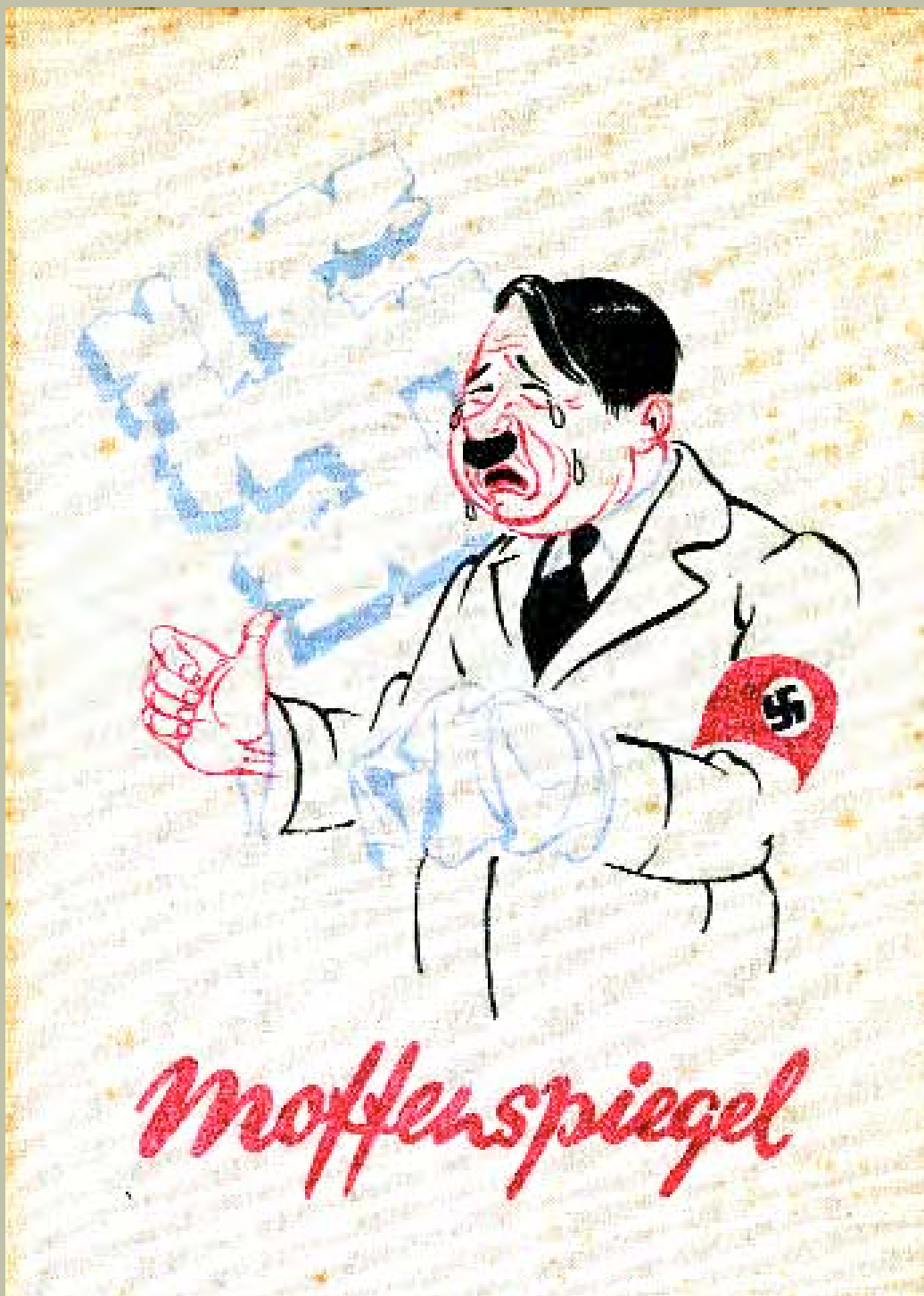
COLOPHON – Uitgegeven door De Bezige Bij. Copyright reserved. September 1944.

* Alle tekeningen van *Moffenspiegel* zijn ‘gescheiden’ getekend, dat wil zeggen voor elke kleur was een aparte tekening met één kleur. Gedrukt door de Haagse drukker Freriks op de zolder van boekbinderij De Koningh. Freriks was oorspronkelijk drukker, maar werkte in loondienst bij de boekbinderij van De Koningh. Van de 2000 exemplaren van de eerste druk zijn 1000 exemplaren in linnen gebonden en 1000 in papier. De exemplaren van de herdruk die na de bevrijding verscheen, en aanzienlijk verschilt van de eerste, hebben een papieren band. Opgedragen aan en met een getekend portret van H. de Koningh, ‘die onder de meest moeilijke omstandigheden tijdens de bezetting, de eerste *Moffenspiegel* heeft gedrukt en gebonden’. 13,5 cm × 19,8 cm.

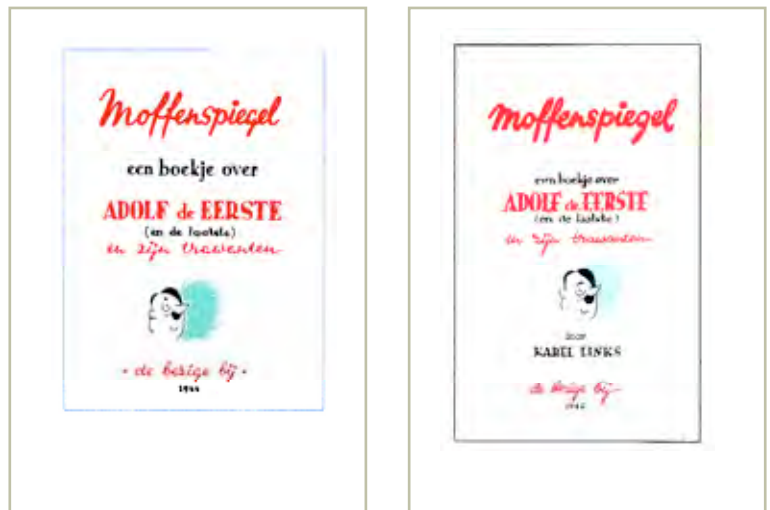
In de collectie van het NIOD is de tweede druk van 1945 (na de bevrijding) van *Moffenspiegel* aanwezig. Na het bombardement van 3 maart 1945 op het Bezuidenhout, waar Links woonde, is bijna alles verbrand, ook de originele tekeningen voor de *Moffenspiegel*. De bewaarde schetsjes voor de eerste druk heeft Links toen bijgewerkt voor de bovengrondse uitgave. Ook zes prenten van *Het is niet waar...* en de zes afbeeldingen van de *Vrijheidskalender* zijn hierin opgenomen. In de collectie De Koningh in het Verzetsmuseum te Amsterdam bevindt zich een toelichting van Henk Gilhuys, een leerling van Huybert de Koningh, waaruit blijkt dat de *Moffenspiegel* was gebonden in linnen dat over was van het binden van ‘oorlogszakboekjes’, die gemaakt werden in opdracht van de bezetter. De zoon van Karel Links, L.J. Links, verklaarde op 28 mei 2003 dat zijn vader na de bezetting niets meer met De Bezige Bij te maken wilde hebben, uit ergernis omdat Geert Lubberhuizen nooit een toegezegd bedrag voor de tekeningen in de *Moffenspiegel* had betaald, ook niet voor de herdruk. Dat laatste is niet helemaal waar. Karel Links was lid van de coöperatie De Bezige Bij en kreeg naar eigen zeggen (gesprek op band met Hans Mulder van 15-3-1980 in archief van L.J. Links) eerst een paar honderd gulden beloning voor de herdruk van de *Moffenspiegel* betaald; een kwart eeuw na verschijning volgde na lang aandringen een envelop met waardepapieren van de coöperatie. Volgens Lubberhuizen te verkopen voor 2000 gulden, maar geen enkele bank wilde er iets voor geven. Ten slotte kocht De Bezige Bij deze papieren voor 1000 gulden terug. ‘De tekeningen van de herdruk heb ik nooit terug gehad.’

De tweede (naoorlogse) druk

Omslag van de eerste druk

Titelpagina, eerste (links) en tweede druk (rechts)

Hendrik Werkman is door de nazi's doodgeschoten omdat hij de – niet door hem gedrukte – *Moffenspiegel* in huis had. De bezetter ging ervan uit dat hij wél de drukker was. Deze lezing komt uit de mond van een na de oorlog gearresteerde SD-er. Een andere lezing is dat *Bos-Idylle* Werkman fataal is geworden omdat op deze uitgave (zie Bibliografie 6) een vignet van De Bezige Bij stond. De naam van Werkman werd in deze uitgave niet vermeld, maar 'voor ingewijden was de hand van de kunstenaar natuurlijk gemakkelijk te herkennen'. Zie: Hans van Straten, *Hendrik Nicolaas Werkman: de drukker van het paradijs*, Thomas Rap, Amsterdam 1963, p. 174.

Als vervolg op *Moffenspiegel* werd in augustus 1945, dus na de bevrijding, *Jappenspiegel* uitgegeven door De Bezige Bij.

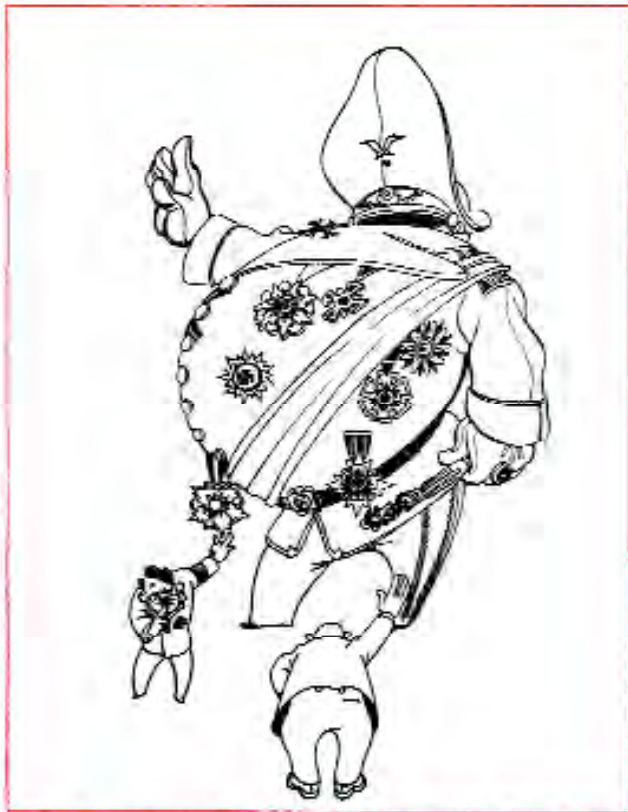

Voorpagina Jappenspiegel
(1945)

DE LAATSTE DER MOFRIKANEN ••••

Eerste druk

BEN JE GEK ... HIJ IS DE FÜHRER NIET ... DA'S GÖRING MAAR...?

Eerste druk

Tweede druk

.... EN VERDER BEN IK WAT JE NOEMT „UITVERKOCHT“.

Eerste druk

.... EN VERDER BEN IK WAT JE NOEMT „UITVERKOCHT“.

Tweede druk

THE FAMOUS BRENNERBOYS

Eerste druk

The Famous Brennerboys

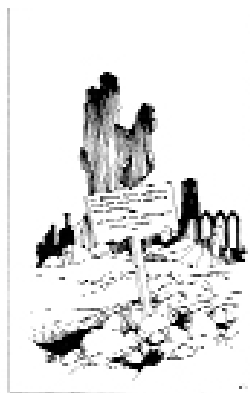
Tweede druk

ROTTERDAM
MEI, 1940

OOK DE „EDELGERMANEN“ HEBBEN GEVOEL VOOR KUNST.....

Eerste druk

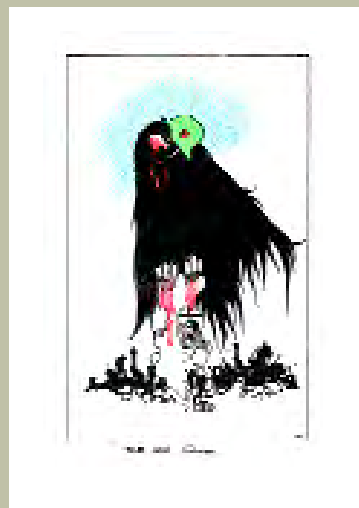
OOK DE „EDELGERMANEN“ HEBBEN GEVOEL VOOR KUNST.....

Tweede druk

Blut und Thränen.....

Eerste druk

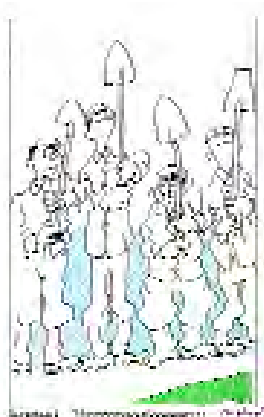

Tweede druk

KOENRAAD • PRRRRRESENTEERRRRR...DE SCHOP!!!

Eerste druk

Tweede druk

„ZIN MOEDER IS FENS VAN HEM GESCHROKKEN

Eerste druk

1858. 11. 12. 1858. HENRIE DUBOIS (1818-1884). 1858. 11. 12. 1858.

Eerste druk

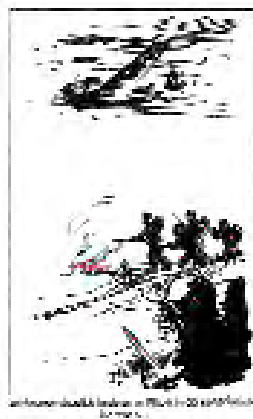
1858. 11. 12. 1858. HENRIE DUBOIS (1818-1884). 1858. 11. 12. 1858.

Tweede druk

ZIJN KWAMEN DILZELFDS KINDEREN IN 1940 HUV DAN GWARHEU TUUMIK

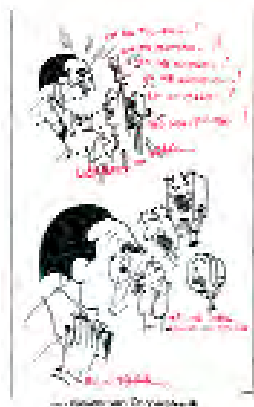
Eerste druk

Tweede druk

Eerste druk

Tweede druk

DIESE WERK is een
 verzameling van
 de mooiste en
 lekkerste verhalen
 die ooit verteld zijn.
 Het is een boek van
 de beste verhalen
 die ooit verteld zijn.
 Het is een boek van
 de beste verhalen
 die ooit verteld zijn.
 Het is een boek van
 de beste verhalen
 die ooit verteld zijn.

Eerste druk

Tweede druk

Eerste druk

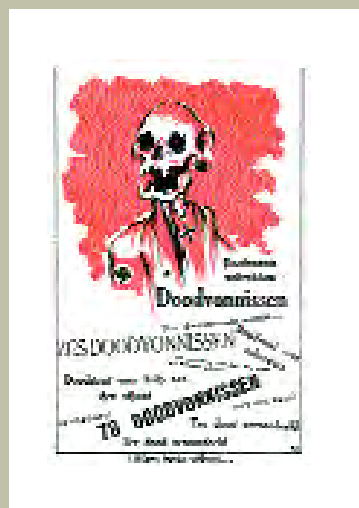

Tweede druk

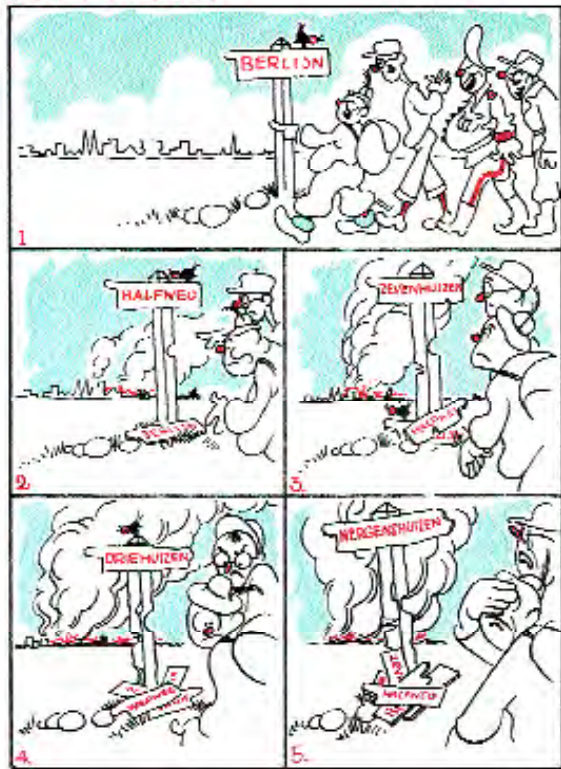
ALLE REIZENDE WERKEN ...

Eerste druk

Tweede druk

BERLIJN

Eerste druk

Tweede druk

IN GESCHIEDENIS ZONDER WOORDEN

Eerste druk

Tweede druk

MUSSEERTS BEZOEK AAN HITLER *****

Eerste druk

MUSSEERTS BEZOEK AAN HITLER

Tweede druk

...DAAR KUN JE NIET TEGEN OP, DOLFIJF...

Eerste druk

...DAAR KUN JE NIET TEGEN OP, DOLFIJF...

Tweede druk

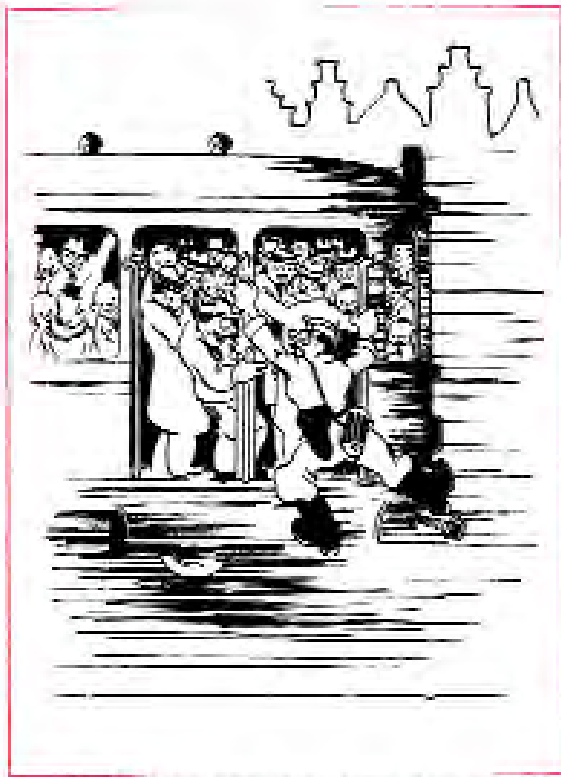
„Moet ze ze bij U thuis laten bezorgen, of wilt U ze hier consumeren“

Eerste druk

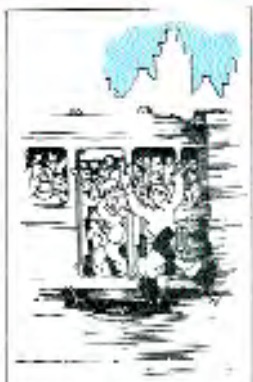
„Moet ze ze bij U thuis laten bezorgen, of wilt U ze hier consumeren“

Tweede druk

„L..... DR. NIET AF, SIJUS VOORDE „AALDEN. NIETEN VE VANDERWED LINGEB.
 DE ACHT VANDERWED LINGEB.“

Eerste druk

„L..... DR. NIET AF, SIJUS VOORDE „AALDEN. NIETEN VE VANDERWED LINGEB.
 DE ACHT VANDERWED LINGEB.“

Tweede druk

ADOLF, gezien door de bril van :

- HAAK -
VICKY

EEN NEDERLANDER

STALIN

CHURCHILL

ROOSEVELT

Eerste druk

ADOLF, gezien door de bril van :

- HAAK -
VICKY

Een Nederlander

Stalin

Churchill

Roosevelt

Tweede druk

HIMMLER

'N ARTIST

SOMMIGE DUTSCHERS

ZOGALS HIJ ZICHTZEL ZIET

Eerste druk

Tweede druk

EEN KLEIN GERUCHT DE N.S.D. VLUCHT

Eerste druk

KOM BINNE, KEESIE MOT JE OOK VERZUIRD ?

Eerste druk

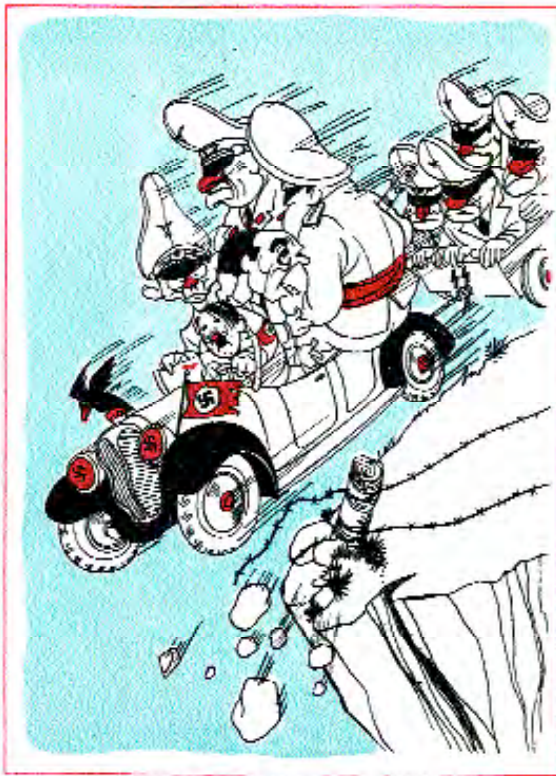

Tweede druk

OPPERBOL „HERR“ HIMMLER...

Eerste druk

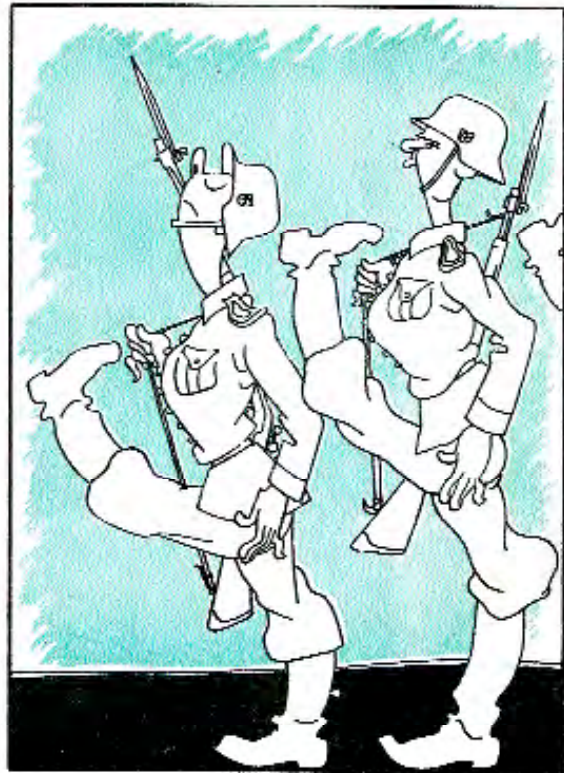
...„ ICH HABE ALLES EINKALKULIERT ...“

Eerste druk

... Ich habe alles einkalkuliert ...

Tweede druk

PARADEPAS

Eerste druk

Tweede druk

Zóó HEET ADOLF IN...:

JAPAN : FOETSJIMQETI

CHINA : HANG KRENG HANG

RUGLAND : SLAROTTIMQF

BELGIË : MANNEKE PLONS

1

Eerste druk

Tweede druk

ZOO HEET ADOLF IN...:

9

POLEN : PIKINSKY

ZWEDEN : ZWEM HEDEN

ABEGGIE : HAAL OPENSEBASSE

PORTUGAL : LOPEZ DE ZEEIN

Eerste druk

ZOO HEET ADOLF IN...

Tweede druk

IERLAND : O' BRAJUM

SPANJE : WIBRALTAR

NOORWEGEN : OLAFBEK

- En óer*
- ZUID-CHINA : KWOUTIHNG
 - ITALIÉ : A LVEROTTI
 - TURKIJE : SATAN-HÁLUM
 - PERZIÉ : KELEM
 - BR. INDIÉ : MAHATUM-PANATUM
 - AMERIKA : KEUZEFIELD
 - ENGLAND : SERPENT
 - EGYPTE : FAREHOMAAAR
 - GRIEKENLAND : ODYSEE
 - FRÍSLAND : JATSTRA
 - ARABIE : SLAHEM ELIJKI
 - NED-INDIÉ : STRONTJONG

- Bij de*
- INDIANEN : WINNETOET,TOCHWE
 - JODEN : SALLIGWEM
 - OP HET TONEEL : ADOLF ENGERT
- Bij de Koffers: Führer!*

Eerste druk

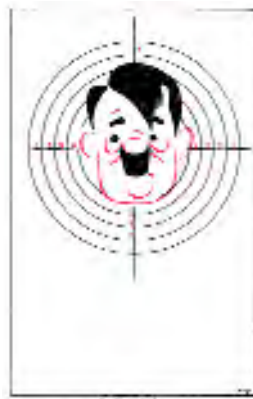

Tweede druk

DE AUREOOL...

Eerste druk

DE AUREOOL...

Tweede druk

ALS JE NIET GAAN ZIET BOMT, GÁ JE OOK NAAR DUITSCHLAND, NET ALS JE KIDDE!

Eerste druk

ALS JE NIET GAAN ZIET BOMT, GÁ JE OOK NAAR DUITSCHLAND, NET ALS JE KIDDE!

Tweede druk

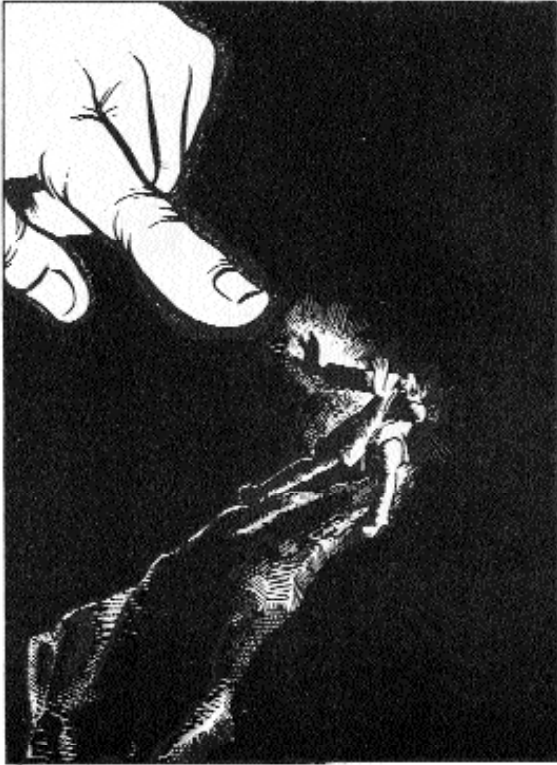
...EN ALLES HAD ZO GOED KUNNEN ZIJN!

Eerste druk

...en alles had zo goed kunnen zijn!

Tweede druk

REKENSCHAP

Eerste druk

Eerste druk

Tweede druk

Karel Links, 1937
[Archief Leon Links]

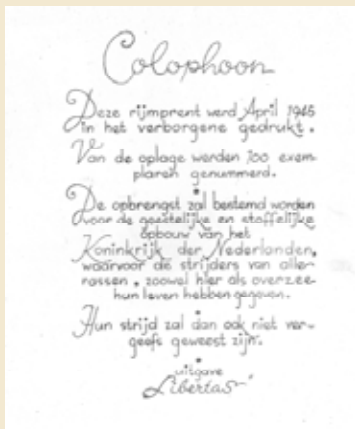
Karel Links (1916–1982)

‘De eerste brief die ik na 1945 van Hare Majesteit kreeg was een dwangbevel,’ zo zei de tekenaar in een interview met Hans Mulder dat op 3 mei 1980 in *Vrij Nederland* afgedrukt stond. Nadat hij van 1933 tot 1938 de tekenacademie in Den Haag gevolgd had, begon voor Links een harde strijd om het bestaan als reclametekenaar. Bij drukkerij Levisson in Den Haag kon hij aan de slag, maar al gauw bleek zijn baas, A. Meijer, een fervente NSB’er te zijn. ‘Haast jankend ben ik daar weggegaan.’ Links kreeg een oproep van de Kultuurkamer. Hij heeft zich niet gemeld, met als argument dat hij ‘slechts’ reclametekenaar was. De lugubere sfeer van de NSB’ers die hij bij zijn oud-werkgever zag, maakte Links bang. Hij raakte via de drukker Freriks betrokken bij het vervalsen van persoonsbewijzen. Links vervalste met eenvoudige middelen ongeveer vierhonderd persoonsbewijzen, allemaal van mensen uit Rijswijk.

Boekbinder H. de Koningh aan de Breedstraat 87 in Den Haag, die veel illegaal drukwerk deed, bracht Links in contact met De Bezige Bij. Links heeft ook nog geholpen met drukken, dat wil zeggen ‘zitten fietsen voor de stroom, ’s nachts, want die was afgesloten’. Toen de tweeduizend exemplaren van de *Moffenspiegel* gedrukt waren, werd de hele oplage in de gang voor De Koninghs kantoor gezet. De binder, drukker en tekenaar zaten te overleggen hoe het

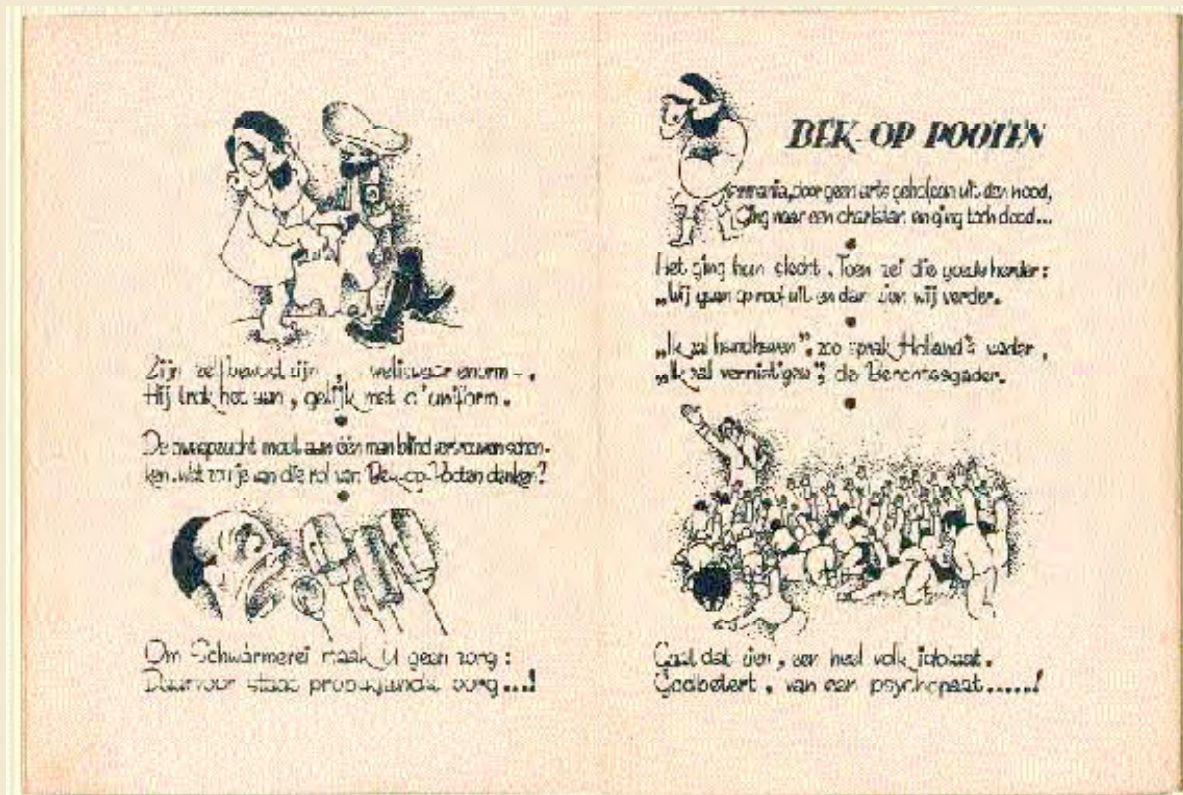
De blinkende brigade, april 1945
[Archief Leon Links]

vrachtje naar De Bezige Bij vervoerd moest worden 'toen de deur openging en er een Duitse officier voor ons staat, vlak naast die stapels *Moffenspiegels*. We vragen hem niet binnen en hij blijft daar staan, heel beleefd en met zijn hand leunend op die boekjes die afgedekt waren met een vel papier. Hij bleek op zoek te zijn naar een bepaalde drukkerij en gelukkig had De Koningh een helder ogenblik. Die zegt: "O, dan moet u daar en daar wezen." Die officier bedankte vriendelijk en ging weg.'

Links staat behalve met de uitgaven van *De Bezige Bij* ook in *De Jong* met de volgende illegale uitgaven, die ook bij De Koningh zijn gedrukt:

- *De Blinkende Brigade* [gedicht door Elisabeth Joséphine Hannema-van Maasdijk. Met tekeningen van Karel Links, Libertas, 's-Gravenhage, april 1945.] Links tekende ook een omslag voor het ondergrondse Haagse blad *Libertas*.
- *Het Kleine Land, bij zee heeft toen de stoeten...* [gedicht van Karel Links, *Trouw*, 's-Gravenhage, maart] 1945.
- M. Nijhoff, 'Bevrijding', gedicht met tekeningen van Karel Links, *Vrij Nederland*, Amsterdam 1945, dit gedicht werd in het bevrijdingsnummer van 5 mei 1945 afgedrukt. De oplage werd vóór 5 mei 1945 in beslag genomen. Een overdruk na de bevrijding werd ten bate van

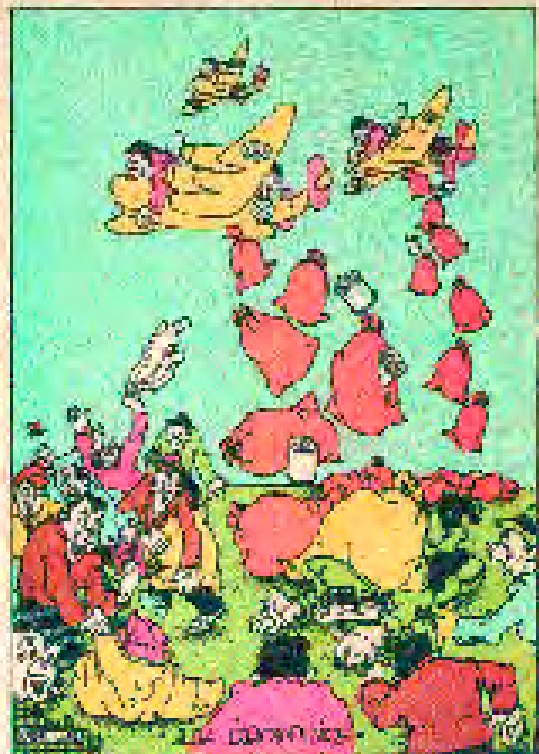
Cornelis Veth, *Ondergrondse borrelingskes*, april 1945
[Archief Leon Links]

de Stichting Vrij Nederland herdrukt. In het bevrijdingsnummer van 17 mei 1945 (herdrukt op 2 mei 1970) stond ook een spotprent van Karel Links.

• *Ondergrondse Borrelingskes*, door [Cornelis Veth, met tekeningen van Karel Links], uitgegeven door Kraft durch Schadenfreude N.V. [,'s-Gravenhage, H. de Koningh, 1 april] 1945. De Jong 623. Joost van de Weijer, 'Het werk van Karel Leendert Links, de collectie, het verhaal', *Verzetsmuseum bulletin* 4(1995)1, p. 9–11 maakt melding van enkele uitgaven van direct na de bevrijding.

Voor *Trouw* illustreerde hij ook de teksten van minister-president Gerbrandy en van A. den Doolaard op de voorpagina van het extra nummer voor Den Haag en omstreken van 7 maart 1945. In mei 1945 illustreerde en calligrafeerde Links het gedicht *Vrij Onverveerd* van Elisabeth van Maasdijk. En als souvenir aan de bevrijders de Engeltalige rijmprent *Liberation* [gedicht van Frans Obers, later publice-rend onder het pseudoniem Frans Babylon].

Na de bevrijding kon Links aan het werk als journalistiek teke-naar bij *Het Vrije Volk* (onder het pseudoniem Charles), *Trouw* en de *Nieuwe Haagsche Courant*. In die laatste krant verzorgde hij jarenlang samen met verslaggever Hendrik Greven een wekelijkse nieuws-rubriek in karikaturen en tekst. Ook schreef en illustreerde Links tij-

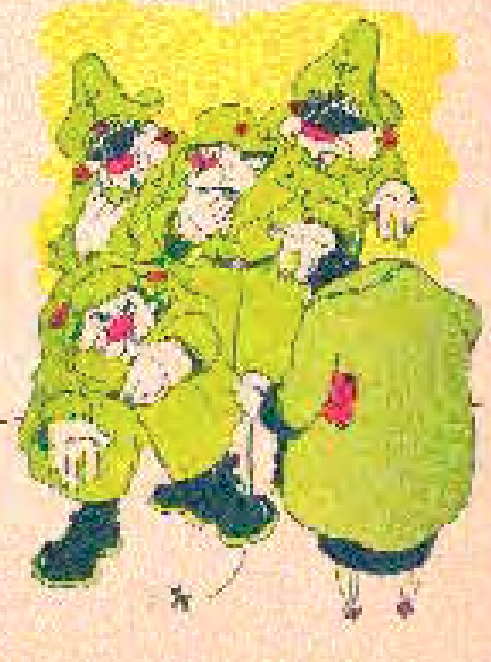
1. ALEPPIEING IN WOLVEN TOEGENLIKEN

2. ALEPPIEING VAN DE WIE IN

3. ALEPPIEING VAN DE WIE IN

4. ALEPPIEING VAN DE WIE IN

X *Vrijheidskalender 1945* [Met fotoportret van H.M. Koningin Wilhelmina en tekeningen van Karel L. Links. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 24,1 cm × 34,2 cm, 7 bladen.

COLOPHON

Deze kalender voor het jaar 1945 werd in September 1944 in het verborgene gedrukt in een oplage van 800 exemplaren, genummerd van 1-CL en van 1-650.

Alleen de laatste kwamen in den handel. Dit is nu.

De opbrengst werd bestemd voor slachtoffers van de huidige tyrannie.

* Gedrukt door H. de Koningh te 's-Gravenhage. Van de eerste druk bestaat minstens één ongenummerd exemplaar, aanwezig in de collectie Gilhuys in het Verzetsmuseum te Amsterdam. Drie tekeningen uit de *Moffenspiegel* zijn opnieuw getekend en gebruikt voor de *Vrijheidskalender*.

De foto van Wilhelmina kwam uit een partij die in Londen was vermenigvuldigd en boven bezet gebied was gedropt. Links werd op straat aangehouden met die foto, verstoppt in een Verkade-album. De foto werd bij de controle gevonden, maar de Nederlandse politiemann liet hem toch door. (Gesprek op band Hans Mulder met Karel Links,

COLOPHON

Deze kalender voor het jaar 1945 werd in September 1944 in het verborgene gedrukt. De groote vraag naar deze kalender en de nog grooitere aanslag heeft ons alomt bereadigd de eerste druk te doen verspreiden.

Tweede druk

De opbrengst van deze tweede druk wordt bestemd voor slachtoffers van de huidige tyrannie.

collectie L. Links.)

Op het colophon na is de tweede druk (1945) gelijk aan de eerste. Wel zijn er aanzienlijke kleurverschillen tussen de twee drukken.

* *Ons Ochtendblad*; *Het meest-verspreide illegale dagblad voor Den Haag en omstreken* bracht een op goedkoop papier gestencilde kalender uit, onder de titel 1945. Van deze kalender werden 125 exemplaren vervaardigd. Zij werden door de Directie van *Ons Ochtendblad* in omloop gebracht om het verzet te steunen. Dit exemplaar draagt het num-

FRILHEDSKALENDER

19

45

DE ROER DOSSAN OETENDEKKE...

JANUARI				1945	FEBRUARI				
2	9	14	21	28	1	4	11	18	25
1	8	15	22	29	2	5	12	19	26
3	9	16	23	30	3	6	13	20	27
5	12	19	26	1	4	7	14	21	28
4	11	18	25	2	5	12	19	26	
6	13	20	27	3	6	13	20	27	
7	14	21	28	4	7	14	21	28	
8	15	22	29	5	8	15	22	29	
9	16	23	30	6	9	16	23	30	

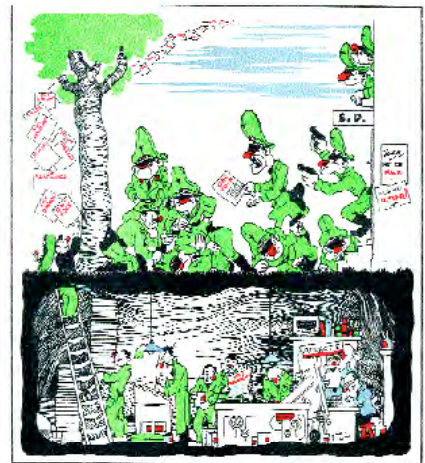
DE WERELD VAN DE WERELD...

MARCH				1945	APRIL			
4	11	18	25	1	8	15	22	29
5	12	19	26	2	9	16	23	30
6	13	20	27	3	10	17	24	
7	14	21	28	4	11	18	25	
1	8	15	22	5	12	19	26	
2	9	16	23	6	13	20	27	
3	10	17	24	7	14	21	28	
4	11	18	25	8	15	22	29	

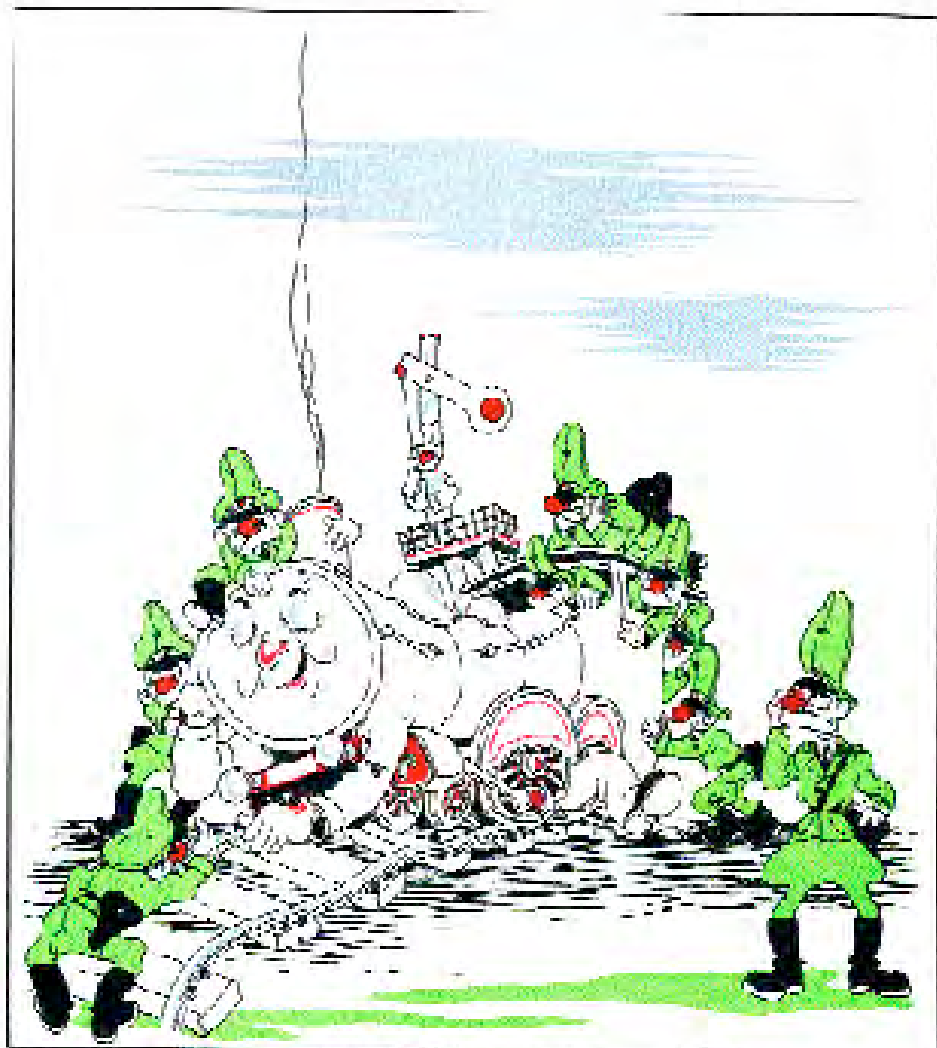
DE WERELD VAN DE WERELD...

MEI				1945	JUNI			
6	13	20	27	1	8	15	22	29
5	12	19	26	2	9	16	23	30
4	11	18	25	3	10	17	24	
3	10	17	24	4	11	18	25	
2	9	16	23	5	12	19	26	
1	8	15	22	6	13	20	27	
7	14	21	28	7	14	21	28	
8	15	22	29	8	15	22	29	
9	16	23	30	9	16	23	30	

DE WERELD VAN DE WERELD...

JULI				1945	AUGUSTUS			
1	8	15	22	1	8	15	22	29
2	9	16	23	2	9	16	23	30
3	10	17	24	3	10	17	24	
4	11	18	25	4	11	18	25	
5	12	19	26	5	12	19	26	
6	13	20	27	6	13	20	27	
7	14	21	28	7	14	21	28	
8	15	22	29	8	15	22	29	
9	16	23	30	9	16	23	30	

SPORREKINGSTANING 1945

NOVEMBER

1945

DECEMBER

1	4	11	18	25	.
2	5	12	19	26	.
3	6	13	20	27	.
4	7	14	21	28	.
5	8	15	22	29	.
6	9	16	23	30	.
7	10	17	24	31	.

Z
M
S
V
S
V
S

1	8	15	22	29	.
2	9	16	23	30	.
3	10	17	24	31	.
4	11	18	25	.	.
5	12	19	26	.	.
6	13	20	27	.	.
7	14	21	28	.	+
8	15	22	29	.	.

XI Een nieuw welkomstlied, Tweestemmig met gitaarbegeleiding [Gedicht van Halbo Christiaan Kool. Met muziek van Margit Leiker. Geïllustreerd door Henk Krijger, pseudoniem van L. Brouwer. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, September 1944]. 38,2 cm × 49,5 cm.

* Deze rijmprent werd in de nacht van Dolle Dinsdag gedrukt in een oplage van 3000 exemplaren op Van Gelder door Drukkerij Mart. Spruyt te Amsterdam. Een week later vielen 2250 exemplaren in handen van de SD.

Nieuw welkomstlied [Gedicht door Halbo Christiaan Kool. Met muziek van Margit Leiker. Geïllustreerd door Marten Toonder. Tweede druk. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 29,4 cm × 41,7 cm.

* Een verschil met de eerste druk is dat in deze tweede uitgave het woordje 'een' uit de titel is weggelaten: tevens zijn de aanduidingen 'tweestemmig met gitaarbegeleiding' en 'uitgave van De Bezige Bij' vervallen. Ook de tekst van het gedicht is op een aantal plaatsen gewijzigd. Gedrukt door Drukkerij Mart. Spruyt te Amsterdam in een oplage van 1000 exemplaren. Herdrukt in: *De Kunst van Toonder; Een persoonlijke keuze*, De Bezige Bij, Amsterdam 2002, p. 55.

Ik heb veranderen willen aange,
maar weet niet waar ik moet beginnen —
men spreekt gewoontlijk niet van deze dreven . . .

Langzaam was het al meegedreven van oeveral,
maarerving het gestic met rikken maar vormt
en heb ik mijzelf in mijn laatste vesteren

Ma di' spijzere geseven waarden deze nacht
was een ontzalfje, dat ik heb gedacht
het te sterven. Maar de aangevulde hebte weet.

En hebben in een veroverende geseven taal —
kroes waar en taal, ik, hagedis, en knalt met mij
voor 't meeuwde dan van deze Mei.

De mensen van het bezonken
stans (schied) op een week in maanden
in 't liefde der voorjaarsplannen.

Leider — onder de merklijke schoven
van dachtengevoel hiezoeken draagt
han diep met achtervande omhoog.

het jonge blad staat zich voorakt
en bevocht was haast die knippen dit
en strikt stak, als het te gelikt.

geseven in het licht van Mei —
so viel verwachting, dat ik wilde dat
geen aangevulde was stoffe, maar erover het . . .

Maar, toe de afgevoeren van de maag-
delijke berdeje knaggen van taal,
het le ova taal een taal in zijn verbaag.

Ik wil de gesevende taal zijn
die zijn wulvend woord te loren staat
waar of en was de wulvendheid.

Men knalt in de laatste geseven
en knalt de bloemen af — de wit en er
meeuwde wil niet meer betalen

en heb me in de erover, het knalt
dat me op de even naar binnen droeg
de dichter die geen woord meer weet.

den stak voor deze erover de die taal wikt —
O gesevende, aarheden knalt Geseven
dat haar het taal de schied knalt.

Ik weet, een spreek met deze dingen,
en van ik er niet hebde van kan zingen
het ik mijn bloemen in dit jaar gelikt.

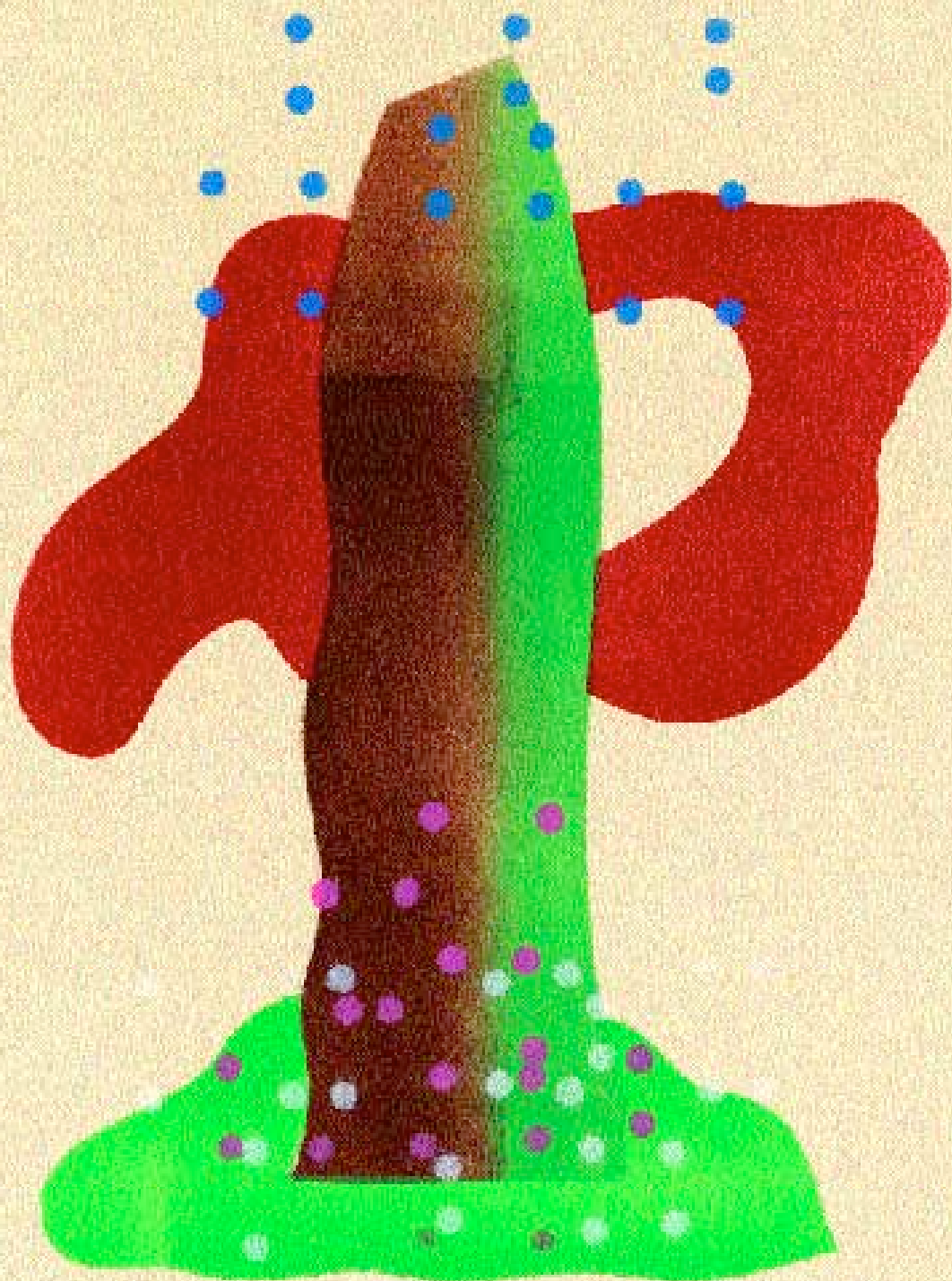
Voor mijn vrouw 1944

XII *Terzinen van de Mei* [Gedicht van Willem Hendrik Nagel.

Geïllustreerd door H.N. Werkman. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, Oktober 1944]. 21,2 cm × 30,6 cm, 4 blz.

* Gedrukt door H.N. Werkman te Groningen in een oplage van 200 exemplaren. Met opdracht 'Voor mijn vrouw 1944'. Volgens Roegholt niet in de handel gebracht. *Terzinen van de Mei* werd later opgenomen in J.B. Charles, pseudoniem van W. H. Nagel, *Zendstation*, Uitgeverij De Driehoek, Podium-reeks, 's-Gravenhage 1949.

Aanvankelijk was het plan van Lubberhuizen om een boekje over Werkmans drukkerij uit te brengen. 'Onder het pseudoniem van een of andere "mej." wendde hij zich tot Werkman, die wel wist dat achter dit mom een zekere meneer "De Lange" schuilging.' Het bedoelde uitgaafje is nooit verschenen. Zie: Hans van Straten, *Hendrik Nicolaas Werkman: de drukker van het paradijs*, Thomas Rap, Amsterdam 1963, p. 169.

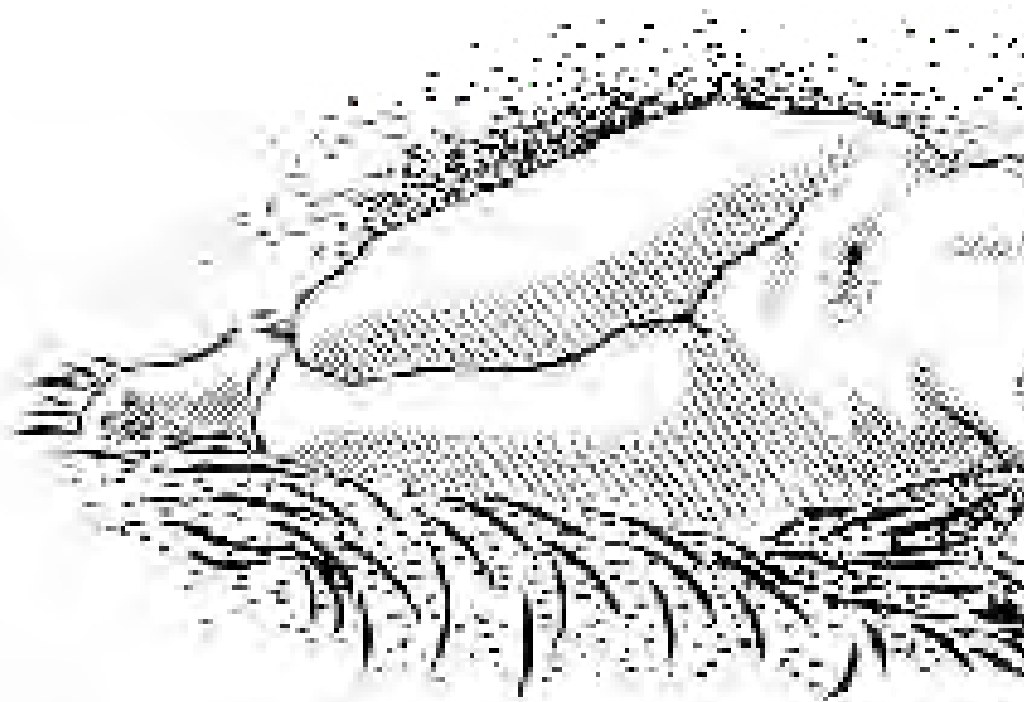
Terzinen van de Mei

XIII *Stilleven* [Willem Jacob Rozendaal, linoleumsnede in vijf kleuren. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, Oktober 1944]. 25,4 cm × 32,3 cm.

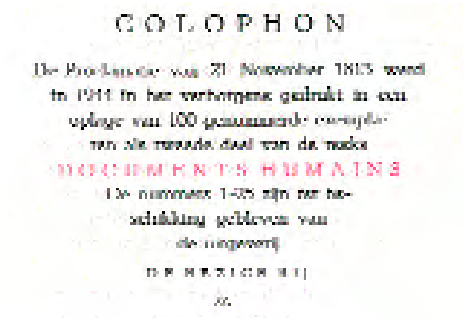
* Gedrukt in een oplage van 200 exemplaren door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Niet in de handel gebracht.

RONDEEL

XV *Proclamatie 21 November 1813*, [Adam F.J.A.] van der Duin van Maasdam en Gysbert Karel van Hogendorp. [Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16 blz., Documents Humains No. 2., 12,6 cm × 16,6 cm.

* Over zijn terugkeer uit de exil van de Prins van Oranje uit Engeland, na de Franse bezetting van Nederland. Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage.

P R O C L A M A T I E

21 NOVEMBER 1813

VAN DER DIJN VAN MAASDAM
GYSBERT KAREL VAN HOGENDORP

DE BEZIGHE BIJ

XVI *Het Vuur* [Gedicht van Jan Gerhard Toonder. Met een tekening van Marten Toonder. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, November 1944]. 26,8 cm × 38,2 cm, D.A.V.I.D.-reeks No. 1.

Dit is een van de eerste uitgaven van de
D.A.V.I.D. REEKSE

en werd in het najaar van 1944 op vru
met de hand vordrukkerij van
de ondergetekende drukkerij

D.A.V.I.D.

gedrukt in een oplage van 775

van 1.750 en van LXXXV

gezamenlijke exemplaren.

Zij werd uitgegeven door

DE BEZIGE BIJ

Dit is nummer

H E L V O U R

Het steel niet, vanden van het land
 want met hantenen gesloopt, die menschen
 bidden de vulten, aan de kant
 van de weg stonden vromen, gespenen
 te wachten en zij hun kerke zagen,
 want hant de in a schied, stonden vromen
 de vromelingen, en de vromelingen stegen
 vromen de van hantenen vromen hantenen.
 Maar het, van was niet vromen.

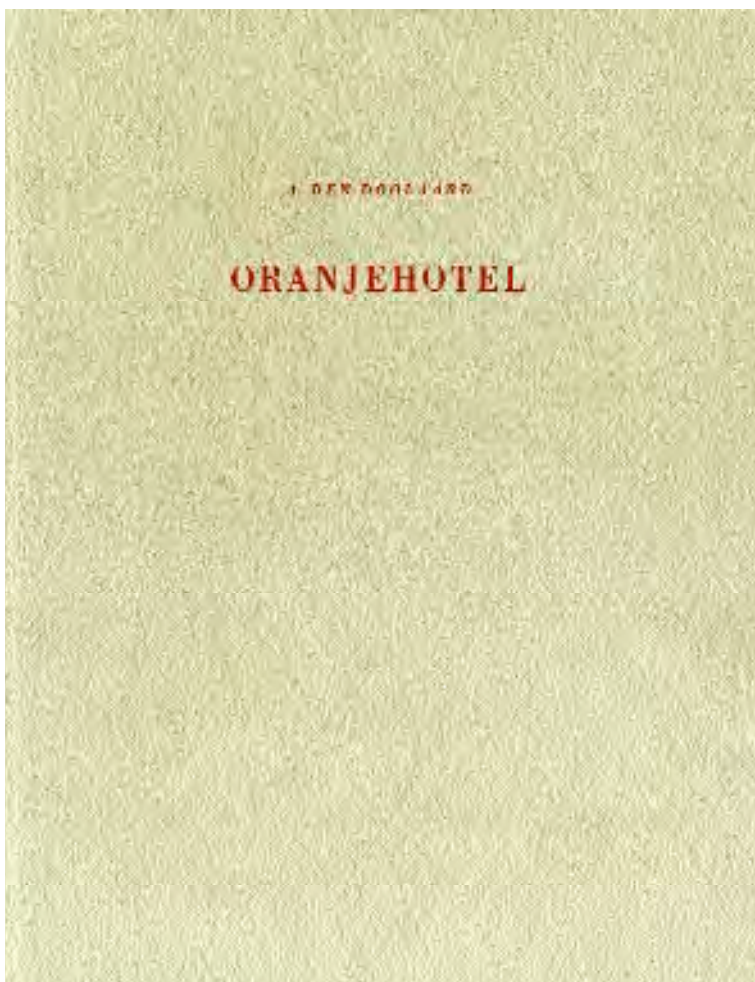
Het land is dinken, en die is niet
 in hant, want van de hantenen.
 van hant de vromen van hant het vromen
 en het is vromen, dat wij vromen vromen hantenen
 de vromen hantenen en die hantenen hantenen,
 en de vromelingen, hant door vromen met,
 want wij hantenen vromen hant vromen vromen
 en in hant niet van vromen hant.
 Maar het, van is niet vromen.

De land is vromen de vromen hantenen
 in hant van hant vromen vromen
 over ons, met hantenen van hant en hant,
 en van die vromen hantenen wij alle hantenen . . .
 en van die hantenen, met het vromen.
 Want, todat wij niet vromen hantenen,
 en de vromen hantenen en hant van hant vromen
 van, en wij niet vromen hantenen.
 Maar het, van was niet vromen.

De vromen hantenen die vromen hantenen
 en niet hant, dat vromen vromen
 en in de vromen hantenen en de hantenen
 dat vromen is niet vromen hant.
 De vromen en vromen en de hantenen,
 en de vromelingen, hant door vromen hantenen
 maar wij hantenen vromen hantenen,
 en in hant niet van vromen hant.
 Maar het, van is niet vromen.

Het van is vromen, meer hantenen
 vromen hantenen vromen hantenen, dat is vromen,
 vromen in de hantenen van het land.
 want door vromen is het niet te vromen.
 Want van, dat vromen hantenen vromen hantenen
 vromen en het vromen hantenen in van vromen
 vromen hantenen en van die hantenen vromen hantenen
 maar het, van blijft vromen hant.
 Maar het, van is niet vromen.

Meer dan die vromen hantenen vromen
 hebben nu hant het land vromen
 maar God vromen vromen hantenen
 die wij vromen hantenen en vromen en vromen
 van vromen hantenen vromen hantenen
 in vromen, dat het van vromen hantenen
 en vromen hantenen, in vromen hantenen
 die hantenen van vromen hant.
 Maar het, van was niet vromen.

XVII A. den Doollaard [pseudoniem van Cornelis J. G. Spoelstra], *Oranjehotel* [gedicht van 12 regels over politieke gevangenen in de Scheveningse gevangenis, die Oranjehotel genoemd werd. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, November 1944]. 21,1 cm × 30,0 cm, 4 blz.

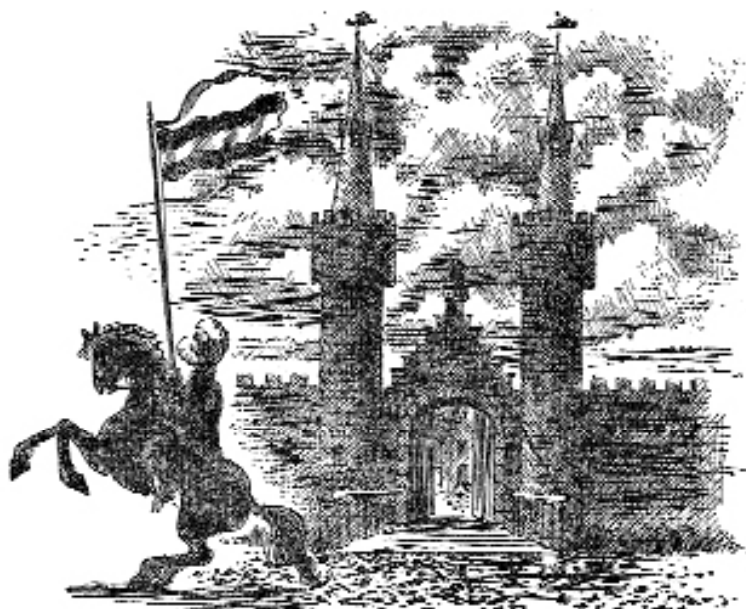
* Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage in een oplage van 200 exemplaren. Volgens Roegholt niet in de handel gebracht. Eventueel de hele oplage H.C. Opgenomen in A. den Doollaard, *De partizanen en andere gedichten*, 3de druk, De Bezige Bij Amsterdam 1945. De vierde druk verscheen bij Uitgeverij Bergmans, Tilburg 1945.

Buiten staan duindouers met omgecrachten,
De zeesind brast uit 't land der vrijheid aan,
Thaalsinnen slaat de beulen de prozichten
Van heu, die koppig in hun hoeken staan.

't Wilhelmus wordt met bloed op kalk geschreeven
Door heu, die hier de overmannen zijn,
Die beulen raaselen dorch in hun pijn
Heeft geen der vrienden namen prijgegeven.

Hier is 't, dat Duitschland's strijd verloren werd,
Eens zullen kinderen het navertellen
Hoe in den duisteten nacht der doodenellen
Der Geuzen Vaderland herboren werd.

XVIII *De Poort* [Gedicht van Jan Hendrik de Groot. Met een tekening van Fedde Weidema. Utrecht], *De Bezige Bij* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, December 1944]. 17,9 cm × 32,2 cm.
* Gedrukt in een oplage van 1000 exemplaren op papier Van Gelder op de eigen pers van de uitgevers. Gedrukt door Ch.E. van Blommestein op de trapdegelpers van Pieter Vijlbrief. Het gedicht werd opgenomen onder de titel 'De Bezige Bij' in Jan H. de Groot, *Moederkoren*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1946, tweede, zeer uitgebreide druk van *Moederkoren*, Blauwe Lucht, Amsterdam 1945.

DE POORT

Voor ik de stad intrek bedreigt de poort
Mijn weg, met dubbeltoren en kanteelen.
Als jongen kwam ik aan de singels spelen,
Waar kindren stoeiden, als ik ongestoord.

Maar eens stonden hier burchten en kasteelen
In 't vuur, waarvan de aanval werd gesmoord.
Ik heb 't verhaal op school te goed gehoord,
Dan dat mij 't heden niets zou kunnen schelen.

Wie eenmaal voor de vrijheid heeft gestreden,
Haar baat geproefd, vergeeft het nageslacht
De overgave aan den dwingeland niet,

Maar is opnieuw ten aanval uitgereden,
Onder de poort, over de singelgracht,
Met in zijn hart het jongste geuzenlied.

XIX *Amsterdam's haven verwoest* [Gedicht van Gerrit Kamphuis.
Met een tekening van Marten Toonder. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E.
van Blommestein en G. Lubberhuizen. December 1944].
D.A.V.I.D.-reeks No. 2, 30,0 cm × 41,8 cm.

Dit boek is uitgegeven door de
D. A. V. I. D. REEKSEN
en werd in het najaar van 1944 op aan-
dracht der landvoorsitters van
de Nederlandse drukkerij
D. A. V. I. D.
gedrukt in een oplage van 750
van 1944 en van 1.000
gewone exemplaren.

Het is een uitgave van
DE BEZIGE BIJ

Dit is uitgegeven

AMSTERDAM'S HAVEN VERWOEST

Treur niet in ondergang, het nanske loven
Zel Haven op de puinen van wat was,
Waar blinde drift van een verloggerd is
Slechts dacht wat goet en lichte het eriedt goet.

Het schenk in Vlaamse ridders, cotta stroomen
De herten van een gebeding Amsterdams
D' schippen V, woe' heel de wereld kwam
Zou slewaak ook van me een bekroonert

Die, als bezwaarten van de Vrijheid makrent
r Vrijheid had, het deed toe agones,
schipt om, de water vreden voor het pad,
Waar 't volk ruffde en, over na, was goet, de vanden-
Het woe' met warden puinen woe' me oke,
Hans, de bezwaarten van de Vrijheid makrent

XX *Gebed voor ons nieuwe leger* [Gedicht van Jan Hendrik de Groot. Met muziek van Margit Leiker. Getekend door Jenny Dalenoord, die tijdens de bezetting ook tekende onder de naam Johan Deen. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, December 1944]. 33,5 cm × 25,5 cm, 4 blz.

GEBED VOOR ONS NIEUWE LEGER

*wordt in het verhoogde gebinde in een oplage van 505
van 1-500 en van 1-XXV gesigneerde exemplaren.*

*Hierin worden de nummers 1-50
en 1-XXV op de pers gesigneerd.*

De in een afgezet map
DE BEZIGE BIJ

* In kleur en op nummer gedrukt door Jos J. Bothe te Amsterdam.

Druk van enkelzijdig vel met hetzelfde gedicht, zonder colofon, ander zetsel, 27,7 cm × 21,5 cm. Het gedicht werd opgenomen in Jan H. de Groot, *Moederkoren*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1946, tweede zeer uitgebreide druk van *Moederkoren*, Blauwe Lucht, Amsterdam

GEBED VOOR ONS NIEUWE LEGER.

Als wij weer val zijn, Heer,
verloft van Moeder weten
dan zullen we als welen
een lein op roeten zetten.

En leger sterk en ruyg
met salde en geweer
en men van die want ruyg
ou rijkden te veyn.

Mocht het die zeg, o Heer,
verdelj de kranepotten,
die open soldaten oot weze
sijn vordig op kan zeren.

En zoel de lidenen eik
met kan veeftoende lidenen
en t'hostelij gelid
van dat eenvele stikken.

Heer, gely de mannen op
met lidenen en met lidenen.
en meten op den kop
en roeten in de slonpen.

Liever den met de print
van salkorke zotten
jou rike luy van hant
als wijten Survaliden.

Revechten met eik, Heer,
de Moeten en de Japen,
die geen oot vragt oot weze
met lidenen leeg te gippen.

Die geen oot waagt om weze
met lidenen en met lidenen,
als roeten zonder oot
met print bij oot te zerten.

Verpeet dit dwane gebed,
Heer, wil die sijn veeftoende.
Eik in die hand oot
sich alle wene verleen.

Tin loeren in wat luy te
met lidenen en met lidenen.
Heer, sijnk veyftoende
en maak de wene wakken.

Gebet voor ons nieuw leger.

Als wij weer wijzen, Heer,
 volken van Götter weten
 dat wijleer is uw volken
 en leer zij uweren zegen.

Leeren van uw diepheid
 van wijsheid uwer
 pret die bij uw hand
 de wijze leeren kennen.

En leeren van uw wijsheid
 van wijsheid en goetheid
 en leer van de wijsheid bij
 den wijsheid te weten.

Bevallen wij, Heer,
 de wijzen van de wijzen
 die geest is uwer wijsheid
 en wijsheid bij de wijzen.

Mocht dat den wijzen, Heer,
 wijsheid de wijsheid
 dat geest wijsheid met wijs
 en wijsheid bij de wijzen.

En wijsheid met wijsheid, en wijsheid
 met wijsheid en wijsheid,
 die wijsheid is uwer wijsheid
 en wijsheid bij de wijzen.

En wijsheid is uwer wijsheid
 met wijsheid en wijsheid
 en wijsheid bij de wijzen
 en wijsheid bij de wijzen.

En wijsheid is uwer wijsheid,
 Heer, met wijsheid en wijsheid,
 en wijsheid bij de wijzen
 en wijsheid bij de wijzen.

Heer, wij zijn wijzen op
 met wijsheid en wijsheid
 en wijsheid bij de wijzen
 en wijsheid bij de wijzen.

En wijsheid is uwer wijsheid
 met wijsheid en wijsheid,
 Heer, met wijsheid en wijsheid
 en wijsheid bij de wijzen.

XXI [*Mijnheer Moggedun*], [Jacobus Marie Prange, Lithographie. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, December 1944]. 15,8 cm × 23,6 cm.

* Deze litho was oorspronkelijk bedoeld als illustratie voor *Verbrande erven* van Emile Mandeau. Prange maakte voor deze novelle in de definitieve uitgave andere illustraties. Gedrukt door N. V. Drukkerij Senefelder te Amsterdam in een oplage van 200 exemplaren. Niet in de handel gebracht. Veel exemplaren bevinden zich in het archief van De Bezige Bij.

Emile Mandeau (pseudoniem van Ferdinand Bordewijk), *Verbrande erven. Een plaatsbeschrijving*. Nouvelle over een straat in Schiedam. Met illustraties van Jan Rap, pseudoniem van J.M. Prange. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, September 1944. 14,5 cm × 20,0 cm, 64 blz., Quousque Tandem No. 15.

* Voor de omslagen werden verschillende soorten papier gebruikt. Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Werd opgenomen in F. Bordewijk, *Bij gaslicht*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1947. Prange tekende eerder voor het boek *13 spookverhalen*, door H.G. Wells, W.W. Jacobs, E.F. Benson, Montague R. James, Frederick Marryat, Bram Stoker, Edith Wharton, Perceval London, W.F. Harvey, H.R. Wakefield, E. Nesbit, Bulwer Lytton, Oscar Wilde, L.J.C. Boucher, 's-Gravenhage 1941, illustraties en omslag van J.M. Prange. Nederlandse vertaling J.W. Hofstra, voorwoord E.L.G. den Dooren de Jong. Ook in 1941 van Prange bij Boucher *Vijf fantasieën. Lithografieën*, in map.

COLOPHON

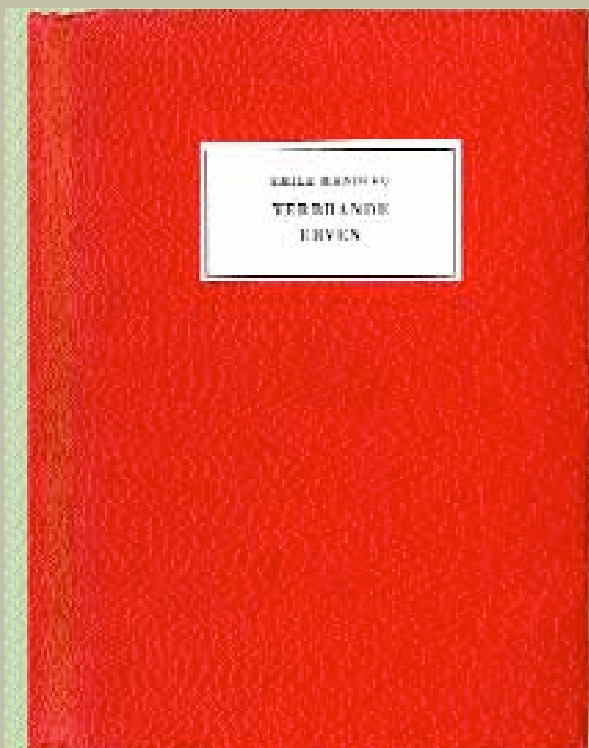
Verbrande Erven, een plaatsbeschrijving door
Emile Mandeau, met illustraties van Jan Rap,
werd in September 1944 in het verborgene
gedrukt en uitgegeven als vijftiende
en laatste deel van de reeks

QUOUSQUE TANDEM

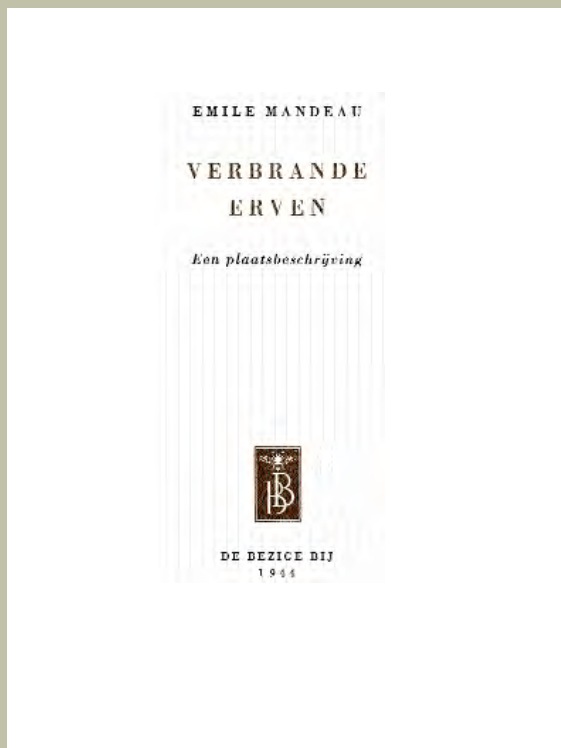
welke tot stand kwam door de welwillende mede-
werking van schrijvers en illustratoren. De
oplage werd beperkt tot 525, van 1-500
en van 1-XXV genummerde exem-
plaren, waarvan de laatste
ter beschikking zijn gelde-
ven van de Uitgeverij

DE BEZIGE BIJ

De opbrengst van deze reeks was, evenals van alle andere,
uitgeven van De Bezige Bij in oorlogstijd, ten bate van een
Fonds voor Bijzondere Nooden

EMILE MANDEAU
 VERBRANDE
 ERVEN
 HILVERSUM

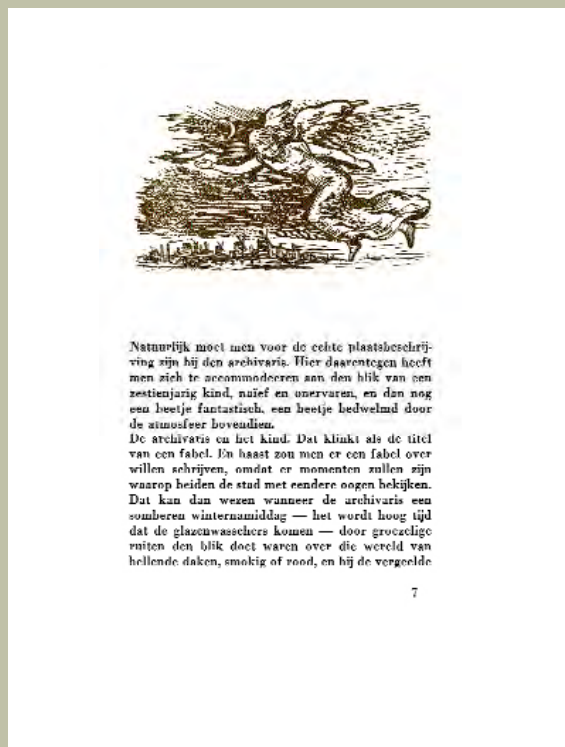
EMILE MANDEAU

VERBRANDE
 ERVEN

Een plaatsbeschrijving

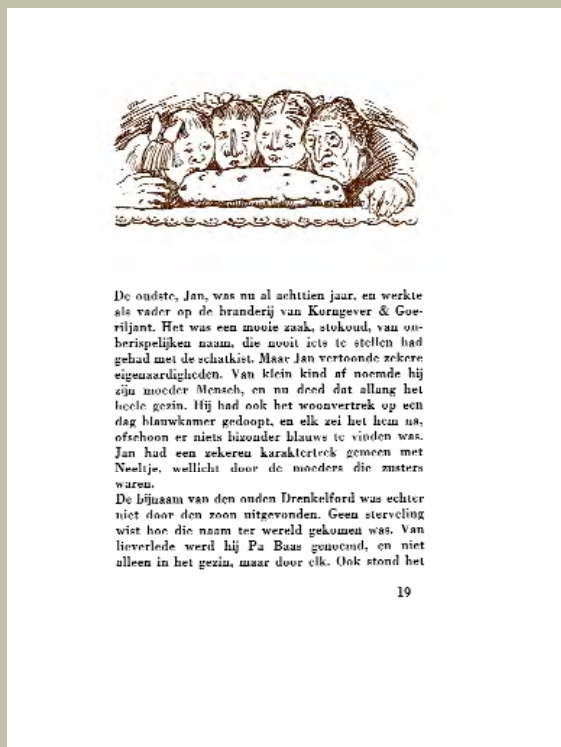

DE BEZICE DIJ
 1944

Natuurlijk moet men voor de echte plaatsbeschrijving zijn bij den archivaris. Hier darentegen heeft men zich te accommoderen aan den blik van een zestienjarig kind, naïef en onervaren, en dan nog een beetje fantastisch, een beetje bedwelmnd door de atmosfeer bovenal.

De archivaris en het kind. Dat klinkt als de titel van een fabel. En haast zou men er een fabel over willen schrijven, omdat er momenten zullen zijn waarop beiden de stad met eendere oogen bekijken. Dat kan dan wezen wanneer de archivaris een sombereu wintersmiddag — het wordt hoog tijd dat de glazenwasschers komen — door groezelge misten den blik doet waren over die wereld van hellende daken, smokig of rood, en hij de vergeelde

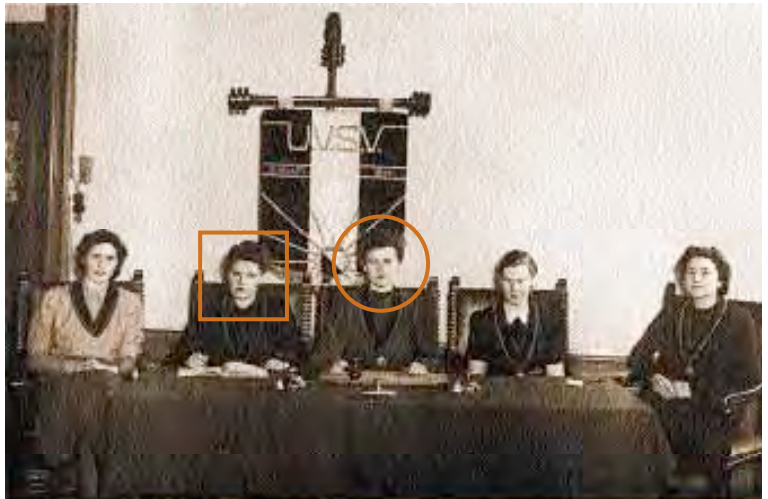

De oudste, Jan, was nu al achttien jaar, en werkte als vader op de branderij van Kornegever & Gorrilant. Het was een mooie zaak, stokoud, van onberispelijken naam, die nooit iets te stellen had gehad met de schatkist. Maar Jan vertoonde zekere eigezuaardigheden. Van klein kind af noemde hij zijn moeder Mensch, en nu deed dat allang het heele gezin. Hij had ook het woonvertrek op een dag blauwkamer gedoopt, en elk zei het leeu na, ofschoon er niets bijzonder blauws te vinden was. Jan had een zekereu karakterleek gemeen met Neeltje, wellicht door de moeders die zusters waren.

De bijzussu van den ouden Drenkelford was echter niet door den zoon uitgevonden. Gesu sterveling wist hoe die naam ter wereld gekomen was. Van lieverlede werd hij Pa Baas genoemd, en niet alleen in het gezin, maar door elk. Ook stond het

XXII *Hoog rijst het bolwerk der menselijkheid* [Eerste regel van een gedicht zonder titel van Anna de Waard. Met tekening van Titia G. Hooykaas-Timmenga. Utrecht, Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging. 1944]. 25,4 cm × 32,2 cm. Onder het gedicht staat het vignet en afkorting U.v.s.v., 1899–1944.

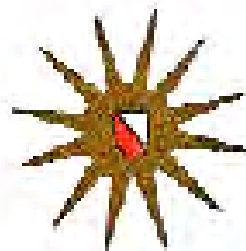
* Gedrukt door De Bezige Bij in een oplage van ongeveer 500 exemplaren. Anna de Waard en Titia G. Timmenga waren belangrijke leden van Het Utrechts Kindercomité. Niet in *Brinkman's cumulatieve catalogus*.

Het UVSV-bestuur na de oorlog, met o.a. Anna de Waard (in vierkant) en Titia Hooykaas-Timmenga (in cirkel)
[Uit: Flim]

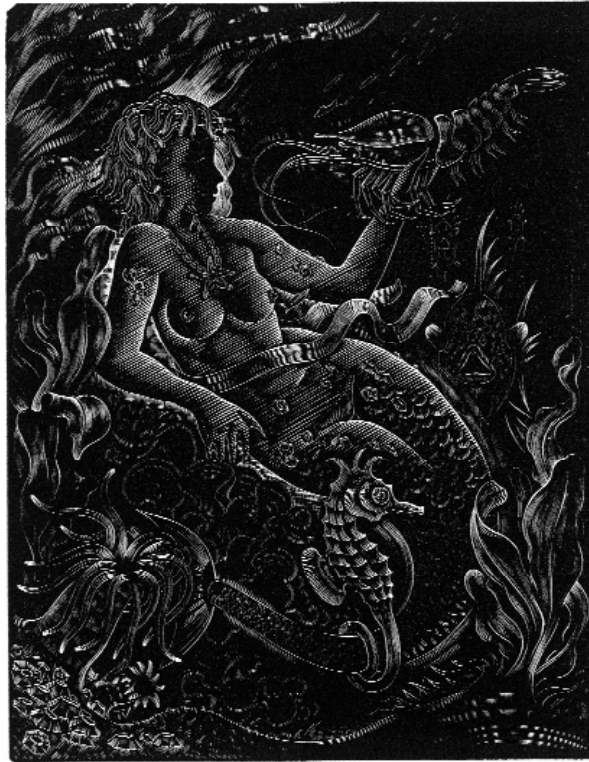
HOOG is het helwerk der menscheilijheid
Boven studie en vreugd van 't verleden.
En vol ernst zijn wij eên met ons volk in een land,
Waar vrijheid door éwang werd vertreden.
Wij wachten niet lijdzam, maar studeen waar 't kan
In 't aanbougende heit, vrij van geest.
Minerva, gelouerd hernijst ons Uw beeld.
Wij weten Uw eeuwigheidsplaats.

H. V. S. V.
1899-1964

XXIII *De zeemeermin* [Gedicht van Jacobus G. (Koos) Schuur. Met een houtgravure van Tjomme de Vries. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. December 1944]. 22,7 cm × 29,3 cm, 4 blz.

* De gravure van 22,5 cm × 28,7 cm is los bijgevoegd. In een oplage van 200 exemplaren gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Volgens Roegholt niet in de handel gebracht. Werd opgenomen in Koos Schuur: *Herfst, hoos en hagel*, De Bezige Bij, Amsterdam 1946.

DE ZEE MEERMIN

O lande dat er een einde liep
en waar de kognecuur botten niep,
ik was een blinde waar ik ging
en ik werd ziende waar ik sliep.

Vanuit de blinde schemering
bood zich een lied aan en ik zing:
mijn stem is als de winter koud
maar warm is de bestemming.

Van op het strand geworpen leest
heb ik een rechtig huis gebouwd,
een raaster op de see gericht,
een deur die land-in openvouwt.

En waar mi winter met grijs licht
naar himmen valt, lag haar gezicht
en zwoegen zij: - breng mij weer in
de see waarin mijn leven ligt. -

O kleine blanke zee-meermin,
ik gevoelde waterkristallen in
de blinde galvan van je haar
en streed met sin en tegensin.

Ik weet de see als een gevast,
maar niets is er wel minder vast
dan: wat de see nan ons ontvoert
geeft ze terug met traag gebast.

En wat men aan de see ontvoerd
en met zich voert in veld en boom
verliest men weer gelaiddijk
an land en water worden vroom.

Een meervrouw is verdeidlijk
maar zij is onafscheidlijk
aan water, wind en wassend schijn
gebonden en ootijdlijk.

En wie een menschen uit haar rein
gebied wegvoert in dinsten huis -
vergoet zijn lerten aan haar lied
en koert niet af na lang verwin.

Ik beacht haar in haar nit gebied
traag, maar 't was een einde niet:
ik huister nachtblang naar haar lied
en weet geen raad met mijn verdriet.

XXIV Titus Brandsma [A.S. Brandsma, kloosternaam: Titus]
Gevangenislied. Tekst van prof. Titus Brandsma, O. Carm. met muziek
voor sopraan met gitaarbegeleiding [door Margit Leiker. Utrecht],
De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. Januari
1945]. 16,3 cm × 25,0 cm, 4 blz.

* Gedrukt door H. J. Koersen en Zonen te Amsterdam.

In het rochergema gedrukt
in d'airaal exemplaren
en nitgegeven door
De Bezige Bij
ten bate van een
Fonds voor Eijpenden Nooden
Januari 1946

Gevangenislied

O Jesus, als ik U aanschouw,
Dan leeft waar, dat ik van U hou
En dat ook Uw hart mij harnist,
Nog wel als Uw byzond' re vriend.

Al vraagt mij dat meer lijdensnoed,
Och, alle lijden is mij gund,
Omdat ik daardoor U gelijk
En dit de weg is naar Uw eijk.

Ik ben gelukkig in mijn leed,
Omdat ik het gaem leed maar weet,
Maar 't alleruitverkoemst lot,
Dat mij vereent met U, o God.

Och laat mij hier maar stil alleen,
Het kil en koud zijn om mij heen.
En laat geen menschen bij mij toe:
't Alleen-zijn word ik hier niet mee.

Want Gij, o Jesus, sijt bij mij:
Ik was U nimmer soo nabij.
Blijf bij mij, bij mij, Jesus roet,
Uw bijzijn maakt mij alles goed.

GEVANGENISLIED

TEKST MET MUZIEK.

Tekst van Prof. Titus Brandema, O.Carm.
(Geuzenliedboek 2de vervolg)

Voor Sopraan met gitaarbegeleiding

The image shows a musical score for Soprano and Guitar. It consists of five systems of music. Each system has a Soprano line (treble clef) and a Guitar line (treble clef). The Soprano line contains the lyrics, and the Guitar line contains the accompaniment. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 8/8. The lyrics are: "O Je - zus als ik U aanzouw dan leeft weer dat ik van U hou en dat ook Uw hart mij he - mint. nog wel als Uw by - zond - re vriend, nog wel als Uw by - zond - re vriend." The guitar accompaniment features a steady rhythm with chords and some melodic lines.

Sopraan

Gitaar

O Je - zus als ik U aanzouw dan

leeft weer dat ik van U hou en

dat ook Uw hart mij he - mint. nog

wel als Uw by - zond - re vriend, nog

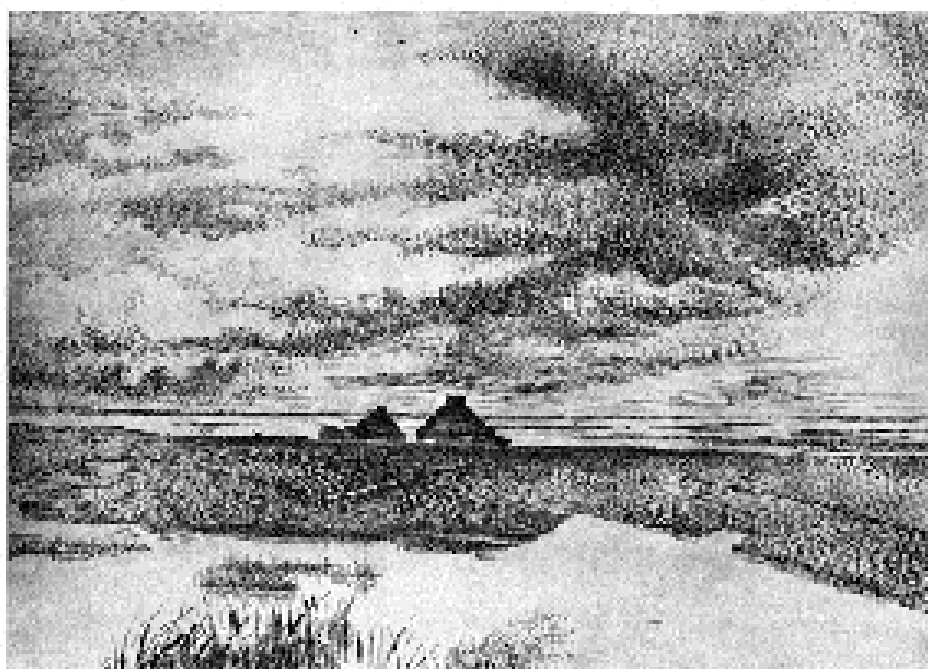
wel als Uw by - zond - re vriend.

XXV *Ondergelopen land* [Gedicht van Jacob Julius Max Nord. Met een tekening van Rachel Fernhout. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. Februari] 1945. 32,6 cm × 49,7 cm.

COLOPHON – Uitgegeven door De Bezige Bij in Januari 1945.

* Het gedicht is gedateerd: 'September 1944'. Gedrukt door Drukkerij Mart. Spruyt te Amsterdam in een oplage van 1000 exemplaren.

Het gedicht werd, zonder titel, opgenomen in Max Nord, *Strofen uit bezet gebied*, De Bezige Bij, Amsterdam 1946 en in Max Nord, *Suite pathétique en andere verzen*, Uitgeverij Em. Querido, Amsterdam 1952. Tientallen exemplaren van deze rijmprent bevinden zich in het archief van De Bezige Bij.

Stroomland

ONDERGELOOPEN LAND

Wanneer ik in den toren uit het te d'ijeren
Aldijd het lege land het trase see
Die sloeten, polders, kerken, huizen, dijken
Slaat over mijn hart de ruet der wulven, non
En de verrukking wil van mij niet waken,
Wat langzaam onder water is gelopen
Blind als noemt in d'overellike zon
Te Vaed mij mensche clear trise se vrecht behoupen.
Da, in sijn nood dit land zoe werden loer:
Zou sterk en dreigend als ik nooit kon lugen

Scotische Hout.

[Handwritten signature]

XXVI [S. Hartz, Kopergravure bij Vercors, pseudoniem afgeleid van het verzetsbolwerk in de Franse Alpen van Jean Bruller, *De stilte der zee*. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. Februari 1945]. 15,9 cm × 23,9 cm.

* Gedrukt in een oplage van 100 exemplaren door Roelofssen en Huebner te Amsterdam. Niet in de handel gebracht. Tientallen exemplaren bevinden zich in het archief van De Bezige Bij.

XXVII *Egidius, waar bestu bleven?* [Met houtsnede van Tjomme de Vries. Utrecht], *De Bezige Bij* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, februari 1945]. 16,0 cm × 21,8 cm, 12 blz.

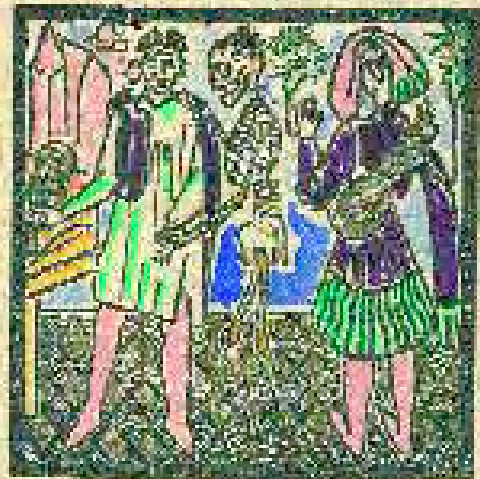
* Tekst toegeschreven aan Jan Moritoen, circa 1355-1417. Gedrukt door Ch.E. van Blommestein op de trapdegelpers van Pieter Vijlbrief.

Egidius, waar bestu bleven? is de eerste uitgave gedrukt op de eigen pers van

DE BEZIGE BIJ

Het boekje werd versierd met een handgekleurde houtsnede, die van het blok werd gedrukt. De oplage bestaat uit 125 nummerende exemplaren.

Februari 1945

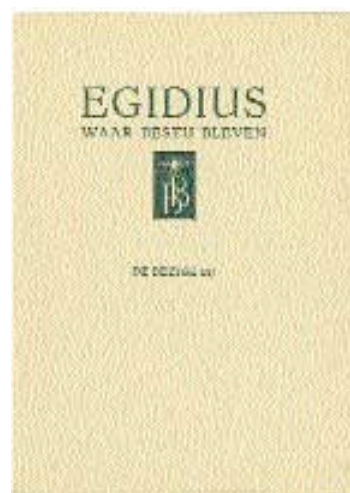

EGIDIUS, WAAR BESTU BLEVENS?

Mi laet mi de gheselle mij:
du wouste die moet, die liet mi droegen.
Dat was gheschiet, groet ende tijt.
het seken roem, wouste ghestorven sijn.
Nu levet in den troon verheven,
elckere den der zotten wint:
elke vrucht en di ghebleven.

Egidius, waar bestu blevens?
Mi laet mi elck gheselle mij:
du wouste die doet, die liet mi droegen.
Nu sijn voo mi, te niet noch meven,
soete in de werelt liden pijn:
war wouste mijn stede di bereven.
Je moet nogh zinghen van helekijn,
nachten niet wouste ghestorven sijn.

Egidius, waar bestu blevens?
Mi laet mi elck gheselle mij:
du wouste die doet, die liet mi droegen.

XXVIII *Grafschrift op een Paleontoloog* [Gedicht van Jan Hendrik de Groot. Met tekening van en gecalligrafeerd door Jenny Dalenoord. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. Maart 1945]. 24,6 cm × 33,4 cm.

* Volgens A. Simoni, *Publish and be Free*, p. 75 was Jan H. de Groot in 1970 verbaasd deze uitgave te zien op een tentoonstelling in het British Museum. Hij zei tot dan toe niet te hebben geweten van deze uitgave. Gedrukt door H. de Koningh te 's-Gravenhage in een oplage van 200 exemplaren. Volgens Roegholt niet in de handel gebracht. Werd opgenomen in Jan H. de Groot, *Vice versa*, Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam 1954.

GRAFSCHRIFT OP EEN PALEONTOLOOG

Die aan de aard ontgroef, been, bekken, bot en tand
van uitgestorven aap, van mens en olifant
en bijna leven blies in uitgeblazen leven,
ligt, uitgeblazen zelf, te vloeken en te beven,
want vindt men hem weleens tot knook en koot vergaan,
welk monster zal men uit zijn ribben samenslaan.

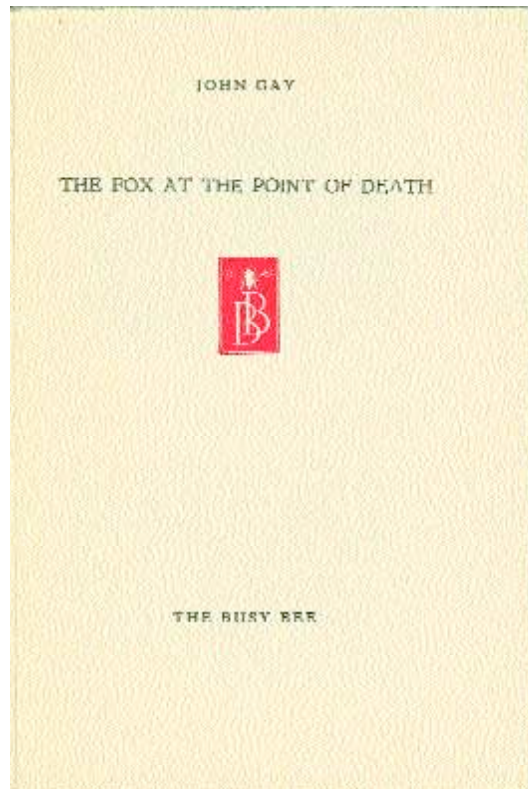
XXIX John Gay, *The fox at the point of death*. [Met illustraties van de auteur. Utrecht], The Busy Bee [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, maart 1945]. 9,6 cm × 12,8 cm, 12 blz.

COLOPHON

~~AMSTERDAM, IN DEZELVE VERLEGERS~~

357.

Maart 1945

THE FOX AT THE POINT OF DEATH

A Fox, in life's extreme decay,
Weak, sick, and faint, expiring lay;
All appetite had left his maw,
And age disem'd his mumbling jaw.
His numerous race around him stand,
To learn their dying sire's command:
He raised his head with whining moan,
And thus was heard the feeble tone:
"Ah, sons! from evil ways depart:
My crimes lay heavy on my heart.
See, see the murder'd geese appear!

Why are those bleeding turkeys there?
Why all around this cackling train,
Who haul'd my ears for chickens slain?"
The hungry Foxes round them stared,
And for the promised feast prepared:
"Where, Sir, is all this dainty cheer?
Nor turkey, goose, nor hen, is here.
These are the phantoms of your brain,
And your sons lick their lips in vain."
"O gluttons! says the deceiving sire,
Restrain inordinate desire:
Your liquorish taste you shall deplore,
When peace of conscience is no more.
Does not the hound betray our pace,
And gin and guns destroy our race?
Thieves dread the searching eye of power,
And never feel the quiet hour.
Old age (with few of us shall know)
Now puts a period to my woe.
Would you true happiness attain,
Let honesty your passions rein:
So live in credit and esteem,
And the good name you lost redeem."
"The counsel's good," (a Fox replies)
"Could we perform what you advise,
Think what our ancestors have done:
A line of thieves from son to son:
To us descends the long disgrace,
And infamy hath mark'd our race.

Though we, like harmless sheep, should feed,
Honest in thought, in word, and deed;
Whatever hen-roost is decreased,
We shall be thought to share the feast.
The change shall never be believed,
A lost good name is ne'er retrieved."
"Nay, then," (replies the feeble Fox),
"But, hark! I hear a hen that cucks:
Go, but be moderate in your food:
A chicken, too, might do me good."

WACHTER

WAT IS ER VAN DEN NACHT

SPREUKEN

DE BEZIGE BIJ

XXX *Wachter, wat is er van den nacht* [Gedicht van Riek Vos-Beierman. Met een linoleumsnede van Tjomme de Vries. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. April 1945]. 19,0 cm × 27,8 cm, 4 blz.

* Gedrukt door Ch.E. van Blommestein op de trapdegelpers van Pieter Vijlbrief. *Wachter! Wat is er van den nacht?* is onder meer gebruikt als titel van een politiek gedicht van Mr. I. Da Costa. Da Costa baseerde zich op *Jesaja* XXI : 11, 12. De dichter droeg het gedicht voor op 13 december 1847, aan de vooravond van het revolutiejaar 1848. 'De Dichter ziet om zich, hij wil den toestand overzien.' *Hagar, Wachter wat is er van den nacht? en andere poëzie* van Isaac Da Costa, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle [z.j.]. Tientallen exemplaren van deze druk bevinden zich in het archief van De Bezige Bij.

WACHTER, WAT IS ER VAN DEN NACHT?

Van den Overvloedigen Donsoren.

DONSOREN, Gij wachter hoog boven de stad,
Ziet Gij den redder al naken?
Torren, die evenen een heerliker schat
Dantowen, wil over ons waken.

Ik heb in de Meismand van '40 gelaten
Dat w' Uw kracht en Uw praelt mochten hooren,
Er ligt in Uw steenr' smaks van steen
Zoo'n rustig, zoo'n veilig verhooren.

Wij trotseerdet den storm, Gij trotseerdet den brand
Geen schommende hand heb U reken,
Donsoren, Gij wachter in 't hart van het land,
Ziet Gij den redder al naken?

Zie uit naar de redders deur vlam en door rook,
Zie uit naar de ar'lige luichten.
Nader de stuwte oede, maket het oor?
Ziet Gij den vijand al vuchten?

Donsoren, wachter Gij van den nachte,
Zie uit over Lek, over Grabbe.
Zie, of se de Retzwe al in hun macht
Zie, of se de Veldwe hebben!

Zo komen, de heiden van Schelde en Rijn
Zo komen uit Oosten en Zuiden
Gij, Torren salt of eerste aenschouwer zijn.
Die sal Uw vreedeklok luiden.

12 April 1915.

XXXI *Ballade van de ter dood veroordeelden* [Gedicht van Yge Herman Foppema. Met tekening van Marten Toonder. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, April] 1945. D.A.V.I.D.-reeks No. 4. 29,5 cm × 41,2 cm.

Deze bundel is de vierde uitgave in de
D.A.V.I.D. REEKS
en werd in het voorjaar van 1945 op
een zeer diepheid voorbestemde plaats van
de ondergrondse drukkerij
D.A.V.I.D.
gedrukt in een oplage van 775
van 1-770 en van 1-XXV
gecorrigeerde exemplaren.
Zij werd uitgegeven door
DE BEZIGE BIJ
Dit is nummer

* Deze ballade over Foppema's eigen niet ten uitvoer gebrachte terdoodveroordeling werd opgenomen in Yge Foppema, *Spijkerschrift Mei 1940 - Mei 1945*, De Bezige Bij, Amsterdam 1945. Een eerste druk van *Spijkerschrift* werd al in maart 1945 gedrukt door de Haagse drukkerij Luctor et Emergo. Als gevolg van het bombardement op het Bezuidenhout ging de hele oplage verloren, op één exemplaar na. Volgens Yge Foppema betrof het 'een incomplete drukproef', brief Yge Foppema aan Richter Roegholt, 9-11-1970, geciteerd in: *De Geschiedenis van de De Bezige Bij 1942-1972*, p. 282-283.

In het archief van De Bezige Bij bevindt zich een misdruk van *Ballade van de ter dood veroordeelden*. Het is nummer 5 van de oorspronkelijke uitgave. De titel van het gedicht is abusievelijk over de tekening van Toonder afgedrukt.

Foppema liet na de bevrijding een rijmprint herdrukken die hij geschreven had op 29 april 1945, de dag dat de geallieerden de eerste voedseldroppingen boven Nederland uitvoerden: *Ballad of the allied bombers that brought food to hungered Holland*. Bij het bezoek van koningin Wilhelmina op 20 januari 1947 werd op een handpers uit Foppema's bundel *Spijkerschrift* het gedicht 'Requiem' gedrukt als rijmprint (zie afb. op pag. 50). Het colofon: 'Dit vers uit de bundel *Spijkerschrift* werd gedrukt in aanwezigheid van Hare Majesteit de Koningin bij Haar bezoek aan de uitgeverij De Bezige Bij, 20 januari 1947, op een handpers welke gedurende de bezetting illegaal werd gebruikt.'

Misdruk

Ballade van de ter dood veroordeelden

*1842 bij een proces te Brussel. 4 ter dood geveerd.
Eén van de veroordeelden sprak de volgende
woorden tot een van de bevoogden van de overheid.*

Wat menes hand heeft ook op mijn schouder
En verhoort mij droefdelijke gein.
Died' grom-gang als' uder met barstende
Droef-gang die menig zin. Hij was een leug
Die ik niet konne weten, wie hij al leug
Was, dat een wett' rechtloos, 'kwaad de graven!
Droef rechtloos wett' ik niet konne weten.
Wat het was, wie en hij wettig diek droef
Op 't bevoogd hand' en had rechter geveerd.
„Wat heb ik vermen ik kon niet wettig!”

Di en een leug' was in Schermering
Die had' godverzell' en wettig.
Wissel' grom-gang en was geveerd droef
Ten ik rechtloos geveerd 'Ten was kon en
En was naar rechtloos wettig en was hand.
En was rechtloos en rechtloos geveerd.
En was rechtloos en rechtloos geveerd.
En was rechtloos en rechtloos geveerd.
En was rechtloos en rechtloos geveerd.
„Wat heb ik vermen ik kon niet wettig!”

En is die wil' droefdel' een geveerd
Die was die wettig een geveerd was
„Ten ik droef was hand' die wettig geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
„Wat heb ik vermen ik kon niet wettig!”

„Wat heb ik vermen ik kon niet wettig!”
Die was die wettig een geveerd was
„Ten ik droef was hand' die wettig geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
Droef rechtloos wettig diek diek geveerd.
„Wat heb ik vermen ik kon niet wettig!”

Proces van Ghent, lang verhoerd.

Die had' geveerd die was rechtloos was.
Wij waren wettig die kon niet wettig was.
Wij waren kon had' die wettig was kon had.
Wat ik die wettig wettig was in die wettig
Die wettig wettig die had' in die wettig.
Die wettig die kon had' die wettig was.
Wat ik die wettig die wettig die wettig was.
Wat ik die wettig die wettig die wettig was.
Wat ik die wettig die wettig die wettig was.
Wat ik die wettig die wettig die wettig was.
„Wat heb ik vermen ik kon niet wettig!”

XXXII *Uit het diepst van mijn hart* [Gedicht van Johannes J.G. Zwanikken. Op muziek gezet en gedateerd op 'mei 1944' door Johanna Bordewijk-Roepman. Utrecht], *De Bezige Bij* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen]. April 1945. 24,8 cm × 35,0 cm, 4 blz.

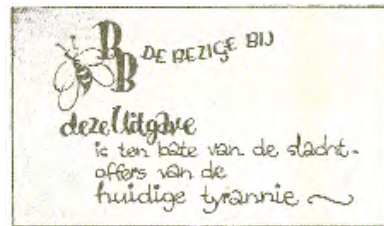
**Gedrukt 13 April 1945 te Amsterdam
en uitgegeven door
DE BEZIGE BIJ**

✱

* Voor het omslag werden door de binder, G.W.C. Paardekooper te Amsterdam, diverse papiersoorten gebruikt. De oplage bedroeg 500 exemplaren. Uit *Clandestiene drukken op letterkundig gebied tijdens de Duitse bezetting in Nederland gedrukt*, p. 13, blijkt dat er twijfel is over de auteur van dit gedicht. Volgens *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*, p. 128 is het H. van Oranje, pseudoniem van A. van Atten, in *Brinkman's Catalogus van boeken 1940-1945* wordt J.H. van Doorne als auteur genoemd en in *Ad Interim*, jaargang 1, p. 176, staat J. van Tol als ondertekenaar.

XXXIII *Het is niet waar... Dat hebben we niet gewild!* [Mapje met 12 briefkaarten, getekend door Karel L. Links. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, April 1945]. 10,4 cm × 14,3 cm.

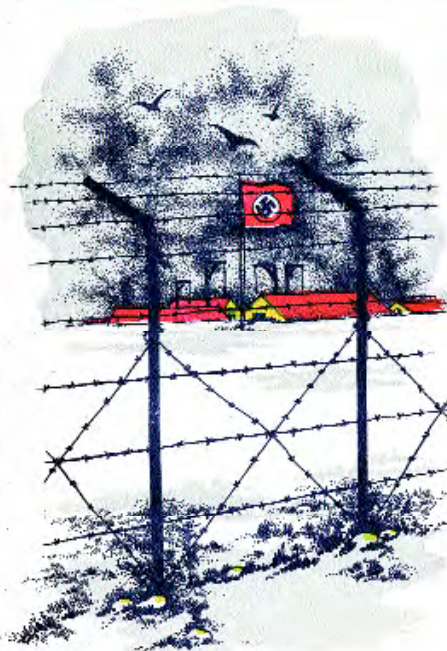

* Alleen de eerste zes kaarten zijn genummerd. Gedrukt in een oplage van 5000 exemplaren door H. de Koningh te 's-Gravenhage.

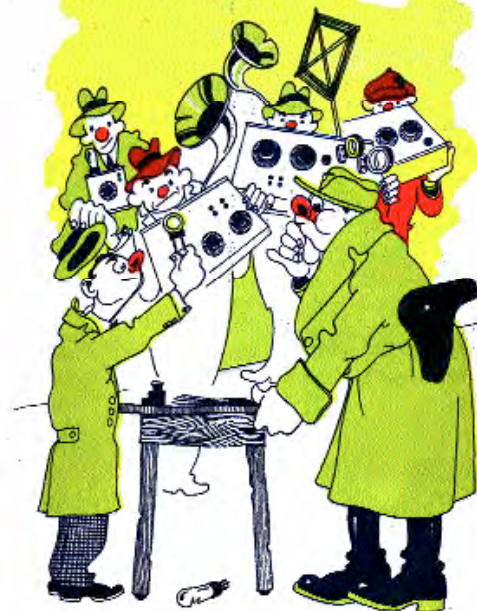
1. INLEVERING VAN KOPEREN VOORWERPEN

CONCENTRATIEKAMP...

3. VORDERING VAN RIJWIELEN

2. INLEVERING VAN RADIOTOESTELLEN

4 INLEVERING VAN TEXTIEL : „JETZT HAT ER NICHTS MEHR!“

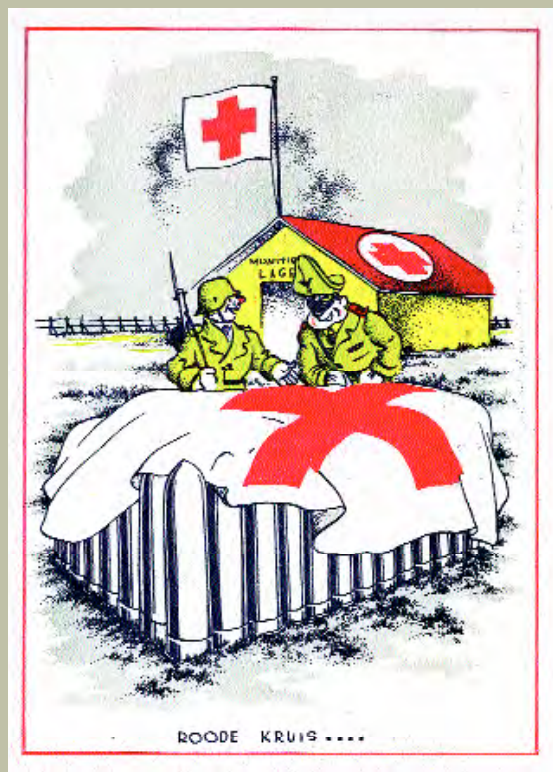
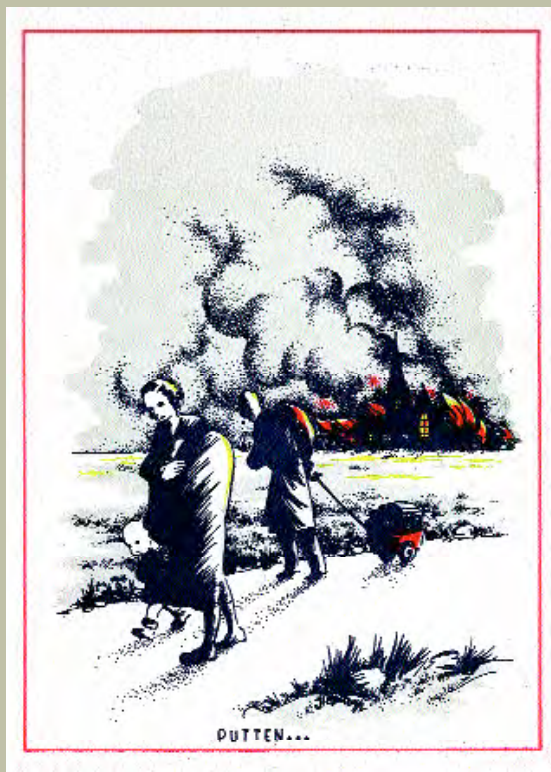
5 INLEVERING VAN HONDEN

VLIEGENDE BOM — DEN HAAG ...

INUNDATIE ...

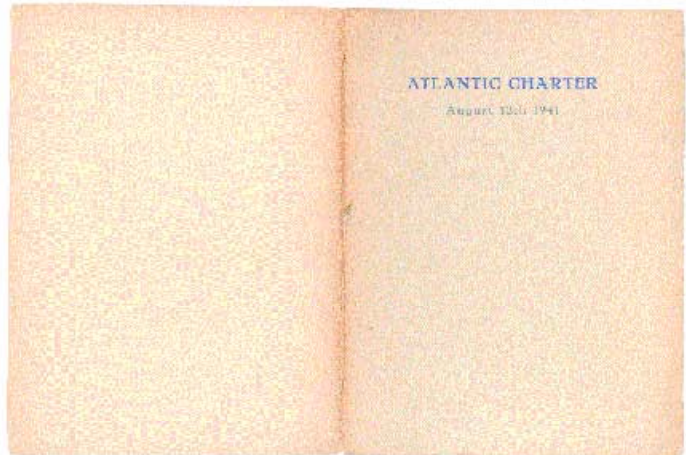

XXXIV *Atlantic Charter* [Utrecht], *The Busy Bee* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen. 1944]. 16 blz., Documents Humains No. 3, 12,8 cm × 16,8 cm.

☪ The **ATLANTIC CHARTER**, a joint declaration of the President of the United States and the Prime Minister of Great Britain, first published August 12th 1941, has been printed in secret in the office of the Busy Bee, somewhere in occupied Holland, this being the third volume of the series **DOCUMENTS HUMAINS**. The edition has been limited to 100 copies on Simili Japon paper.

* Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage.

Als laatste aflevering van de serie Documents Humains verscheen: *Rede van H.M. Koningin Wilhelmina, 7 december 1942 / Koningin Wilhelmina*. [Utrecht], De Bezige Bij, 1945. 12,3 cm × 16,5 cm, 8 blz. [Documents Humains 4]. Volgens *De Bezige Bij Bibliografie 1945-1971*, Amsterdam 1972, samenstelling Titia de Leur, na de bevrijding in 1945 verschenen in een oplage van 100 exemplaren.

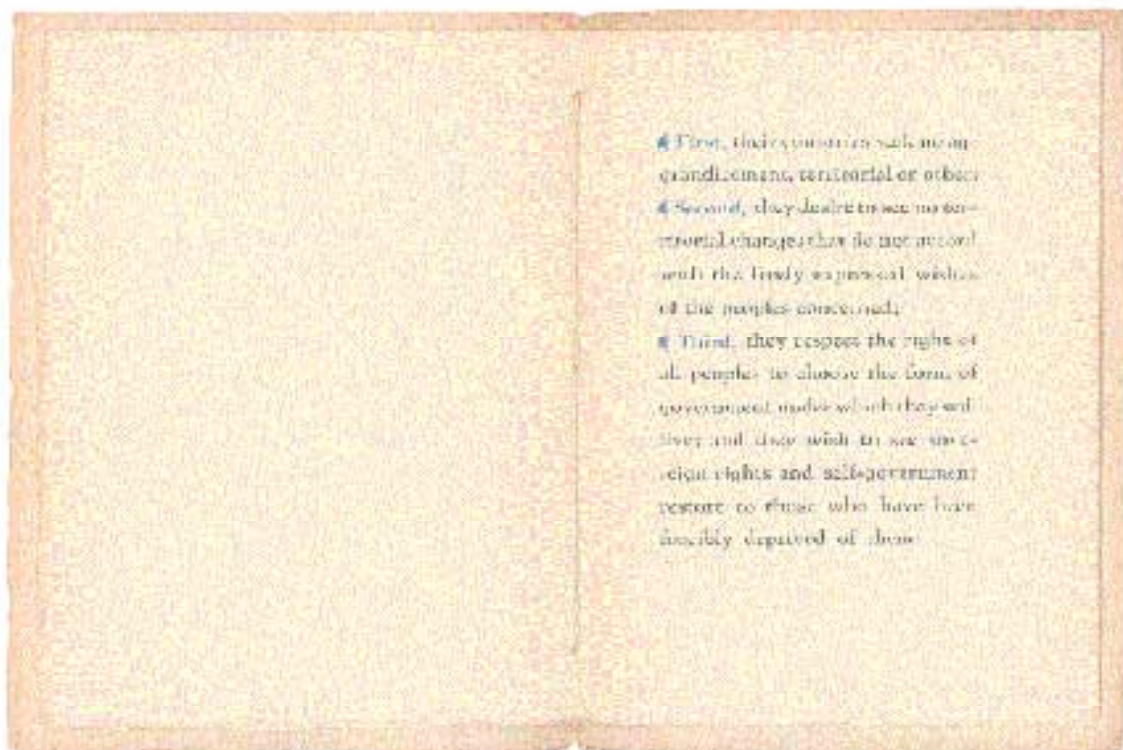

Atlantic Charter

The Dusek Press

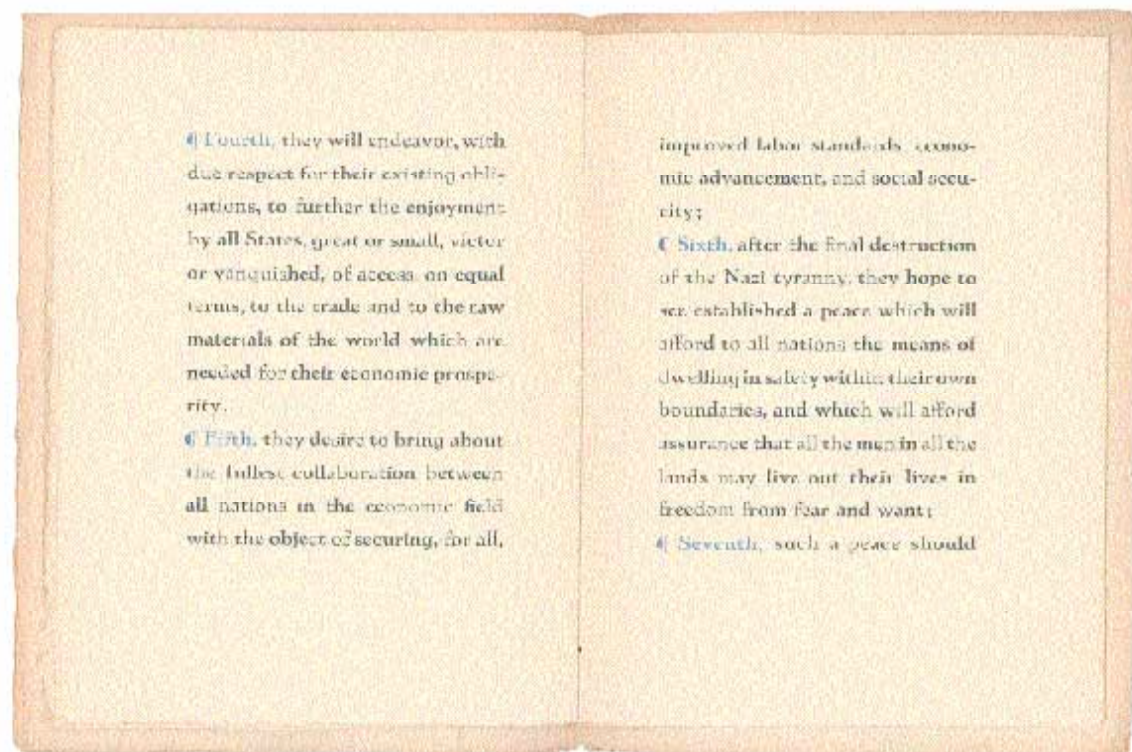
JOINT DECLARATION
of the President of the United
States of America and the
Prime Minister, Mr. Churchill,
representing His Majesty's
Government in the United
Kingdom, being met together
in order to make known
certain common principles in
the national policies of their
respective countries in which
they have their hopes for a
better future for the world.

¶ **First**, they desire to see no im-
pediments, territorial or other.

¶ **Second**, they desire to see no ter-
ritorial changes that do not accord
with the freely expressed wishes
of the peoples concerned.

¶ **Third**, they respect the right of
all peoples to choose the form of
government under which they will
live; and they wish to see un-
dermined the rights and self-government
restored to those who have been
unjustly deprived of them.

¶ **Fourth**, they will endeavor, with
due respect for their existing obli-
gations, to further the enjoyment
by all States, great or small, victor
or vanquished, of access on equal
terms, to the trade and to the raw
materials of the world which are
needed for their economic prospe-
rity.

¶ **Fifth**, they desire to bring about
the fullest collaboration between
all nations in the economic field
with the object of securing, for all,

improved labor standards, econo-
mic advancement, and social secu-
rity;

¶ **Sixth**, after the final destruction
of the Nazi tyranny, they hope to
see established a peace which will
afford to all nations the means of
dwelling in safety within their own
boundaries, and which will afford
assurance that all the men in all the
lands may live out their lives in
freedom from fear and want;

¶ **Seventh**, such a peace should

enable all men to possess the high
wisdom of man without hindrance;
Eighth, they believe that all of
the nations of the world, for re-
dress as well as spiritual reasons, must
come to the abandonment of the
secret arms. Since no future peace
can be maintained if land, sea, or
air warfare continues to be em-
ployed by nations which threaten,
or are threatened, aggression outside
of their borders, they believe, pend-
ing the establishment of a wider

and permanent system of general
security, that the disarmament of
such nations is essential. They will
likewise aid and encourage all other
practicable measures which will
lighten for peace-loving peoples
the crushing burden of armaments.

Franklin D. Roosevelt
Winston S. Churchill

DE BEZIGE BIJ

1943-1945

DE BEZIGE BIJ

Geert Lubberhuizen neemt voor de
fotograaf plaats achter een zetmachine
[uit: Wim Wennekes, Geert Lubberhuizen uitgever,
Bas

DE BEZIGE BIJ

DE BEZIGE BIJ

Vooraf

DEZE bibliografie leunt sterk op Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd; Bibliografie van illegale en clandestiene belletrrie*, ingeleid door H. de la Fontaine Verwey en Gerrit Kamphuis, Schiedam, Interbook International BV, 1978 (fotografische herdruk van de eerste druk bij A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, Leiden 1958).

De Jong heeft in zijn boek 1019 ondergrondse uitgaven beschreven. In feite zijn het er meer, want herdrukken en meerdere afleveringen van een tijdschrift bracht hij onder één noemer. De aanduiding 'belletrrie' in zijn ondertitel is voor discussie vatbaar. Hij gebruikte deze categorie om zijn onderwerp enigszins logisch af te bakenen. Een politiek pamflet uitgegeven door De Bezige Bij nam hij wel op als belletrrie, een gedicht in een illegale krant niet. Ik heb in mijn bibliografie deze arbitraire keuze niet hoeven maken. Er is doodeenvoudig naar gestreefd om het complete fonds van De Bezige Bij in oorlogstijd te bibliograferen, belletrrie of niet. De Jong blijft uitgangspunt, al was het alleen maar omdat hij alle ondergrondse uitgaven bibliografeert en ik alleen die van De Bezige Bij.

Dirk de Jong stelde ook de *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken* over de oorlogsjaren samen. In dit bibliografische overzicht maakte De Jong nog het verschil tussen clandestien en illegaal. In *Het vrije boek in onvrije tijd* komt dit onderscheid alleen nog terug in de ondertitel: *Bibliografie van illegale en clandestiene belletrrie*. Wijselijk liet hij dat verschil in de afzonderlijke beschrijvingen achterwege.

Ten behoeve van de controleerbaarheid van mijn werk heb ik de nummering van *Het vrije boek in onvrije tijd* in mijn beschrijving opgenomen, die is nu eenmaal overgenomen in talloze catalogi van bibliotheken, veilinghuizen en antiquariaten. Vaak zelfs is deze nummering op de achterzijde van de betreffende uitgaven geschreven op exemplaren in openbare instellingen. Vermeldingen in catalogi met een verwijzing naar het nummer waaronder een uitgave in De Jong staat, zijn eerder regel dan uitzondering geworden als het om oorlogsdrukwerk gaat. Een vermelding 'niet in De Jong' doet de prijs van een illegaal drukje flink omhoogschieten.

In afwijking van De Jong wordt in de beschrijvingen van *Gevaarlijk drukwerk* niet gesproken over folio, oblong of plano, maar over in centimeters uitgedrukte breedte en hoogte van een uitgave. In die volgorde van meten bepaalde De Jong trouwens

Bij gekopieerd uit *Clandestiene drukken op letterkundig gebied tijdens de Duitse bezetting in Nederland gedrukt*, een uitgave uit 1976 van de Universiteitsbibliotheek (Nieuwe Serie No. 2, inleiding H. de la Fontaine Verwey) die zwaar leunde op het boek van Dirk de Jong. Nu hangt *De Achttien Dooden* ingelijst op de kamer van de directeur van De Bezige Bij. De rest was tot voor kort spoorloos.

Twee weken voordat de kopij van dit boek zou worden ingeleverd, brak een medewerker van de uitgever een archiefkast open waarvan de sleutel al sinds jaar en dag zoek was. Bijna het complete oorlogsfonds, meer dan twintig jaar kwijt gewaand, bleek in die kast te liggen. Quousque Tandem? Pas enkele dagen daarna bleek welk godsgeschenk ons geworden was, toen door het faillissement van de lithograaf die aan dit boek gewerkt had, ettelijke eerder opgenomen afbeeldingen – met moeite bijeengesprokkeld – in beslag waren genomen. Dankzij de archiefkast kon het probleem alsnog opgelost worden.

Met andere woorden: het samenstellen van *Gevaarlijk drukwerk* heb ik ervaren als een reddingsoperatie. Juist eenzijdig bedrukte vellen in onhandige formaten blijken gewild te zijn of kwijt te raken. Om opnames te maken van het hier herdrukte materiaal heb ik letterlijk binnen- en buitenland moeten afreizen. Het meeste vond ik in de privécollectie van Rut Matthijsen, vervalser voor De Bezige Bij vanaf het eerste uur. Hij bezit een mooie en goed geconserveerde verzameling oorlogsdrukwerk, waar ik onbeperkt gebruik van mocht maken. Net als van zijn gastvrijheid.

Maar ook om andere reden was het een race tegen de klok. Getuigen die nog over de oorlog kunnen vertellen, hebben niet het eeuwige leven. Veel materiaal is verdwenen; zelfs in openbare collecties blijkt het een en ander te zijn ‘mislegd’ en dus onvindbaar. Particuliere collecties zijn door overlijden van de oorspronkelijke verzamelaars niet altijd te traceren. Nu is het fonds van De Bezige Bij nog eens onder de loep genomen. Uit het exemplaar van De Jong in de UB van Leiden, uit aantekeningen die met potlood in het exemplaar van het NIOD zijn gemaakt, uit de aanvullingen die ik bij diverse anti-

quaren aangetroffen heb en uit de talloze door mij geraadpleegde veilingcatalogi van de afgelopen decennia, blijkt dat er aan De Jong nog wel wat te corrigeren valt. Dat inzicht wordt versterkt door de bibliografie die Cis van Heertum samenstelde als ‘a supplement to’ *Publish and be Free* van Anna Simoni, maar tegelijkertijd ook nogal wat aanvullingen op Dirk de Jong bevat. Ook al heeft De Jong voorbeeldig werk gedaan, de wens van een gewijzigde herdruk dringt zich op. Dat vond hij zelf ook, want hij leverde ettelijke correcties op zijn eigen boek (die helaas niet in de reprint van 1978 verwerkt werden) aan de samenstellers van *Clandestiene drukken op letterkundig gebied tijdens de Duitse bezetting in Nederland gedrukt*.

Een bibliografie is net als kaas, zegt Wilma Schumacher, en moet een tijdje op de plank gelegen hebben. Ik hoop dat deze bibliografie bijdraagt aan het bewustzijn dat het nog aanwezige oorlogsdrukwerk met hand en tand beschermd moet worden.

ook of hij melding maakte van folio of plano. Sommige bibliografen kiezen voor hoogte maal breedte (handig voor bibliotheken die willen weten of een boek tussen twee planken past), zoals Anna Simoni doet in haar boek *Publish and Be Free; a Catalogue of Clandestine Books Printed in The Netherlands, 1940-1945*. Martinus Nijhoff, Den Haag / British Museum Publications for the British Library, Londen 1975. Dat boek is hier gebruikt voor een enkele aanvulling, maar voorzichtig. Simoni blijkt niet overal betrouwbaar te zijn omdat ze colofongegevens altijd voor waar aanneemt. Die werkwijze heeft tot gevolg dat antedateringen niet gecorrigeerd werden en dat bijvoorbeeld de op enkele uitgaven vermelde foutieve informatie dat Jan Campert gefussilleerd werd, door haar werd overgenomen.

De gegeven maten in *Gevaarlijk drukwerk* zijn overigens buitenmaten, dus boekblok of binnenwerk kunnen kleiner zijn. In de bibliografie is niet altijd melding gemaakt van de gebruikte papiersoorten, en zeker is een afwijkend papiersoort geen aanleiding om van een nieuwe uitgave te spreken. Van *De Achttien Dooden* weten we bijvoorbeeld dat aanvankelijk voor één druk meerdere soorten en maten papier gebruikt werden. In de beschrijving is de romeins genummerde variant steeds aangegeven, maar wordt deze niet als aparte uitgave beschouwd. Tenzij de lay-out afwijkt of het formaat aanzienlijk verschilt, is geen nadere beschrijving van de exemplaren op luxepapier gegeven.

De Jong heeft titels van uitgaven in kleinkapitaal gezet. Aangezien hij alle door hem beschreven uitgaven geautopseerd heeft, wekt die titelweergave de indruk dat de titels die hij in kapitaal zet ook zo staan gedrukt in de beschreven publicatie. Dat is een misvatting. Alleen als de auteur niet in de oorspronkelijke uitgave vermeld is, zet hij de titel vooraan en net als de auteursnamen in zijn andere beschrijving in kleinkapitaal. Ik maakte een andere keuze, namelijk door zowel auteur als titel in onderkast te zetten, volgens de gangbare titelbeschrijving.

De tekst achter de vermelding 'COLOPHON' kan uitgebreider zijn dan bij De Jong, omdat zogenaamde parateksten elders in een bepaalde uitgave ook

vermeld zijn. Opmerkingen van de bibliograaf – vaak ook al door De Jong gemaakt – heb ik onder de afdeling met een asterisk (*) gezet. Dit om te voorkomen dat de beschrijving een woud van vierkante teksthaken ging bevatten, gecombineerd met ronde teksthaken, zodat niemand meer snapt wat er bedoeld wordt. De uitgaven die hier zijn afgedrukt, werden ook in de complete fondslijst opgenomen, maar in verkorte vorm. De uitgebreide beschrijving is te vinden onder of naast de afbeelding. Indien een beschrijving *eindigt* met een sterretje (★) gevolgd door een romeins nummer, dan betekent dat dat meer informatie over die betreffende uitgave elders in het boek te vinden is.

De tekst uit het colofon is steeds met het origineel vergeleken, oude spelling en zelfs inconsequenties zijn overgenomen, maar indien nodig achter het teken * gecorrigeerd. Zo kan het dus voorkomen dat de datering in het colofon afwijkt van mijn datering. Een foutief geschreven naam is stilzwijgend verbeterd, voorzover die niet foutief in het colofon stond. Dus onder nummer 64 is achter de naam Johannes J.G. Zwanikken tussen vierkante teksthaken *niet* vermeld dat De Jong die naam abusievelijk schrijft als 'Zwanniken'.

Dirk de Jong had zijn bibliografie bijna niet kunnen maken. Hij legde tijdens de oorlog een bijna complete verzameling ondergrondse uitgaven aan. Bij het bombardement van Den Haag werd zijn huis verwoest, alleen een bureau met de collectie ondergrondse drukken stond er nog. Met hulp van twee landwachters die niet wisten wat erin zat, heeft hij zijn bureau in veiligheid gebracht, zo heeft De Jong later aan Max Schuhmacher verteld.

De Jong heeft zijn verzameling aan de UB van Leiden geschonken. Het is een mooie collectie, maar wat De Bezige Bij betreft verre van compleet. In het archief van De Bezige Bij waren in 1981 nog bijna zeventig van de ruim zeventig publicaties uit de oorlogstijd aanwezig. In dat jaar werd een kleine tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam georganiseerd. Bij wijze van catalogus werden de bibliografische beschrijvingen die betrekking hadden op De Bezige

1 David Alf, *It's for Oranje*. By Wing Commander David Alf, dedicated to the Dutch people; Holland – Spring – 1944 [Song. Composed and illustrated by the author. Utrecht, The Busy Bee, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], juli 1944. 16,9 cm × 23,6 cm, 4 blz. De Jong 33.

COLOPHON – printed in secret in the office of the Busy Bee, somewhere in occupied holland. edited for the benefit of victims of German oppression. ★ v

2 *Amsterdam's haven verwoest* [Gedicht van Gerrit Kamphuis. Met een tekening van Marten Toonder. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, december 1944]. D.A.V.I.D.-reeks No. 2. 30,0 cm × 41,8 cm. De Jong 40.

COLOPHON – Deze prent is nummer twee in de D.A.V.I.D.-reeks en werd in het najaar van 1944 op een met de hand voortbewogen pers van de ondergrondse drukkerij D.A.V.I.D. gedrukt in een oplage van 775 van 1–750 en van 1–XXV genummerde exemplaren. Het is een uitgave van De Bezige Bij. ★ XIX

3 *Atlantic Charter*. [Utrecht], The Busy Bee [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16 blz., Documents Humains No. 3. 12,6 cm × 16,6 cm. De Jong 49.

COLOPHON – The *Atlantic Charter*, a joint declaration of the President of the United States [Franklin Delano Roosevelt] and the Prime Minister of Great Britain [Winston Leonard Spencer Churchill], first published August 12th 1941, has been printed in secret in the office of the Busy Bee, somewhere in occupied Holland, this being the third volume of the series Documents Humains. The edition has been limited to 100 copies on Simili Japon paper.

★ XXXIV

Wapen achterop *It's for Oranje*

4 Pieter Bakx [pseudoniem van Wilhelmus Johannes Maria Antonius Asselbergs, die bekend was onder zijn pseudoniem Anton van Duinkerken], *Prieel in Troje. Balladen* [Verlucht met houtsneden van Theo Mijdrecht, pseudoniem van Thijs Mauve. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16,7 cm × 24,5 cm. 20 blz., Quousque Tandem No. 11. De Jong 59.

COLOPHON – *Prieel in Troje, Balladen* door Pieter Bakx, verlucht met zeven houtsneden van Theo Mijdrecht is het elfde deel in de reeks Quousque Tandem welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche schrijvers en illustratoren. Het boek werd gezet uit de Bodoni-letter en in het verborgene gedrukt op Simili-Japonpapier in een oplage van 525, van 1–500 en van I–XXV genummerde exemplaren. De laatsten zijn ter beschikking van de uitgeverij gebleven.

* Gedrukt door de Utrechtsche Typografen Associatie, waarachter zich de drukkerij van G.J. Willemsse verschool, en gebrocheerd door F.H. Danner te Utrecht. Het gedicht ‘Herkenningsteeken’ werd opgenomen in Anton van Duinkerken, *Tobias met den engel*, Het Spectrum, Utrecht 1946, terwijl ‘Straf over Orpheus’ een plaats vond in Anton van Duinkerken, *Verzen uit St. Michielsgestel*, Het Spectrum, Utrecht 1946.

5 *Ballade van de ter dood veroordeelden* [Gedicht van Yge Herman Foppema. Met tekening van Marten Toonder. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, April 1945]. D.A.V.I.D.-reeks No. 4. 29,5 cm × 41,2 cm. De Jong 64.

COLOPHON – Deze prent is de vierde uitgave in de D.A.V.I.D.-reeks en werd in het voorjaar van 1945 op een met de hand voortbewogen pers van de ondergrondse drukkerij D.A.V.I.D. gedrukt in een oplage van 775 van 1–750 en van I–XXV genummerde exemplaren. Zij werd uitgegeven door De Bezige Bij. Dit is nummer... [216].

★ XXXI

6 *Bos-Idylle* [gedicht van Ab Visser. Met frontispice van C.A.B. Bantzinger naar een 18e-eeuwse gravure, gedrukt door H. Werkman, oktober 1944]. 10,5 cm × 15,2 cm. De Jong 99.

COLOPHON – Dit is de 1ste druk van *Bos-Idylle*, op Dührer tekst gedrukt met de Hollandsche Mediæval. De nummers 1 tot en met CC werden door de Volière in vriendschap aangeboden aan ‘De Bezige Bij’; honderdtien arabisch genummerde exemplaren, waarvan de eerste tien werden gesigneerd door den dichter, bestemde zij voor haar eigen kring, als nummer 12 van de reeks.

* ‘In vriendschap’ bood In Agris Occupatis, de uitgeverij van A.Th. Mooij, bekend onder de schrijversnaam A. Marja, W.H. Overbeek en W.H. Nagel, dit deeltje, No.12, uit de Volière-reeks 200 exemplaren aan De Bezige Bij aan. Hiervan werden 132 exemplaren in beslag genomen

door de SD. Gedrukt door H.N. Werkman te Groningen. Bij de exemplaren die door De Bezige Bij werden verspreid is een losse mededeling gevoegd:

Door ingrijpen van den overheerscher gelukte het dezen de hand te leggen op een deel van deze uitgave. Slechts 68 exemplaren bereikten „De Bezige Bij”. Deze werden genummerd van I - LXVIII.

*

Het gedicht werd later opgenomen in Ab Visser, *Millennium*, De Bezige Bij, Periscoop deel 2, Amsterdam 1946.

C.A.B. Bantzingen was ook betrokken bij enkele uitgaven die nog tijdens de bezetting voorbereid werden, maar pas na de bevrijding gedrukt werden: *Nederlanders, weest gewaarschuwd!* 23,4 cm × 31,3 cm Tekening C. Bantzingen en gedicht Paul Huf. *The Busy Bee*. Oud Engels

Losse mededeling

The Busy Bee

Martijn Cort, *Zeven brieven*. Proefdruk, afkomstig uit de drukkerij van H. de Koningh in Den Haag.
[Collectie Verzetsmuseum, Amsterdam]

COLOPHON – In het verborgene gedrukt in duizend exemplaren en uitgegeven door De Bezige Bij ten bate van een Fonds voor Bijzondere Nooden. Januari 1945.★ XXIV

9 R. de Bruyn Ouboter, 1894 – 7 Juli – 1944. *A l'heure où passe l'Aquilon* [Door Joop Sjollema = Johan Sijbo. Met 4 afbeeldingen. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 14,2 cm × 20,0 cm, 16 blz. De Jong 125.

COLOPHON – Dit boekje voor R. de Bruyn Ouboter, ter gelegenheid van zijn vijftigsten verjaardag aangeboden, werd geschreven door zijn vriend Joop. Het werd gedrukt en verzorgd door De Bezige Bij. De oplage, bestemd voor den jubilaris en zijn vrienden, werd 75 genummerde exemplaren groot, waarvan dit No ... is.

* Gedrukt door P. den Boer N.V. te Utrecht en gebroccheerd door F.H. Danner, aldaar. Joop Sjollema tekende eveneens het vignet.

10 Jan R.Th. Campert, *De Achttien Dooden* [Met tekeningen van Coen van Hart, pseudoniem van Fedde Weidema die tijdens de bezetting ook actief was onder de pseudoniemen Antipholus van Siracuse, Radboud de Cadet, Exmorra, Fred Ingram en R.v.H. Utrecht, De Bezige Bij Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1943]. De Jong 138.★ I

11 Martijn Cort [pseudoniem van Johan van der Woude], *Zeven brieven* [Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], 1944. 12,7 cm × 16,3 cm, 68 blz., Quousque Tandem No. 12. De Jong 160.

COLOPHON – *Zeven brieven* door Martijn Cort is het twaalfde deel in de reeks Quousque Tandem welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren.

toren. De oplage is 525, van 1-500 en van 1-xxv genummerde exemplaren groot, waarvan de laatsten ter beschikking zijn gebleven van de Uitgeverij De Bezige Bij. QT [III]

* Gedrukt op Simili Japon door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Gebrocheerd door H. de Koningh te 's-Gravenhage. Voor de 2de druk zie het volgend nummer. Een naoorlogse herdruk verscheen in 1946 bij dezelfde uitgever.

12 Martijn Cort [pseudoniem van Johan van der Woude], *Zeven brieven* [2de druk, Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], 1944. 12,7 cm × 16,3 cm, 68 blz. De Jong 161.

* Op blz. [65] staat in plaats van het colofon uit de eerste druk de aanduiding: 'Tweede druk. Gedrukt in een oplage van 500 exemplaren door F. Tamminga te 's-Gravenhage. In 1946 verscheen bij dezelfde uitgever een herdruk.' Zie ook het vorige nummer.

13 A. den Doolaard [pseudoniem van Cornelis J. G. Spoelstra], *Oranjarahotel*. [Gedicht van 12 regels over politieke gevangenen in de Scheveningse gevangenis, die 'Oranjarahotel' genoemd werd. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, november 1944]. 21,1 cm × 30,0 cm, 4 blz. De Jong 200. ★ XVII

14 *Proclamatie 21 November 1813* [Adam F.J.A.] van der Duin van Maasdam, Gysbert Karel van Hogendorp. [Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16 blz., Documents Humains No. 2, 12,6 cm × 16,7 cm. De Jong 215.

COLOPHON – De *Proclamatie van 21 November 1813* werd in 1944 in het verborgene gedrukt in een oplage van 100 genummerde exemplaren als tweede deel van de reeks Documents Humains. De nummers 1-25 zijn ter beschikking gebleven van de uitgeverij De Bezige Bij. ★ XV

15 *Egidius, waar bestu bleven?* [Met houtsnede door Tjomme de Vries. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, februari 1945]. 16,0 cm × 21,8 cm, 12 blz. De Jong 235.

COLOPHON – *Egidius, waar bestu bleven?* is de eerste uitgave gedrukt op de eigen pers van De Bezige Bij Het boekje werd versierd met een handgekleurde houtsnede, die van het blok werd gedrukt. De oplage bestaat uit 125 genummerde exemplaren. [4] Februari 1945. ★ XXVII

16 John Gay, *The fox at the point of death* [Met illustraties van de auteur. Utrecht], The Busy Bee [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, maart 1945]. 9,6 cm × 12,8 cm, 12 blz. De Jong 283.

COLOPHON – *The fox at the point of death* by John Gay was reprinted

in secret from the edition of his *Fables* of 1828 on the Private Press of the Busy Bee, somewhere in the still occupied parts of Holland in 525 copies. March 1945. ★ XXIX

17 *Gebed voor ons nieuwe leger* [Gedicht van Jan Hendrik de Groot. Met muziek van Margit Leiker. Getekend door Jenny Dalenoord, die tijdens de bezetting ook werkte onder de naam Johan Deen. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, december 1944]. 25,7 cm × 33,2 cm, 4 blz. De Jong 285.

COLOPHON – *Gebed voor ons nieuwe leger* werd in het verborgene gedrukt in een oplage van 525 van 1–500 en van I–XXV genummerde exemplaren. Hiervan werden de nummers 1–50 en I–XXV op de pers genummerd. Het is een uitgave van De Bezige Bij. BB Dit is No. 8 ★ XX

Band van *Gebed voor ons nieuwe leger*

18 *Gedichten* [van Henricus Wijbrandus Jacobus Maria Keuls e.a., Bloemlezing uit gedichten, ingezonden voor het na den oorlog te verschijnen tijdschrift *Voorpost*. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1945]. 19,1 cm × 26,7 cm, 24 blz. De Jong 294.

* Gedrukt in een oplage van 200 exemplaren door Drukkerij Mart. Spruyt te Amsterdam. Gezet uit de 'Romulus' en de 'Open kapitalen' van Jan van Krimpen, die ook de typografie verzorgde. Enkele gedichten werden afgedrukt in het tijdschrift *Het Woord*. Het tijdschrift *Voorpost* is nooit verschenen.

19 *In het web van den tijd* [Anoniem, o.m. Sjoerd Leiker met een novelle. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, december 1944]. 16,0 cm × 26,0 cm, 23 blz.

* Druk Fokke Tamminga, ingenaaid op Oudhollands papier, grijs omslag. Oplage 200 exemplaren. Naar een idee van Geert Lubberhuizen werd deze portefeuille 'voorafgaand aan *Voorpost*' gedrukt. Na de oorlog werd *In het web van den tijd* gepubliceerd in het tijdschrift *Apollo*, met daaronder de mededeling 'Deze étude werd in December 1944 uitgegeven door *De Bezige Bij*. Slechts één exemplaar bereikte de auteur. De rest van de oplage, 199 exemplaren, is bij verzending uit Den Haag verloren gegaan.' Volgens Siem Bakker in *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945–1949*, De Bezige Bij, Amsterdam 1987, p. 166 – hij baseert zich op een gesprek met Sjoerd Leiker van 11-11-1981 – zijn 199 exemplaren door de *Sicherheitspolizei* in beslag genomen toen de oplage min het ene exemplaar dat Lubberhuizen in Amsterdam aan Leiker overhandigde, verscheept werd op een zolderschuit die in Leiden doorzocht werd. *In het web van den tijd* werd gebundeld in *Smalle bruggen naar de vrijheid*, Leopold, Den Haag 1958, herdrukt in 1967, en in 1987 herdrukt door De Bezige Bij, Amsterdam.

20 André Gide, *Over Duitschland, Réflexions sur l'Allemagne*. Vertaald en ingeleid door P. [pseudoniem van Jacob Julius Max Nord. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], 1945. 11,2 cm × 17,4 cm, 32 blz. De Jong 314.

COLOPHON – De oorspronkelijke tekst van *Over Duitschland (Réflexions sur l'Allemagne)* verscheen in de *Nouvelle Revue Française* van Juni 1919 en werd opgenomen in de bundel *Incidences* [Ed. originale, Parijs 1924]. Deze vertaling werd in December 1944 voor 'De Bezige Bij' gemaakt en gedrukt in 275 exemplaren, genummerd van 1 tot 250 en van I tot XXV, waarvan de laatste niet in den handel kwamen. Dit is No. [XII]

* Gedrukt door Drukkerij Rustenburg te Amsterdam.

21 *Grafschrift op een Paleontoloog* [Gedicht van Jan Hendrik de Groot. Met tekening van en gecalligrafeerd door Johan Deen, pseudoniem van Jenny Dalenoord, Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, maart 1945]. 24,6 cm × 33,4 cm. De Jong 326.

★ XXVIII

22 Menno van Haarsma [pseudoniem van Sjoerd Pieter Leiker], *Drie Getuigen. Roman*, [Utrecht], De Bezige Bij. [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16,8 cm × 25,7 cm, 136 blz., Quousque Tandem No. 10. De Jong 353.

COLOPHON – De roman *Drie Getuigen* door Menno van Haarsma werd in het verborgene gedrukt als tiende deel in de reeks Quousque Tandem welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren. Het boek werd gezet uit de Hollandsche Mediæval van S.H. de Roos en gedrukt op Oud-Hollandsch papier in een oplage van 525 van 1–500 en van I–XXV genummerde exemplaren, waarvan de laatsten niet in den handel kwamen. Het werd in het voorjaar van 1944 uitgegeven door de Uitgeverij De Bezige Bij. Dit is No. [121] QT

* Gedrukt door P. den Boer N.V. te Utrecht. Gebrocheerd door M.J. van den Wijngaard, aldaar. *Drie Getuigen* is door Geert Lubberhuizen voor tweehonderd gulden bij Uitgeverij Van Holkema & Warendorf gekocht, op verzoek van de auteur. Van Holkema & Warendorf – die in 1940 al een profexemplaar met twintig bladzijden van het eerste hoofdstuk had laten drukken – wilde pas tot uitgave overgaan als Leiker zich bij de Kultuurkamer zou aanmelden. In 1942 verscheen een uitgave bij Bigat & Van Rossum in Amsterdam. Na de oorlog verscheen een herdruk bij Bigat & Van Rossum, Amsterdam 1945. Nog tijdens de bezetting verscheen een Engelse vertaling (van Johanna C. Fagginger Auer) onder de titel *Three Witnesses: A Novel* bij Querido Inc. te New York. In 1948 verscheen de vertaling *Drei Zeugen; eine Erzählung* bij Interverlag, Zürich.

23 R. van Harlingen [pseudoniem van Rein Blijstra]. *Bij Nadere Kennismaking*. *Novelle* [Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16,5 cm × 24,6 cm, 56 blz., Quousque Tandem No. 6. De Jong 357.

COLOPHON – *Bij Nadere Kennismaking*, een novelle van R. van Harlingen werd uitgegeven als zesde deel in de reeks Quousque Tandem, welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren. Het boek werd gezet uit de Bodoni letter en in het voorjaar van 1944 in het verborgene gedrukt op Simili Japon papier in een oplage van 525, van 1–500 en van I–XXV genummerde exemplaren. De laatsten bleven ter beschikking van de Uitgeverij De Bezige Bij. QT

* Gedrukt door de Utrechtsche Typographen Associatie en gebrocheerd door F.H. Danner, Utrecht. Het manuscript, in twee schoolschriften, bevindt zich in het NIOD. Volgens brief van Blijstra aan Roegholt, 2-1-1972 (zie *Geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, p. 323) was dit verhaal opgedragen aan Evert Straat. Bespreking van deze novelle door S. Vestdijk, 'Avonturen en avontuurtjes', in: *Critisch Bulletin* 13 (1945) Herdenkingsnummer, december, p. 168–172.

24 R. van Harlingen [pseudoniem van Rein Blijstra], *Haaïen voor Nabatoe*. *Novelle* [Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1945]. 16,5 cm × 24,0 cm, 48 blz. De Jong 358.

COLOPHON – *Haaïen voor Nabatoe* door R. van Harlingen werd in het najaar van 1944 in het verborgene gedrukt op Oud-Hollandsch papier in een oplage van 525 van 1–500 en van I–XXV genummerde exemplaren. Het werd uitgegeven door De Bezige Bij. De opbrengst van dit boek is, evenals van alle andere uitgaven der Bezige Bij in oorlogstijd, bestemd voor een Fonds voor Bijzondere Nooden.

* Gedrukt door Drukkerij Mart. Spruyt te Amsterdam. Het omslagvizet werd getekend door Fedde Weidema. In 1946 verscheen bij dezelfde uitgever een herdruk.

25 [S. Hartz, Kopergravure bij Vercors, pseudoniem van Jean Bruller, *De stilte der zee*. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, februari 1945]. 15,9 cm × 23,9 cm. De Jong 360. ★ **XXVI**

26 *Het is niet waar... Dat hebben we niet gewild!* [Mapje met 12 briefkaarten, getekend door Karel L. Links. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, april 1945]. 10,4 cm × 14,3 cm. De Jong 383.

COLOPHON – BB De Bezige Bij deze Uitgave is ten bate van de slachtoffers van de huidige tyrannie. ★ **XXXIII**

27 *Hoog rijst het bolwerk der menschelijkheid* [Eerste regel van een

Karel Links in een radiostudio, jaren dertig
[Archief Leon Links]

gedicht zonder titel van Anna de Waard. Met tekening van Titia G. Hooykaas-Timmenga. Utrecht, Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging, 1944]. Onder het gedicht staat het vignet en afkorting U.V.S.V., 1899-1944. 25,4 cm × 32,2 cm. De Jong 399. ★ XXII

28 Jan Jacob ten Hove [pseudoniem van Derk Gerhardus Hoek, die ook werkte onder het pseudoniem Frank Gericke], *Het raadsel van Arend en Hendrik Goudt* [Met initialen en titelvignet van Johan Deen, pseudoniem van Jenny Dalenoord]. Amsterdam, bij de Weduwe de Bye, boekverkoopster [Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 14,7 cm × 19,5 cm, VI, 200, VI blz. Gebonden. Met autogram. De Jong 404.

COLOPHON – *Het Raadsel van Arend en Hendrik Goudt*, door Jan Jacob ten Hove, met initialen geteekend door Johan Deen, werd in 1647, het laatste jaar van de Spaansche tyrannie, gedrukt in Amsterdam bij de Weduwe de Bye, in een oplage van 325, van 1-300 en van 1-xxv genummerde exemplaren. De laatsten zijn ter beschikking gebleven van de Weduwe. Dit is No. [158]

* Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Gebonden door J. Brandt en Zoon te Amsterdam. Gebonden in halfperkament. Arend en Hendrik Goudt waren respectievelijk tekenaar en graveur, Hendrik bovendien een vermeend buitenechtelijk kind van Willem I van Oranje.

29 [J.J. Buskes Jr.], *In memoriam Joris de Heus* [Amsterdam, 1945]. 17,0 cm × 22,0 cm, 4 blz. De Jong 413.

COLOPHON – *In memoriam Joris de Heus* werd in het vijfde oorlogsjaar in het verborgene gedrukt in een oplaag van 250 exemplaren, genummerd 1-250 en uitgegeven ten bate van een fonds voor bijzondere nooden.

* Gedrukt door Drukkerij D.A.V.I.D. te Amsterdam. Sjoerd Leiker, een van de oprichters van de Coöperatieve Vereeniging 'De Bezige Bij' tot uitgave van boeken en tijdschriften had opdracht gegeven deze tekst te laten zetten en drukken bij D.A.V.I.D., zonder medeweten van Geert Lubberhuizen. Deze wetenschap, zie Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*, p. 122-123, maakt van *In memoriam Joris de Heus* een twijfelgeval voor wat betreft de uitgever. Dirk de Jong karakteriseert deze uitgave als 'in eigen beheer'. Juridisch gezien is De Bezige Bij zeker ook te verdedigen.

Joris de Heus uit Westmaas werd in september 1941 gefusilleerd omdat hij een Engelse piloot geholpen had. Ruim vijf weken zat hij gevangen in een cel van het Haagsche Veer te Rotterdam.

30 *Kalender voor het jaar 1944*. [Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blom-

mestein en G. Lubberhuizen, 1943]. 17,3 cm × 27,7 cm, 7 bladen. De Jong 441.

COLOPHON – Deze kalender voor het jaar 1944 werd in 1943 in het verborgene gedrukt in een oplage van 750 exemplaren, genummerd van I-CL en van 1-600. Alleen de laatste kwamen in den handel. Dit is No. ...[372]... De opbrengst werd bestemd voor slachtoffers van de huidige tyran[n]ie. ★ II

31 Ferdinand Langen [pseudoniem van Egbertus Pannekoek], *Achter slot en grendel. Novelle*. [Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 12,4 cm × 16,4 cm, 72 blz., Quousque Tandem No. 14. De Jong 477.

COLOPHON – *Achter slot en grendel* door Ferdinand Langen werd in het verborgene gedrukt als veertiende deel in de reeks Quousque Tandem, welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandse schrijvers en illustratoren. Het boek werd gezet uit de Nobel en gedrukt op Simili Japon papier in een oplage van 525 van 1-500 en van I-XXV genummerde exemplaren, waarvan de laatsten niet in den handel kwamen. Het werd in den zomer van 1944 uitgegeven door de Uitgeverij De Bezige Bij. Dit is No... [v].

* Gedrukt door P. den Boer N.V. en gebrocheerd door F.H. Danner, Utrecht. Er zijn ook ex. Hors Serie in de handel gebracht. In die ex. staat achter 'Dit is No.' in handschrift 'h.s.'

32 Antonie Lems [pseudoniem van Nicolaas Verhaagen], *De laatste Adam*. [Gedicht, met zes penteekeningen van Jan Bernac, pseudoniem van C.A.B. Bantzinger. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 12,9 cm × 16,7 cm, 48 blz. De Jong 498.

COLOPHON – In het verborgene gedrukt in een oplage van 275 genummerde exemplaren, waarvan er 25 niet in den handel komen.

* Gedrukt door de Utrechtsche Typografen Associatie en gebrocheerd door F.H. Danner, Utrecht.

33 *Lied op den verrader Frans Vergonet* [Gedicht van Fedde Schurer. Met vignet van Chris Zeylstra. Met tweestemmige gitaarmuziek van Margit Leiker, getekend door Hennie Berkemeier. Utrecht], De Bezige Bij, [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], juni 1944. 30,3 cm × 48,2 cm. De Jong 508.

COLOPHON – Uitgegeven door De Bezige Bij in het jaar 1944. ★ IV

34 *Luchtalarm* [Gedichten van Adriaan Morriën. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, maart] 1945. 16,5 cm × 24,6 cm., 16 blz. De Jong 520.

COLOPHON – *Luchtalarm* werd gedrukt in 525, van I-XXV en van

Uit: Kalender voor het jaar 1944

Emile Mandeau, *Verbrande erven*.
Proefdruk,
afkomstig uit de drukkerij van H. de
Koningh in Den Haag.

1-500, genummerde exemplaren op Strathmore Fiesta en uitgegeven door De Bezige Bij - 1945.

* Gedrukt door Fa. Mart. Spruyt te Amsterdam en gebrocheerd door G. W. C. Paardekooper aldaar. De gedichten werden na de oorlog opgenomen in Adriaan Morriën, *Het vaderland*, De Bezige Bij, Amsterdam 1946.

35 Emile Mandeau [pseudoniem van Ferdinand Bordewijk], *Verbrande erven. Een plaatsbeschrijving* [Novelle over een straat in Schiedam. Met illustraties van Jan Rap, pseudoniem van J.M. Prange. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, september] 1944. 14,6 cm × 19,8 cm, 64 blz., Quousque Tandem No. 15. De Jong 532.

* Voor de omslagen werden verschillende soorten papier gebruikt, ten

COLOPHON

Verbrande Erven, een plaatsbeschrijving door
Emile Mandeau, met illustraties van Jan Rap,
werd in September 1944 in het verborgene
gedrukt en uitgegeven als vijftiende
en laatste deel van de reeks

QUOUSQUE TANDEM

welke tot stand kwam door de welwillende mede-
werking van schrijvers en illustratoren. De
oplage werd beperkt tot 525, van 1-500
en van I-XXV genummerde exem-
plaren, waarvan de laatste
ter beschikking zijn geble-
ven van de Uitgeverij
DE BEZIGE BIJ

De opbrengst van deze reeks was, evenals van alle andere
uitgeven van De Bezige Bij in oorlogstijd, ten bate van een
Fonds voor Bijzondere Nooden

minste bestaan exemplaren in rood gevouwen boekblok en in bruin/groen. Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Werd opgenomen in F. Bordewijk, *Bij gaslicht*, Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1947.

36 Hector Mantinga [pseudoniem van Maurits Mok], *De Vader spreekt. Gedicht*. Met houtgravures van Freek Meering [pseudoniem van Tjomme de Vries. Utrecht], *De Bezige Bij* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16,5 cm × 24,5 cm, VI, 12, IV blz., Quousque Tandem No. 3. De Jong 533.

COLOPHON – *De Vader spreekt* door Hector Mantinga met twee houtgravures van Freek Meering is het derde deel in de reeks Quousque Tandem, welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren QT Dit boek werd gezet uit de Hollandsche Mediæval van S.H. de Roos en in het verborgene gedrukt op Simili Japon-papier in een oplage van 525 exemplaren, die werden genummerd van 1–500 en van I–XXV. De laatsten bleven ter beschikking van de Uitgeverij. De houtgravures werden van het blok gedrukt. No. [III]

De opbrengst van dit boek is bestemd voor een Fonds voor Bijzondere Nooden.

* Bij het drukken werd de tekst op blz. 7 en 8 dooreengehaspeld. De volgorde moet zijn als volgt: VII, regel 1–5; daarna VII, regel 21–23 en VIII, regel 1–5; daarna VII, regel 6–20; daarna VIII, regel 6–23. Aan de kopers werd een nieuw vel nageleverd (blz. 1, 2, 7, 8) waarop de tekst in de juiste volgorde is opgenomen.

Gedrukt door Jan Hendriks en gebrocheerd door F.H. Danner, Utrecht. Een deel van deze uitgave is door middel van een cahiersteek bijeengehouden met blauw garen, een ander deel met rood.

37 Hector Mantinga [pseudoniem van Maurits Mok], *De zeven hoofdzonden* [Gedichten], Met houtsneden van G.J. Machin [pseudoniem van W.J. Rozendaal. Utrecht], *De Bezige Bij* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1943]. 16,8 cm × 26,4 cm, 28 blz., Quousque Tandem No.

1. De Jong 534.

COLOPHON – *De zeven hoofdzonden* door Hector Mantinga, met houtsneden van G.J. Machin is het eerste deel in de reeks Quousque Tandem, welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren. Dit boek werd gezet uit de Bodoni-letter en in het verborgene gedrukt op Oud-Hollandsch papier in een oplage van 525 exemplaren, die werden genummerd van 1–500 en van I–XXV. De laatsten bleven ter beschikking van de Uitgeverij 'De Bezige Bij'. De houtsneden werden van het blok gedrukt. De opbrengst van dit boek is bestemd voor een Fonds voor Bijzondere Nooden.

* Gedrukt door de Utrechtsche Typografen Associatie en gebrocheerd

door F.H. Danner, Utrecht. Een jaar later dezelfde tekst (Amsterdam, in eigen beheer, 1944), 12 blz., gecyclostyleerd in een kleine oplage door Drukkerij M.J.G. Kroon te Laren (N.H.).

38 Guy de Maupassant [Henri René Albert de Maupassant], *Le Horla*. Illustré par André Duparc [pseudoniem van Sariochmin Salim. Utrecht], L'Abeille Laborante [= De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16,9 cm × 25,5 cm, 48 blz. De Jong 550.

COLOPHON – *Le Horla* de Guy de Maupassant, illustré par André Duparc, a été imprimé en secret aux Pays Bas occupés avec les caractères Garamont sur papier d'Hollande Van Gelder pour l'Abeille Laborante. Le tirage a été limité à 75 exemplaires numérotés de 1 à 75. Les illustrations sont colorées à la main.

* Gedrukt door N. V. P. den Boer te Utrecht. Gebonden door J. Brandt en Zoon te Amsterdam. Gebonden, goudopdruk op omslag van vignet en de letters BB van De Bezige Bij. De oorspronkelijke uitgave van deze novelle verscheen in 1887.

39 A. van der Merwe [pseudoniem van Pieter C.A. Geyl], *Het wachtwoord. Sonnetten* [Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], 1944. 14,3 cm × 19,2 cm, 48 blz., Quousque Tandem No. 8. De Jong 561.

COLOPHON – De Sonnettenbundel *Het Wachtwoord* werd in het oorlogsjaar 1944 in het verborgene gedrukt als achtste deel in de serie Quousque Tandem welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche schrijvers en illustratoren. [vignet van bij] De oplage werd beperkt tot de exemplaren genummerd van 1–500 en van 1–XXV, waarvan de laatsten ter beschikking bleven van de Uitgeverij De Bezige Bij. Dit is No. [497].

* Gedrukt door J. van Boekhoven en gebrocheerd door F.H. Danner, Utrecht. Deze twintig sonnetten zijn geschreven terwijl de auteur in het concentratiekamp Buchenwald zat. Behalve het achtste sonnet werd deze bundel in zijn geheel opgenomen in P. Geyl, *O... vrijheid!*, Boucher, 's-Gravenhage 1945. Twaalf gedichten uit deze reeks verschenen in 1942 onder het pseudoniem P. van Haren in het tijdschrift *Criterium*.

40 G. Miles [pseudoniem van Gerrit Kamphuis], *Cultureel verzet in Nederland*. [Geert Lubberhuizen, Amsterdam, tussen 19 februari en 28 maart 1945]. 9 + 3 blz., 21,8 cm × 32,0 cm. De Jong 567.

* Gestencilde uitgave. Zie voor een bespreking Max Nord in: *Zondagspost; onafhankelijk weekblad, met Zondagmagazine* 1(1945)32, p. 8.

41 *Moffenspiegel*. Een boekje over Adolf de Eerste (en de laatste) en zijn tra-

wanten [Karikaturen door Karel L. Links. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], 1944. 13,7 cm × 19,2 cm. 40 blz. Gebonden. De Jong 569.

COLOPHON – Uitgegeven door De Bezige Bij. Copyright reserved. September 1944. ★ IX

42 *Een nieuw welkomstlied*, Tweestemmig met gitaarbegeleiding [Gedicht van Halbo Christiaan Kool. Met muziek van Margit Leiker. Geïllustreerd door Henk Krijger, werkend onder de naam Lodewijk Brouwer, Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, september 1944]. 38,2 cm × 49,5 cm. De Jong 599.

Nieuw welkomstlied [Gedicht van Halbo Christiaan Kool. Met muziek van Margit Leiker. Geïllustreerd door Marten Toonder. Tweede druk. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 29,4 cm × 41,7 cm. De Jong 598. ★ XI

43 *Het nieuwe geuzenlied* [Prospectus. Door Gerrit Kamphuis, met omslagtekening van Marten Toonder. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], december 1944. 7,5 cm × 12,5 cm, 12 blz. De Jong 600.

COLOPHON – Amsterdam, December 1944. Dit prospectus voor een na de oorlog uit te geven verzameling van verzetspoëzie werd op de eigen pers van de uitgeefster te Utrecht gedrukt in een oplage van 3000 exemplaren.

* Gedrukt door Ch.E. van Blommestein op de trapdegelpers van Pieter Vijlbrief.

44 [Mijnheer Moggedun, Jacobus Marie Prange. Lithographie. Utrecht,

Karel Links, *Moffenspiegel*. Omslag, titelpagina en colophonpagina van een proefdruk, afkomstig uit de drukkerij van H. de Koningh in Den Haag. [Collectie Verzetsmuseum, Amsterdam]

De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, december 1944]. 15,8 cm × 23,6 cm. De Jong 674. ★ **XXI**

45 A.H. Nijhoff [Antoinetta Hendrika Nijhoff-Wind], *Geboorte* [Novelle. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1945]. 13,5 cm × 19,2 cm, 44 blz. De Jong 610.

COLOPHOON – *Geboorte*, een novelle van A.H. Nijhoff, werd in April 1945, de maand waarin Nederland zijn volledige bevrijding verbeidde, gezet uit de Erasmus Mediaeval van S.H. de Roos en in een oplage van 525, van 1–500 en van 1–XXV genummerde exemplaren in het verborgene gedrukt op Oud Hollandsch papier. De Romeinsch genummerde exemplaren blijven ter beschikking van de uitgeverij de Bezige Bij. Dit is No. [375]

* Deze uitgave werd na de bevrijding in de handel gebracht. De tekeningen op omslag en titelblad zijn van Charles Roelofsz. Gedrukt door C. Visser te Huizen.

46 Omar Khayyam, *Kwatrijnen* [*Rubaiyat*. Naar de Engelse vertaling van Edward Fitzgerald, vertaald door] Ponticus [pseudoniem van Henricus Wybrandus Jacobus Maria Keuls], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 17,4 cm × 28,9 cm, 36 blz., Quousque Tandem No. 4. De Jong 618.

COLOPHON – Deze twee en veertig kwatrijnen van Omar Khayyam werden door den dichter Ponticus in de Nederlandse taal uit de Engelse bewerking van Edward Fitzgerald overgebracht. Dit boek is het vierde deel in de reeks Quousque Tandem. Het werd gezet uit de letter Egmont en in het verborgene gedrukt op Hollandsch papier in een oplage van 525 van 1–500 en van 1–XXV genummerde exemplaren. De laatste bleven ter beschikking van de Uitgeverij De Bezige Bij QT 1944. Dit is no. [251]

* De illustraties zijn lichtdrukken naar kopergravures van John Buckland Wright, vervaardigd door L. van Leer en Co. N.V. te Amsterdam. Gedrukt door de Utrechtsche Typographen Associatie te Utrecht en gebrocheerd door M.J. van den Wijngaard, Utrecht. Minstens een exemplaar van deze genummerde oplage bleef 'hors séries'. Zie: Van Heertum, p. 27.

47 *Ondergelopen land* [Gedicht van Jacob Julius Max Nord. Met een tekening van Rachel Fernhout. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, februari] 1945. 32,6 cm × 49,7 cm. De Jong 622.

COLOPHON – Uitgegeven door De Bezige Bij in Januari 1945.

★ **XXV**

48 *Plan voor de coöperatieve uitgeverij* [diverse auteurs onder wie Max

Nord]. *De Bezige Bij in hoofdlijnen*. [Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 19 augustus 1944]. 15,1 cm × 24,4 cm, 4 blz. De Jong 662. ★ VIII

49 Edgar Allen Poe, *The city in the sea and other poems* [Gekozen door Geertjan Lubberhuizen]. Illustrated by Fred Ingram [pseudoniem van Fedde Weidema. Utrecht], *The Busy Bee* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 19,5 cm × 28,5 cm, 36 blz. De Jong 665.

COLOPHON – *The City in the Sea*. This edition, composed in 'Egmont'-type with 'Erasmus' initials both designed by S. H. de Roos, has been printed in secret in the office of 'The Busy Bee', somewhere in occupied Holland. The edition is limited to 500 numbered copies on Dutch handmade paper. [Bij-vignet] *The Busy Bee*

* Gedrukt door Jan Hendriks te Utrecht. Bevat de volgende gedichten: 'The city in the sea', 'The Conqueror Worm', 'Ulalume', 'The Sleeper', 'The Raven', 'Annabel Lee', 'A Dream Within a Dream', 'The Valley of Unrest', 'The Bells', 'The Haunted Palace'.

50 *De Poort* [Gedicht van Jan Hendrik de Groot. Met een tekening van Fedde Weidema. Utrecht], *De Bezige Bij*, [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, december 1944]. 18,0 cm × 32,2 cm. De Jong 670.

★ XVIII

51 Evert J. Pot [pseudoniem van Wisse Alfred Pierre Smit], *Dagboek onder het kruis* [Met illustraties van Lodewijk Brouwer, pseudoniem van Henk Krijger. Utrecht], *De Bezige Bij* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1945]. D.A.V.I.D.-reeks No. 3. 12,3 cm × 16,7 cm, 48 blz. Gebonden. De Jong 671.

COLOPHON – *Dagboek onder het kruis* door Evert J. Pot, geïllustreerd door Lodewijk Brouwer, werd in het verborgene gedrukt als derde nummer van de D.A.V.I.D.-reeks, welke tot stand komt op de persen van de ondergrondse drukkerij D.A.V.I.D. De oplage bedraagt 775 van 1-750 en van 1-XXV genummerde exemplaren Het is een uitgave van *De Bezige Bij*. Dit is No. [76]. In de D.A.V.I.D.-reeks verscheen eerder: *Het Vuur*, Rijmprent. *Amsterdam's Haven verwoest*, Rijmprent

* Een herdruk verscheen in 1947 bij W. van Hoeve te 's-Gravenhage. Anna Simoni dateert de eerste druk op 1944 omdat zij een (geantedateerd) exemplaar heeft geautopseerd dat met pen is gesigneerd met vermelding van dat jaartal.

52 A. Roland Holst, *Een winterdageraad* [Utrecht], *De Bezige Bij* [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1945]. 15,0 cm × 23,5 cm, 8 blz. De Jong 704.

Illustraties van Fedde Weidema (voor resp. 'The bells' en 'The haunted palace') in *The City in the sea and other poems* [Collectie Gielijn Escher]

COLOPHON – Deze eerste druk van *Een Winterdageraad* van A. Roland Holst werd in een oplage van 50 exemplaren gedrukt, welke niet in den handel kwam, op de eigen pers van de Uitgeverij De Bezige Bij.

* Gedrukt door Ch.E. van Blommestein op de trapdegelpers van Pieter Vijlbrief. Een 2de druk verscheen in 1945 na de bevrijding bij dezelfde uitgever.

53 A. Roland Holst, *Eigen achtergronden. Inleiding tot een voordracht uit eigen werk* [Utrecht], De Bezige Bij [Charles E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 16,5 cm × 26,2 cm, 40 blz., Quousque Tandem No. 5. De Jong 705.

COLOPHON – *Eigen Achtergronden* door A. Roland Holst is het vijfde deel in de reeks Quousque Tandem, welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren. Het boek werd gezet uit de Baskerville letter en in het verborgene gedrukt op Hollandsch papier in een oplage van 525 exemplaren. De exemplaren gemerkt 1–500 kwamen in den handel. 1–xxv bleven ter beschikking van de Uitgeverij.

* Boekversiering door Jan Verstegen. Deze tekst van een lezing gehouden voor het Haagse genootschap ‘Oefening Kweekt Kennis’ werd gedrukt door de Utrechtsche Typografen Associatie en gebrocheerd door Boekbinderij v.h. Den Hartog, Utrecht. De eerste druk van dit in memoriam was in 1940 in eigen beheer verschenen, de 2de in 1941 bij Stols. ‘Begin ’42 hadden twee onbekenden een “anonieme” oplage van vijftig uitgegeven, maar dat was buiten de dichter om, die daarover “woedend” was.’ Zie over deze kwestie: A. Bornekamp, *Bibliografie van de werken van A. Roland Holst* [Rotterdam, eigen beheer], 1942 en De Jong nr. 97 en 711. Een herdruk verscheen in 1946 bij De Bezige Bij.

54 A. Roland Holst, *In memoriam Charles Edgar du Perron et Menno ter Braak* [3de druk. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 14,5 cm × 19,9 cm, 28 blz., Quousque Tandem No. 2. De Jong 710.

COLOPHON – Dit *In Memoriam Charles Edgar du Perron et Menno ter Braak* is het tweede deel in de reeks Quousque Tandem welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren.

Het werd gezet uit de letter van Garamont en in het verborgene gedrukt op Oud-Hollandsch papier in een oplage van 525 van 1–500 en van 1–xxv genummerde exemplaren. De laatsten bleven ter beschikking van de Uitgeverij. [vignet van De Bezige Bij]

* Gedrukt door Jan Hendriks te Utrecht. De eerste druk van 1940 verscheen in eigen beheer. Gedrukt door de firma Zwaan en Zn. te Alkmaar in een klein aantal exemplaren, die met eigenhandige

opdrachten door de auteur ten geschenke werden gegeven. De 2de druk werd uitgebracht door A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1941, 12 blz. De tekst werd opgenomen in A. Roland Holst: *Tegen de wereld*, A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1947.

55 *Rondeel* [Gedicht van Victor le Chaste, pseudoniem van Hendrik Gerard Hoekstra. Met tekeningen van Fedde Weidema. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, Oktober 1944]. 32,8 cm × 25,4 cm. De Jong 714. ★ XIV

56 *Stilleven* [Willem Jacob Rozendaal, linoleumsnede in vijf kleuren. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, Oktober 1944]. 25,4 cm × 32,3 cm. De Jong 725. ★ XIII

57 Michiel Adriaenssoon de Ruyter [Spreuk. Gecalligrafeerd door Hennie Berkemeier. Tweede druk. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, mei 1944]. 21,8 cm × 17,3 cm. De Jong 729. ★ III

58 Maarten de Rijk [pseudoniem van Nicolaas Anthonie Donkersloot], *Orpheus en Eurydice* [Gedicht. Versierd met een initiaal, getekend door Hennie Berkemeier. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1945]. 16,8 cm × 25,5 cm., 16 blz. De Jong 733.

COLOPHON – *Orpheus en Eurydice*, een gedicht door Maarten de Rijk, werd gezet uit de Minister Antiqua en in het verborgene gedrukt op Oud-Hollandsch papier in een oplage van 375 genummerde exemplaren. Het werd in het begin van 1945 uitgegeven door De Bezige Bij.

* Gedrukt door Ch.E. van Blommestein op de trapdegelpers van Pieter Vijlbrief. A. Simoni (p. 48) zegt dat de Utrechtse drukker J.R. van Rossum geclaimd heeft deze uitgave geheel of gedeeltelijk te hebben gedrukt. Werd na de oorlog herdrukt in: Anthonie Donker, *Tondalus' visioen*, waarin opgenomen 'Orpheus en Eurydice', De Bezige Bij, Amsterdam 1948.

59 Arthur van Schendel, *Sparsa* [Opstellen, verzameld door Charles Eugène van Blommestein. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 14,1 cm × 18,8 cm, IV, 48, IV blz., Quousque Tandem No. 7. De Jong 741.

COLOPHON – *Sparsa* van Arthur van Schendel is het zevende deel van de reeks Quousque Tandem welke tot stand komt door de welwillende samenwerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren QT [III] Dit boek werd gezet uit de Garamont letter en gedrukt op Oud-Hollandsch papier in een oplage van 525 exem-

Initiaalletter van Fedde Weidema voor *Rondeel*

plaren, die werden genummerd van 1–500 en van 1–xxv. De laatsten bleven ter beschikking van de Uitgeverij ‘De Bezige Bij’

* Typografie van A.A.M. Stols. Gedrukt door N.V. Drukkerij Trio te 's-Gravenhage. Gebrocheerd door H. van Rijmenam, aldaar. Bevat: ‘Van de mensen’, ‘De grammar school’, ‘Onderschatting en overschatting’, ‘Het mijn en dijn’, ‘Potgieter en de romantiek’, ‘Het land zonder boek Stratford-on-Avon’. Eerder gepubliceerd in onder meer *De Gids* en *Het Vaderland*.

60 *De Schuld* [anoniem, verhandeling over de naoorlogse organisatie van Nederland. Utrecht, De Bezige Bij, Ch. E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, z.j.]. 22 cm × 33,8 cm, 34 blz.

COLOPHON – De opbrengst van deze uitgave is bestemd om mee te helpen de uitgave van het volledige manuscript *De Schuld* na de oorlog mogelyk te maken. BB

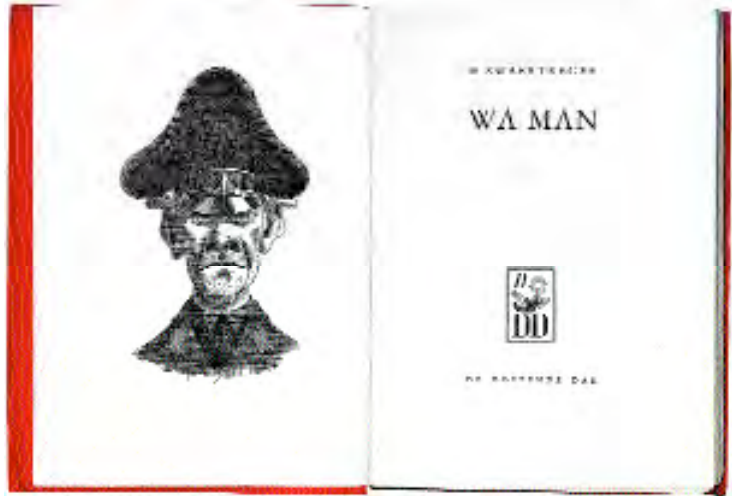
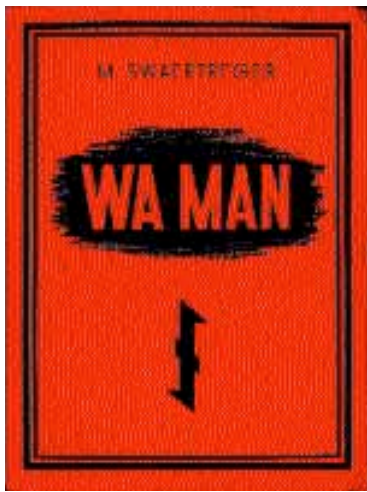
* Deze gestencilde uitgave is nergens gebibliografeerd en komt in geen enkele openbare collectie voor. Deze uitgave bevindt zich in het archief van De Bezige Bij. De uitgave bevat een opdracht: ‘Aan Ans draag ik dit boek op, omdat zy jong is, en illusies heeft en aan idealen gelooft – omdat ik hoop, dat zy gelukkig zal worden in een wereld, die beter en mooier is dan de huidige.’

61 John Steinbeck, *De vliegenvanger* [*The Moon is Down*]. Vertaald door Tjebbo Hemelrijk [pseudoniem van Ferdinand Sterneberg]. Illustraties van Michael Gurney [pseudoniem van Sariochmin Salim]. Gedrukt in bezet Nederland. [Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], juni 1944. 19,5 cm × 29,0 cm. 128 blz. De Jong 778.

COLOPHON – *De Vliegenvanger* van John Steinbeck in de vertaling van Tjebbo Hemelrijk werd in 1944 gedrukt uit de Egmont letter op Oud Hollandsch papier in een oplage van 1025 exemplaren en voor een bijzonder doel in Bezet Nederland uitgegeven. 25 exemplaren werden genummerd van 1–xxv.

* Het ‘bijzonder doel’ was de financiering van het Amsterdamse Toneelfonds. De uitgave is tot stand gekomen op verzoek van Hans van Meerten, de leider van het acteursverzet. Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage. Bespreking door F. Bordewijk, ‘De vliegenvanger gedrukt in bezet Nederland. 1944’, in: *Critisch Bulletin* 13(1945) Herdenkingsnummer, December, p. 176–180. In 1946 verscheen bij dezelfde uitgever een herdruk.

62 M. Swaertreger [pseudoniem van Theun de Vries], *WA Man* [Novelle. Met tekening van Fedde Weidema. Utrecht], De Doezende Dar [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 14,3 cm × 19,6 cm, 96 blz. De Jong 797.

M. Swaertreger, *WA Man*. Proefdruk, afkomstig uit de drukkerij van H. de Koningh in Den Haag.

[Collectie Verzetsmuseum, Amsterdam]

COLOPHON – *WA-Man*, Novelle door M. Swaertreger, werd in 1944 in het verborgene gedrukt voor de Uitgeverij De Doezende Dar. Van de oplage werden 150, van 1–150 genummerde exemplaren op Oud-Hollandsch Van Gelder gedrukt. Dit is No. [17].

* 'De Doezende Dar' is dezelfde uitgeverij als De Bezige Bij. Onder deze naam verscheen alleen deze uitgave. Het afwijkende imprint werd gebruikt om de doelstellingen van De Bezige Bij niet te vertroebelen, want deze uitgave, samen met die met het imprint De Weduwe De Bij, zie 28, werd geproduceerd om kapitaal te vergaren voor de naoorlogse uitgeverij De Bezige Bij. Gedrukt door F. Tamminga te 's-Gravenhage en gebrocheerd door H. de Koningh, aldaar, in een oplage van 1150 exemplaren. Het vignet werd eveneens getekend door Fedde Weidema. Deze novelle werd later opgenomen in Theun de Vries, *De laars, verhalen uit een bezet gebied*, Van Loghum Slaterus, Arnhem 1945. Volgens G.H. 's-Gravesande in *Onze letterkunde in bezettingstijd*, M. Dijkhofsz, 's-Gravenhage 1945, zou M. Swaertreger een drukfout zijn voor M. Swaertveger. Zie ook: S. Vestdijk, *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries*, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Theun de Vries, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag 1968, p. 140, noot 144: 'een zetfout in het door mij op het handschrift geschreven Swaertveger' en Theun de Vries, 'W.A.-man (1943)', in: *Bzzlletin* 8(1980)72, januari, p. 16–17.

De achtste druk van *WA-man* verscheen onder redactie van Thijs Wierema en met een nawoord van Theun de Vries bij De Buitenkant, Amsterdam 2001, in de Bantammerreeks [nr. 1] in een oplage van 225 genummerde en gesigioneerde exemplaren, waarvan de nrs. 1–xxv h.c.

63 *Terzinen van de Mei* [Gedicht van Willem Hendrik Nagel. Geïllustreerd door H.N. Werkman. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blom-

mestein en G. Lubberhuizen, Oktober 1944]. 21,2 cm × 30,6 cm, 4 blz.
De Jong 808. ★ XXII

64 *Uit het diepst van mijn hart* [Gedicht van Johannes J.G. Zwanikken. Op muziek gezet en gedateerd 'mei 1944', door Johanna Bordewijk-Roepman. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, april] 1945. 24,8 cm × 35,0 cm, 4 blz. De Jong 827.

COLOPHON – Gedrukt 12 April 1945 te Amsterdam en uitgegeven door De Bezige Bij. ★ XXXII

65 A. Testra [anagram van E. Straat], *Een goede Kerst*. De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen], Amsterdam, juli 1945. 15,6 cm × 23 cm, 29 blz.

COLOPHON – *Een goede Kerst* werd geschreven in het gijzelaarskamp Haaren in December 1941 en in het voorjaar van 1945 in het verborgene gezet bij Drukkerij J.H. De Bussy, Amsterdam. In de daarop volgende maand Juli kwam het van de pers. Het is een uitgave van De Bezige Bij.

* Voor- en achterplat van blauwpapieren omslag van Lex Metz zijn bij elkaar gehouden door middel van een grijze linnen rug. Deze uitgave is 'in het verborgene gezet', maar in vrijheid gedrukt.

66 Vercors [pseudoniem van Jean Bruller, afgeleid van het verzetsbolwerk in de Franse Alpen], *De stilte der zee*, [*Le Silence de la Mer*. Vertaald door A. Wijkmark, pseudoniem van Amelia van Marken. Met inleiding door Maurice Druon = volgens de catalogus van The British Library Maurice Kessel. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, december 1944]. 12,5 cm × 18,4 cm, 60 blz. Gebonden. De Jong 843.

COLOPHON – Dit is nummer [v] *Le Silence de la Mer* door Vercors, verscheen in October 1941 bij "Les Editions de Minuit" als eerste nummer in de serie "Les Cahiers du Silence". Een tweede druk verscheen in Engeland in boekvorm. De Nederlandse bewerking is van de hand van A. Wijkmark. De inleiding werd overgenomen uit de Engelse uitgave. De eerste uitgave welke in bezet Nederland zou verschijnen werd in de drukkerij van G.J. Willemse te Utrecht, door de Gestapo in beslag genomen. De drukker Willemse en de typograaf Zuiderdorp werden door hen vermoord. Deze tweede druk werd in de herfst van het jaar 1944 op een met de hand voortbewogen snelpers gedrukt bij de ondergrondse Drukkerij D.A.V.I.D. Amsterdam. Door Drucken Aenvallen

De oplage bedraagt 325, van I-XXV en van 1-300, genummerde exemplaren. Deze uitgave is ten bate van de nagelaten betrekkingen van Willemse te Zuiderdorp en werd verzorgd door de uitgeverij De Bezige Bij

* In het colofon staat tussen 'betrekkingen en Willemse' per abuis twee keer 'van'. Allereerste uitgave in 1942 van de door Vercors en Pierre de Lescure opgerichte uitgeverij Minuit, zie: Anne Simonin, *Les Éditions de Minuit 1942-1955; Le devoir d'insoumission*, Paris 1994, p. 55. Een tweede druk (in het Frans) verscheen in Engeland in boekvorm. De Nederlandse bewerking is van de hand van A. Wijkmark. De inleiding werd overgenomen uit de Engelse uitgave.

De drukkers G.J. Willemse (van de Utrechtsche Typografen Associatie) en W. Geuze en de typograaf J. Zuiderdorp werden door de Gestapo vermoord. Deze 2de druk werd in de herfst van het jaar 1944 op een met de hand voortbewogen snelpers gedrukt bij de ondergrondse Drukkerij D.A.V.I.D. Amsterdam.

Aan deze vertaling ligt de Zweedse tekst ten grondslag, zoals die werd gepubliceerd in *Bonniers Litterära Magasin*, Februari, 1944. De vertaling van Van Marken werd gecontroleerd door Garnt Stuiveling. In 1941 was er overigens al een vertaling door Hubert Lampo voor Uitgeverij Brussel, de rechten werden daarna door Uitgeverij Manteau gekocht, zo vermeldt Wim Schouten in *Een vak vol boeken*, De Bezige Bij, Amsterdam 1988, p. 41. De vertaling van Hubert Lampo werd na de oorlog herdrukt, Amsterdam 1945. Bespreking door Jeanne van Schaik-Willing, 'Vercors; De Stille der Zee', in: *Critisch Bulletin* 13(1945) Herdenkingsnummer, December, p. 173-175. Aanvankelijk was het de bedoeling dat Martinus Nijhoff de vertaling voor zijn rekening zou nemen ten behoeve van een gezamenlijke uitgave van De Bezige Bij en Manteau, maar die uitgave is nooit verschenen, brief Lubberhuizen aan Angèle Manteau d.d. 3-9-1945 afgedrukt in: Ernst Bruinsma, 'Enkele akkefietjes; Uitgeverij De Bezige Bij en Uitgeverij Manteau (1945-1952)', in: *ZL Literair-Historisch Tijdschrift* 2(2003)4, p. 3-19. In 1946, vierde druk, als No. 1 in de BB-reeks en de zesde druk van 1955 als nummer 10 in de Robijnenboekjesserie.

Het manuscript *Le Silence de la Mer* werd afgerond in 1941 en pas in 1942 gepubliceerd, dus die vertaling van Lampo kan nooit van 1941 zijn. Het archief van De Bezige Bij bevat een uitgave, 15,1 cm × 20,0 cm en met leeslint, van 1945: 'Deze nieuwe druk werd, gedeeltelijk nog in het verborgene, met de hand gezet en gedrukt. Van de oplage werden 125 exemplaren getrokken op Oud-Hollandsch papier van Van Gelder en Zonen en genummer van 1-125. Dit exemplaar bedraagt het nummer [67]. Het recht van voordragen van deze Nederlandsche vertaling is door Mejuffouw A. van Marken slechts gegeven aan den Heer Ru Mulder.'

In de UB van Groningen bevindt zich een uitgave van *Le Silence de la Mer*, die volgens de NCC en volgens het enigszins dubbelzinnig geformuleerde colofon uit 1942 is, uitgever Editions A.A.M. Stols, La Haye. Uit het voorwoord van H.R. Boulan, docteur ès lettres, professeur au Gymnasium Haganum La Haye, blijkt echter overduidelijk dat

het een naoorlogse druk is. Het betreft een uitgave uit 1947, volgens C. van Dijk in: *Alexandre A.M. Stols 1900-1973; Uitgever / Typograaf. Een documentatie*, Walburg Pers, Zutphen 1992.

67 Bernard Verhoeven, *Pax Hominibus. Gedichten*. [Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, juni 1944]. 13,0 cm × 16,8 cm. 40 blz., Quousque Tandem No. 9. De Jong 846.

COLOPHON – *Pax Hominibus. Gedichten* door Bernard Verhoeven, is het negende deel in de reeks Quousque Tandem welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche schrijvers en illustratoren.

Het boek werd gezet uit de letter van Garamont en in het verborgene gedrukt op papier Haesbeek Imperium. De oplage bedraagt 525, van 1-500 en van 1-xxv genummerde exemplaren. De laatste bleven ter beschikking van de Uitgeverij. QT Dit is No. [v]

* Gedrukt door J. R. van Rossum te Utrecht en gebrocheerd door F.H. Danner, aldaar.

68 Joris Vriamont, *Sabbat* [Met illustraties van Charles Roelofsz. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, maart 1945]. 12,5 cm × 16,3 cm, 16 blz. De Jong 904.

COLOPHON – *Sabbat* door Joris Vriamont verscheen voor de eerste maal in 't *Fonteintje*, tweede jaargang no. 3 [1923]. Het werd met handgekleurde illustraties van Charles Roelofsz in Februari 1945 in het verborgene herdrukt en uitgegeven in een oplage van 100 genummerde exemplaren door De Bezige Bij. [3]

* Gedrukt door Ch.E. van Blommestein op de trapdegelpers van Pieter Vijlbrief van de uitgever. In het colofon zijn achter de woorden 'handgekleurde illustraties' de woorden 'van Charles Roelofsz' onleesbaar gemaakt.

69 Hendrik de Vries, *Robijnen* [Gedichten. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, juli 1944]. 16,3 cm × 24,8 cm, 32 blz., Quousque Tandem No. 13. De Jong 908.

COLOPHON – Dit is het dertiende deel in de reeks Quousque Tandem, welke tot stand komt door de welwillende medewerking van Nederlandsche Schrijvers en Illustratoren. Het boek werd in het verborgene gedrukt en uitgegeven in een oplage van 525 van 1-500 en van 1-xxv genummerde exemplaren. De laatsten bleven ter beschikking van de Uitgeverij. QT

* Gedrukt door de Utrechtsche Typografen Associatie te Utrecht. De dichter liet, na het verschijnen, een nieuw omslag drukken, dat toegezonden werd aan de kopers van de bundel, ter vervanging van het oorspronkelijke – niet fraaie – omslag. Deze 'Robijnen' maken deel uit

van Hendrik de Vries, *Toovertuin: romancen, sproken en arabesken*, A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1946.

70 *Het Vrij Nederlandsch Liedboek* [Verzetspoëzie. Bijeengebracht door Jan Hendrik de Groot, Hendrikus Gerard (Han) Hoekstra en Halbo Christiaan Kool. Met een vignet door Fedde Weidema]. Uitgegeven in bezet Nederland [Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, april–mei] 1944. 16,9 cm × 24,3 cm, 192 blz. De Jong 914.

COLOPHON – Met den druk van het *Vrij Nederlandsch Liedboek* werd 1 April 1944 begonnen. De oplage bestaat uit 200 exemplaren op Hollandsch papier, genummerd van 1–CC; 200 exemplaren op opdikkend papier, genummerd van 1–200 en 1500 exemplaren op Engelsch tekstpapier, welke ongenummerd bleven. De opbrengst werd bestemd voor een bijzonder doel.

* Het laatste couplet van het gedicht op blz. 28. werd vergeten, later is het afgedrukt op een los inliggend strookje. Bij het gedicht op blz. 56 (waarvan het slot op blz. 55 werd afgedrukt) behoort een los bijgevoegd 'Erratum-. Gedrukt door J. Hendriks te Utrecht.' In deze uitgave wordt Hein de Bruin 'fout' genoemd. Lubberhuizen heeft daar later zijn excuses voor aangeboden, omdat het niet waar bleek te zijn. Adriaan Venema, *Het Systeem*, p. 155–159. Op 5 mei 1960 herdrukt door De Bezige Bij.

71 *Vrijheidskalender 1945* [Met portret van H.M. Koningin Wilhelmina en tekeningen van Karel L. Links. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 23,6 cm × 33,5 cm, 7 bladen. De Jong 915.

COLOPHON – Deze kalender voor het jaar 1945 werd in September 1944 in het verborgene gedrukt in een oplage van 800 exemplaren, genummerd van 1–CL en van 1–650. Alleen de laatste kwamen in den handel. De opbrengst werd bestemd voor slachtoffers van de huidige tyrannie. ★ X

72 *Het Vuur* [Gedicht van Jan Gerhard Toonder. Met een tekening van Marten Toonder. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, november 1944]. D.A.V.I.D.-reeks No. 1. 26,8 cm × 38,2 cm. De Jong 916.

COLOPHON – Deze prent is de eerste uitgave in de D.A.V.I.D.-reeks en werd in het najaar van 1944 op een met de hand voortbewogen pers van de ondergrondse drukkerij D.A.V.I.D. gedrukt in een oplage van 775 van 1–750 en van 1–XXV genummerde exemplaren. Zij werd uitgegeven door De Bezige Bij. ★ XVI

73 *Wachter, wat is er van den nacht* [Gedicht van Riek Vos-Beierman. Met een linoleumsnede van Tjomme de Vries. Utrecht], De Bezige Bij,

[Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, april 1945]. 19,0 cm × 27,8 cm, 4 blz. De Jong 921. ★ XXX

74 *Proclamatie 10 Mei 1940*, Koningin Wilhelmina [Met initialen van Hennie Berkemeier. Utrecht], De Bezige Bij [Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, augustus 1944]. Documents Humains. No. 1. 11,2 cm × 14,5 cm, 16 blz. De Jong 945.

COLOPHON – De *Proclamatie* van H. M. Koningin Wilhelmina, van 10 Mei 1940, werd na 4 jaar bezetting, uitgegeven als eerste deel van de serie Documents Humains in een oplage van 100 exemplaren. 25 exemplaren gemerkt H.C. kwamen niet in den handel. ★ VI

75 *Proclamatie 10 mei 1940*, Koningin Wilhelmina [Tweede druk. Met initiaal van Hennie Berkemeier. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, 1944]. 24,0 cm × 39,4 cm. De Jong 946.

COLOPHON – Uitgegeven in den zomer van 1944 door De Bezige Bij. Van deze tweede uitgave werden 200 genummerde exemplaren gedrukt op Simili Japon papier. ★ VII

76 *De zeemeermin*. [Gedicht van Jacobus G. (Koos) Schuur. Met een houtgravure van Tjomme de Vries. Utrecht, De Bezige Bij, Ch.E. van Blommestein en G. Lubberhuizen, december 1944]. 22,7 cm × 29,3 cm, 4 blz. De Jong 971. ★ XXIII

- Ongepubliceerde bronnen zoals brieven, dossiers en gesprekken, in de noten al verantwoord, zijn hier niet weer opgesomd. Datzelfde geldt voor de boeken die zijn opgenomen in 'Bibliografie De Bezige Bij 1943-1945' vanaf pagina 215.
- BAKKER, Siem, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, De Bezige Bij, Amsterdam 1987.
- BOERSMA, F. (red.), *In stug verzet 1940-1945; Herinneringen van grafici*, Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen, Amstelveen 1994.
- BORNEKAMP, A. *Bibliografie van de werken van A. Roland Holst*, [eigen beheer, Rotterdam], 1942.
- BRAAT, Leo (red.), [ongepubliceerd manuscript] *Kunst in Verzet*, Amsterdam.
- BRAAT, Leo *Omkrante hiaten. Levensherinneringen*, Moussault, Amsterdam 1966.
- Brinkman's catalogus van boeken en tijdschriften 1940-1950*, Dirk de Jong [red.], jaargang 95-105, Sijthoff, Leiden.
- CAMPERT, Jan, *Sonnetten voor Cynara*, A.A.M. Stols, 's-Gravenhage 1942.
- CAMPERT, Remco: zie Mulder, Jan.
- CHAMULEAU, Rody & J. A. Dautzenberg, *Ik ben geboren in Apeldoorn. Groot parodieënboek*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1994.
- Clandestiene drukken op letterkundig gebied tijdens de Duitse bezetting in Nederland gedrukt*, Inleiding H. de la Fontaine Verwey, Nieuwe Serie No. 2, Universiteitsbibliotheek, Amsterdam 1976.
- COOLEN, Antoon, 'Papierverknoeiing', in: *De Vrije Kunstenaar* 28-7-1945.
- DIJK, C. van, Alexandre A.M. Stols 1900-1973, uitgever / typograaf. Een documentatie, Walburg Pers, Zutphen 1992.
- EIKEREN, Johan H. van, *Perijkelen; Bij de verzorging van het boek in de oorlogsjaren of Het relaas van Hollandse onversaagdheid in tijden van nood uit de ervaring opgetekend*, F.G. Kroonder, Bussum, 1945.
- FLIM, Bert Jan, *Omdat hun hart sprak; Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945*, Uitgeverij Kok, Kampen 1996, tweede druk 1997.
- FOKKEMA, Redbad, *Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1999.
- FRENKEL FRANK, Dimitri, 'Geertjan Lubberhuizen; studentikoze uitgever en officiële propagandist voor het boek', *De Telegraaf* 2-3-1961.
- 's-GRAVESANDE, G.H., *Onze letterkunde in bezettingstijd*, M. Dijkhoffz, 's-Gravenhage 1945.
- HEEROMA, Klaas, 'Onderdrukking en verzet in de literatuur', in: *Onderdrukking en Verzet; Nederland in oorlogstijd*, Van Loghum Slaterus, Arnhem en J.M. Meulenhoff, Amsterdam [z.j.], deel II, p. 536-548.
- HEERTUM, Cis van, *A supplement to Anna E.C. Simoni "Publish and be Free", being a catalogue of clandestine books printed in the Netherlands in the British Library*, The Blaeu-books series 1, A D & L Foundation, Amsterdam 1995.

- Zn., Haarlem 1989.
- RENDERS, Hans, 'Humor in journalistiek en literatuur als propaganda: pseudo-propagandistische tijdschriften op het breukvlak van oorlog en vrede', in: *TS. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 6(2003)13, p. 15–34.
- ROEGHOLT, Richter, *De Geschiedenis van De Bezige Bij 1942–1972*, De Bezige Bij, Amsterdam 1972.
- Schepelingen van De Blauwe Schuit; Brieven van Bertus Aafjes, K. Heeroma, M. Nijhoff, S. Vestdijk en Hendrik de Vries aan F.R.A. Henkels 1940–1946*, Bezorgd door Gillis Dorleijn, Sjoerd van Faassen en Ageeth Heising, Letterkundig Museum / Bas Lubberhuizen, Amsterdam / Den Haag 2003.
- SCHOUTEN, Wim, *Een vak vol boeken; herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, De Bezige Bij, Amsterdam 1988.
- SIMONI, Anna, E.C., *Publish and be Free; a catalogue of clandestine books printed in the Netherlands, 1940–1945*, Martinus Nijhoff, Den Haag / British Museum Publications for the British Library, Londen 1975.
- SIMONI, Anna E.C., *Printing as Resistance*, De Ammoniet, Leiden 1990.
- SIMONIN, Anne, *Les Éditions de Minuit 1942–1955; Le devoir d'insoumission*, IMEC Éditions, Paris 1994.
- SPAANS-VAN DER BIJL, T., *Utrecht in verzet 1940–1945*, Uitgave onder auspiciën van de Lidvereniging Utrecht van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland, Utrecht 1995.
- STRATEN, Hans van, *Hendrik Nicolaas Werkamn: de drukker van het paradijs*, Thomas Rap, Amsterdam 1963.
- TOONDER, Jan Gerhard, *Schippers naast God*, illustraties Marten Toonder Studio, De Nederlandsche Uitgeverij, Baarn 1944.
- TOONDER, Jan Gerhard, *De spin in de badkuip*, De Bezige Bij, Amsterdam 1976.
- TOONDER, Marten, *Autobiografie. Vroeger was de aarde plat; Het geluid van de bloemen; Onder het kolkende meer Doo; Tera. Autobiografie 1912–1998*, De Bezige Bij, Amsterdam 1998.
- TOONDER, Marten, *We zullen wel zien*, De Bezige Bij, Amsterdam 2001.
- TOONDER, met bijdragen van M. Februari, Jaap van Heerden, H.J.A. Hofland, Marcel Möring en Jan Wolkers, *De kunst van Toonder; Een persoonlijke keuze*, De Bezige Bij, Amsterdam 2002.
- TUCHMAN, Gaye, 'Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsmen's Notions of Objectivity', in: *American Journal of Sociology* 77(1972)4, p. 660–679.
- VELDHOEN, Lex, Jan Oudenaarden en Justin Lopik, *Met vlienderstrik en boerenzakdoek; een Rotterdamse uitgeverfamilie*. Jubileumuitgave van Ad. Donker.
- VENEMA, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie; De kleine collaboratie*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1990.
- VERRE, Tonny van, — *ontmoet Simon Carmiggelt*, Vara 25-6-1982.
- VERSCHUUR, H.G.J., *De zuiveringschaos in de pers. Eenige beschouwingen over de willekeur, de inconsequenties en de onrechtvaardigheden der huidige perszuivering*, [z.p.] 1945.
- VOS, René, *Niet voor publicatie; De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Sijthoff, Amsterdam 1988.
- VRIES, Theun de, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien: S. Vestdijk, *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries*, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag 1968.
- VRIES, Theun de, 'W.A.-man (1943)', in: *Bzzlletin* 8(1980)72, januari, p. 16–17.
- War poetry from occupied Holland, dedicated by gracious permission to H.M. Queen Wilhelmina of the Netherlands who like William the Silent and our own William the Third, has made the house of Orange the living embodiment of the Dutch people will to survive*, preface G. Bolkestein, introduction C.M. MacInnes, Londen [z.j.].
- WENNEKES, Wim, *Geert Lubberhuizen; uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, Bas Lubberhuizen & De Bezige Bij, Amsterdam 1994.
- WEIJER, Joost van de, 'Het werk van Karel Leendert Links, de collectie, het verhaal', in: *Verzetsmuseum bulletin* 4(1995)1, p. 9–11.
- WOUDHUYSEN, Paul, *Rebel, mijn hart... An exhibition of Dutch clandestine printing 1940–1945*, Cambridge University Library September – December 2002, with an introduction by Dr Anna E.C. Simoni.
- YPMA, Y.N., *Friesland annis domini 1940-'45*, Uitgeverij Kamminga, Dokkum 1953, Tweede en bijgewerkte druk, Laverman NV Drachten 1965.

- HENDRIKS, Jan, *Vijf jaar drukkunst in het verborgene; Met tekeningen van Fedde Weidema*, Bruna, Utrecht [1945].
- HORST, Daniel R., *Opstand in zwart-wit; Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566–1584*, Walburgers, Zutphen 2003.
- HORST, Tonny van der, *Liefde en Oorlog*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam 1995.
- HOUTERT, Cas van, *Uit doorgaans betrouwbare bron; De geschiedenis van het Eindhovens Dagblad*, Eindhovens Dagblad BV, Eindhoven 2003.
- JONG, Dirk de, *Bibliographie des éditions françaises clandestines imprimées aux Pays-Bas pendant l'occupation allemande 1940–1945*, A.A.M. Stols, La Haye / Paris 1947.
- JONG, Dirk de, *Het vrije boek in onvrije tijd; Bibliografie van illegale en clandestiene belletrise*, ingeleid door H. de la Fontaine Verwey en Gerrit Kamphuis, Schiedam, Interbook International BV, 1978, fotografische reprint van de eerste druk bij A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, Leiden 1958.
- KEIZER, Madelon de, *Het Parool 1940–1945; Verzetsblad in Oorlogstijd*, Otto Cramwinckel, Amsterdam 1991.
- KOEDIJK, Paul, 'Sal Tas', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel 7, Stichting beheer IISG, Amsterdam 1998, p. 219–223.
- KRONKEL [Simon Carmiggelt], *Het Parool 27-3-1957*.
- KUITERT, Lisa, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*, De Bezige Bij, Amsterdam 1997.
- LAURENS VAN SINT LAURENS [pseudoniem van Leonhard Huizinga], *Zes kaarsen voor Indië, "Ons Volk"*, Den Haag 1945.
- LEIKER, Sjoerd, *De Waterklok; Herinneringen en beschouwingen*, De Bezige Bij, Amsterdam 1991.
- LEUR, Titia de, *De Bezige Bij Bibliografie 1945–1971*, De Bezige Bij, Amsterdam 1972 [niet in de handel gebracht].
- LEWIN, Lisette, *Het clandestiene boek 1940–1945*, Van Gennep, Amsterdam 1983².
- LUBBERHUIZEN, G., 'Vijf jaar drukkunst in het verborgene' [recensie gelijknamige boek van Jan Hendriks], in: *Critisch Bulletin* 13(1945)2, p. 72–76.
- [LUBBERHUIZEN, Geertjan, samenstelling en inleiding] *Ter nagedachtenis aan Frits Herbert Iordens* [De Bezige Bij, Amsterdam 1945].
- LUBBERHUIZEN, Geertjan, *De Bezige Bij; een coöperatieve uitgeverij*, De Bezige Bij, Amsterdam, 1959.
- LUBBERHUIZEN, Geertjan, (ed.), *Dichters bij De Bezige Bij*, De Bezige Bij, Amsterdam 1984.
- M[ATTHIJSEN], R[ut] en C. J[an] K[luyver], J[an], C., 'In Memoriam F.H. Iordens', in: *Almanak Utrechtsch Studenten Corps*, jrg. 124, Utrecht 1946, p. 111.
- MEERTENS, P.J., 'Verzetspoëzie', in: *Ad Interim* 1(1945)6, p. 164–181.
- MEERTENS, P.J. 'De poëzie der allerjongsten. I. De Tijdschriften', in: *Ad Interim* 1(1945)8, p. 248–267.
- MEERTENS, P.J., 'De poëzie der allerjongsten. II. De dichters', in: *Ad Interim* 1(1945)9, p. 293–307.
- Metro; Satirisch ondergronds tijdschrift van 15 november 1944 tot en met 29 juni 1946*, reprint, voorwoord Marten Toonder, inleiding Ger Apeldoorn en Nel ten Burg, Uitgeverij Panda, Den Haag 1994.
- MORRIËN, Adriaan, 'Vercors en de Editions de Minuit', in: *Uit de Korf* 1(1946)1, mei, p. 11.
- MULDER, Dirk, [column over De Bezige Bij], *Utrechts Nieuwsblad* 30-6-2002.
- MULDER, Hans, 'Karel Links', *Vrij Nederland* 3-5-1980.
- MULDER, Jan & Campert, Remco, *Familie-Album*, [Boekenweekgeschenk] CPNB, Amsterdam 1999.
- NORD, Max, 'Geertjan Lubberhuizen', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1985–1986, p. 106–113.
- NORD, Max, *Achterwaarts. Memoires*, Meulenhoff, Amsterdam 1998.
- Onderdrukking en Verzet; Nederland in oorlogstijd*, deel 1–4, J.J. van Bolhuis, C.D.J. Brandt, H.M. van Randwijk en B.C. Slotemaker [red.], Van Loghum Slaterus, Arnhem en J.M. Meulenhoff, Amsterdam [1949– 1954].
- PAM, Max, 'Uitgever', [interview met Geert Lubberhuizen], *Vrij Nederland* 7-10-1978.
- PAAPE, Harry, *De Geuzen; de eerste verzetsgroep 40–45*, [Boekenweekgeschenk, Amsterdam], 1965.
- PRUD'HOMME VAN REINE, Ronald, *Rechterhand van Nederland; Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1996.
- Randwijk, Henk van, kerstnummer 1944 van *Vrij Nederland*.
- RANDWIJK, Henk van, *De Vrije Gedachte 19-2-1945*.
- RENDERS, Hans, *Verijdelde Dromen; Een surrealistisch avontuur tussen De Stijl en Cobra*, Joh. Enschedé en

- Aafjes, Bertus 34, 41
Achterberg, Gerrit 75
Ad Interim 29–30, 204
Alf, David 53, 66, 100–101, 221
Almanak Utrechtsch Studentencorps 24
American Journal of Sociology 49
Apollo 227
Apeldoorn, Ger 12
Arondéus, Willem 80
Aryans, Peter 91
Asbeck, F.M. 75
Asselbergs, W.J.H.: zie Duinkerken, Anton van
Atten, A. van: zie Oranje, H. van
- Bakker, Siem** 227
Babylon, Frans: zie Obers, Frans
Bakx, Pieter: zie Duinkerken, Anton van
Balkema, A.A. 32, 44, 72
Bantzinger, C.A.B. (pseudoniem Jan Bernac) 63–64, 76, 222–224, 231
Barret Browning, Elizabeth 72
Bas Busy: zie Lubberhuizen, Geertjan
Bas busy as a bee can be: zie Lubberhuizen, Geertjan
Bas Ruys: zie Lubberhuizen, Geertjan
Bas (Ruysch): zie Lubberhuizen, Geertjan
Batten, Fred 44, 46–47
Bavel, Bert van 13
Becker, B. 49
Beekman, Nannie 21
Benson, E.F. 182
Bergh, J.W. van den 82
Berkemeier, Hennie 65–66, 96, 98, 102, 104, 231, 239, 246
Bernac, Jan: zie Bantzinger, C.A.B.
Bernhard (prins) 53
Besten, Gijts den 16
- Beyle, Henri: zie Stendhal
Beziet Nederland spreekt 89
Bezige Bas: zie Lubberhuizen, Geertjan
Blaman, Anna 40, 71
Blazer, Carel 31
Blijstra, M. 75
Blijstra, Rein (pseudoniem R. van Harlingen) 36, 41, 64, 73, 229
Bloem, J.C. 38
Bloembergen, E. 16
Blommestein, Charles van 15–16, 18–19, 22, 24, 28, 36, 38, 44, 46, 48–49, 54, 82, 92, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 110, 154, 158, 160, 162, 165, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 192, 194, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 210, 221–222, 224–242, 244–246
Boekenkrant voor jongens en meisjes van Nederland 55
Boekhoven, J. van 234
Boer, P. den 68
Boersma, F. 22, 80
Boissevain, Gideon 27
Boissevain, Jan Karel 27
Bol, Jan 13
Bolkestein, G. 90
Bomans, Godfried 27
Bonniers Litterära Magasin 243
Boon, George de 82
Borden, R.B. van der 82
Bordewijk, F. (pseudoniem Emile Mandeau) 23, 40, 65, 67, 71, 180, 182–183, 232–233, 240
Bordewijk-Roepman, Johanna 67, 204, 242
Bornekamp, A. 238
Bothe, Jos J. 68, 87, 178
Botje, Ger 13
- Boulan, H.R. 41, 243
Bouman, Harro 20
Bouman, H.A. 20
Boutens, P.C. 23, 25
Braak, Menno ter 40, 46, 56, 64, 71, 75, 238
Braaksma, Johannes B. (ook xxx) 90
Braat, Leo 51, 56, 57
Brabander, G. den 34
Bracken Vloedt, Jan van den (pseudoniem van Jan Weiland) 63, 224
Brandligt, Walter 34
Brandsma, Titus 67, 90, 188–189, 224
Brodsky, Iosif 91
Broek, Chris v.d. 13
Brouwer, L.: zie Krijger, Henk
Brugman, Til 36
Bruin, Hein de 245
Bruin, W. de 67
Bruinsma, Ernst 243
Bruyn Ouboter, R. de 225
Bruller, Jean: zie Vercors
Brumsteede, E. 74
Buckland Wright, John 64, 236
Buning, Robin 49
Burg, Nel ten 12
Burg, Nicolaas A. van der 82
Buskes Jr., J.J. 230
Busy Bee, The: zie Lubberhuizen, Geertjan
Bzzletin 241
- Cadt, Radboud de:** zie Weidema, Fedde
Campert, Jan 12, 19–23, 29–30, 33–34, 38, 46, 51, 62, 66, 76, 80, 82, 89–91, 218, 225
Campert, Remco 20, 51–52, 91
Carmiggelt, Simon (pseudoniem Kronkel) 19–20

- Centaur* 90
 Chamuleau, Rody 91
 Charles: zie Links, Karel
 Charles, J.B.: zie Nagel, W.H.
 Chaste, Victor le: zie Hoekstra, Han G.
 Churchill, Winston 54, 134, 211, 213, 221
 Cicero 35
 Coolen, Antoon 12
 Corsari, Willy (pseudoniem W.A. Schmidt) 36, 54, 56, 73
 Cort, Martijn: zie Woude, Johan van der
 Costa, I. Da 200
Criterium 234
Critisch Bulletin 22, 229, 240, 243
- Dalenoord, Jenny** (pseudoniem Johan Deen) 64, 67, 178, 196, 227–228, 230
 Dam, J. van 16
 Danner, F.H. 68, 222, 225, 229, 231, 233–234, 244
 Dautzenberg, J.A. 91
 Deen, Johan: zie Dalenoord, Jenny
 Defresne, A. 31
 Dekker, Maurits 36
 Diepenbrock, Alphons 37
 Dijk, C. van 41, 244
 Doeve, Eppo 80
 Donker, Anthonie: zie Donkersloot, Anthonie N.
 Donkersloot, Anthonie (pseudoniem Maarten de Rijk) 12, 36, 65, 239
 Doolaard, A. den (pseudoniem van C.J.G. Spoolstra) 36, 67, 73, 151, 172, 226
 Dooren de Jong, E.L.G. 182
 Doorne, J. H. van 204
 Dorleijn, Gilles 41
 Druon, Maurice 242
 Duchâteau, Maria 36, 44
 Duin, Van: zie Matthijsen, Rut
 Duin van Maasdam, Adam F.J.A. van der 53, 65, 166, 169, 226
 Duinkerken, Anton (pseudoniem van W.J.M.A. Asselbergs) 30, 36, 40, 55, 65, 71, 222
 Duparc, André (pseudoniem van Sariochmin Salim) 39, 63, 234
- Eggink, Clara** 36, 38
 Ehrenburg, Ilja 41
 Eikeren, Johan H. van 33
Eindhovens Dagblad 35
 Elburg, Jan 36, 40, 56, 71, 73
 Ende, Jacob van der 82
 Engelman, Jan 36, 75
 Erasmus, Desiderius 33
 Escher, Gieliijn 237
 Evenhuis, Eddy 36, 39–40, 71
 Exmorra: zie Weidema, Fedde
- Eyck, Charles 80
 Eyk, Henriëtte van 36–38, 40, 55, 71, 76
- Faassen, Sjoerd** van 41
 Fabricius, Johan 36, 75
 Fagginger Auer, Johanna C. 228
 Fernhout, Rachel 67, 73, 190–191, 236
 Fitzgerald, Edward 236
 Flim, Bert Jan 12–13, 26–27, 34
 Fokkema, Redbad 30
 Fontaine Verwey, H. de la 9, 217–218
Fontejtje, 't 244
 Foppema, Yge 30, 32, 36, 43, 50–51, 66, 73–74, 202, 222
 Forel, August 23
 Fortuyn, R.J.H. 49
 Frank, Anne 12
 Frank, R. 75
 Frenkel Frank, Dimitri 26
 Freriks (drukker) 110, 149
- Gay, John** 65, 198, 226
 Gelder, Van (verzetsman) 34
 Gerbrandy, P.S. 151
 Gericke, Frank: zie Hoek, D.G.
Geus, De 22
 Geuze, W. 41, 63, 68, 243
Geuzenbericht 21
 Geyl, P. (pseudoniem A. van der Merwe en P. van Haren) 64, 234
 Gezelle, Guido 80
 Gide, André 46, 64, 228
Gids, De 16, 240
 Gilhuys, Henk 110, 154
 Giskes, H.J. 56
Gooi- en Eemlander, De 87–88
Gooische Klanken 88
 Gorter, Herman 40, 71
 Goudt, Arend 35, 64, 230
 Goudt, Hendrik 35, 64, 230
 Graaf, Kas de: zie Noëlle de Gaulle, A.J.
Grafisch Nederland 80
 Gravesande, G.H. 's- 241
 Greshoff, Jan 19, 23
 Greven, Hendrik 151
 Groenendijk, A.W. (Ad) 12–13
 Groot, Jan H. de 30–31, 36–37, 46, 63, 65, 67, 174, 178, 196, 227–228, 237, 245
 Groot, W. 68
 Gué, J.W.B. le 68
 Gurney, Michael (pseudoniem van Sariochmin Salim) 63, 240
- H., R. v.:** zie Weidema, Fedde
Haags Dagblad 44
 Haarsma, Menno: zie Sjoerd Leiker
 Haas, A.J. de 82
 Halbertsma, Hijlke 35
- Hannema-van Maasdijk, E.J.: zie Maasdijk, Elisabeth van
 Haren, P. van: zie Geyl, P.
 Harlan, Veit 14
 Harlingen, R. van: zie Blijstra, Rein
 H.[art], Coen van: zie Weidema, Fedde
 Hartz, S. 67, 192, 229
 Harvey, W.F. 182
 Hatta, M. 44
 Hattum, Jac. van 80
 Heeroma, K. 33–34, 41
 Heertum, Cis van 9, 219, 236
 Heising, Ageeth 41
 Hellebrekers, Fons 21
 Hellema, H.J. 75
 Helman, Albert 31
 Hemelrijk, Tjebbo: zie Sterneberg, Ferd.
 Hemels, J.M.H.J. 80
 Hendriks, Ada 22, 68
 Hendriks, Jan 10, 17, 22, 28, 62, 68, 87, 96, 233, 237–238, 245
 Henkels, F.R.A. 41
 Hermans, W.F. 56, 79
 Heus, Joris de 230
 Himmler, H. 135, 138
 Hitler, Adolf 21, 53, 110, 112, 125, 130–131, 134, 143, 146, 235
Hobbyclub 55
 Hoek, D.G.: zie Gericke, Frank en Hove, Jan Jacob ten
 Hoekstra, Han G. (pseudoniem Victor le Chaste) 30, 37, 46, 63, 67, 72, 165, 239, 245
 Hoff, Louis van 't 82
 Hofstra, J.W. 182
 Hogendorp, Gysbert Karel van 53, 65, 166, 169, 226
 Hollander, A.N.J. den 36, 49
 Hoornik, Ed 36, 38, 74
 Hooykaas-Timmenga, Titia: zie Timmenga, Titia
 Hora Adema, Wim 36, 55, 74, 76
 Horst, Daniel R. 31
 Horst, L. v.d. 75
 Horst, Tonny van der 20
 Houtert, Cas van 35
 Hove, Jan Jacob ten (pseudoniem van D.G. Hoek) 35, 64, 230
 Hudig, Olga 27
 Huizinga, Johan 47
 Huizinga, Leonhard (pseudoniem Laurens van Sint Laurens) 10, 43, 47, 54
 Huf, Paul 76, 223
- Ingram, Fred:** zie Weidema, Fedde
 Iordens, Frits 13–14, 16, 24–25, 28

- Links, Leon 110, 149–151, 229
Lokhorst, Emmy van 36
London, Perceval 182
Lopik, Justin 90
Lubberhuizen, Geertjan 9–10, 12–24, 26–28, 31–35, 37–38, 42, 46, 48–49, 51, 54, 57, 82, 92, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 110, 154, 158, 160, 162, 165, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 192, 194, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 210, 216, 221–222, 224–240, 242–246
Lytton, Bulwer 182
- Maasdiik**, Elisabeth 150–151
Machin, G.J.: zie Rozendaal, W.J.
MacInnes, C.M. 90–91
Maclaine Pont, Anne 13–14, 16–21, 24, 26
Mandeu, Emile: zie Bordewijk, F.
Manteau, Angèle 41, 243
Mantinga, Hector: zie Mok, Maurits
Marja, A. (pseudoniem van A.Th. Mooij) 222
Marken, A. van: zie Wijkmark, A.
Marryat, Frederick 182
Matthijssen, Dora 27–28
Matthijssen, Rut 10, 13–16, 18–19, 21–25, 27–28, 37, 56–57, 82, 85, 87, 219
Maupassant, Guy de 39, 234
Mauve, Thijs (pseudoniem Theo Mijdrecht) 65, 222
Meerburg, Piet 12
Meering, Freek: zie Vries, Tjomme de
Meerten, Hans van 31, 38, 240
Meertens, P.J. 10, 29–30
Meijer, A. 149
Merwe, A. van der: zie Geyl, P.
Merwe, Jaap van 91
Meter, Meester (zie Toonder, Jan Gerhard)
Metro 12
Metz, Lex 242
Meulenbelt, Jan 12–14, 21
Meyboom, M.C. 53
Michailova, Irina 91
Miellet, Gérard 35
Mijdrecht, Theo: zie Mauve, Thijs
Miles, G.: zie Kamphuis, Gerrit
Minco, Sebil 82
Minkoff, Rena 90
Mok, Maurits (pseudoniem Hector Mantinga) 30, 35–36, 64, 233
Mooij, A.Th.: zie Marja, A.
Moritoen, Jan 194
Morriën, Adriaan 30, 36, 38, 41, 44, 53, 64, 72, 231–232
Mulder, Dirk 57
Mulder, Hans 28, 110, 149, 154
Mulder, Jan 20, 51
- Mulder, Ru 243
Mussert, A. 130
Myzelf: zie Roelofsz, Charles
- Nagel**, W. (pseudoniem J.B. Charles) 67, 160, 222, 241
Nesbit, E. 182
Nieuwe Haagsche Courant 151
Nijhoff-Wind, A.H. 36, 73, 236
Nijhoff, Martinus 33, 36, 38, 40–41, 71, 80, 150, 243
Nijlen, Jan van 80
Noël de Gaulle, A.J. (pseudoniem van Kas de Graaf) 56
Noppen, Ad van 26
Nord, Max (ook P.) 33, 44, 46–48, 54, 64, 67, 73, 106, 190–191, 228, 234, 236–237
Nouvelle Revue Française 228
- Obers**, Frans (pseudoniem van Frans Babylon) 151
Omar Khayyam 64, 236
Onderwater, Hans: zie Meerten, Hans van
Ons Ochtendblad 154
Ons volk 22, 43
Oomen (drukker) 68
Oorschot, G.A. van 48
Oranje, H. van (pseudoniem van A. van Atten) 204
Oranje, Willem van 53, 90, 230
Oudenaarden, Jan 90
Overbeek, W.H. 222
- P.:** zie Nord, Max
Paape, Harry 20, 82
Paardekooper, G.W.C. 68, 204, 232
Pallandt, van (familie) 24
Pam, Max 16, 33
Pannekoek, Egbertus: zie Langen, Ferdinand
Parool, Het 19–20, 28, 34, 43, 46, 82
Pellicaan, Jo 42
Perron, E. du 40, 55, 64, 71–72, 238
Philips, familie 14
Ploeg, P.W. van der 37
Podium 160
Poe, Edgar Allen 63, 237
Pol, Henny v.d. 13
Ponticus: zie Keuls, H.W.J.M.
Poortenaar, Jan 23
Pos, H.J. 75
Pot, Evert J.: zie Smit, W.A.P.
Prange, J.M. (pseudoniem Jan Rap) 65, 67, 180, 182, 232, 236
Prud'homme van Reine, Ronald 96
Punch; or the London Charivari 224
- Randwijk**, Henk van 29–31
Rap, Jan: zie Prange, J.M.
Reenen, Willy van 27–28
Renders, Hans 12, 22, 25
Retera, Bram 35
Rietveld, Frans 82
Rijk, Maarten de: zie Donkersloot, Anthonie
Rijmenam, H. van 68, 240
Rimbaud, Arthur 24
Roegholt, Richter 9–10, 12, 14–16, 21–23, 26, 33–34, 43–44, 46, 49, 54, 160, 172, 186, 196, 202, 229
Roelofsz, Charles (pseudoniem Myzelf) 65, 73, 75, 224, 236, 244
Roland Holst, Adriaan 30, 34, 36, 64, 66, 73, 80, 237–239
Röling, G.V.A. 80
Romein, Jan 75
Romijn, Jaap 26
Roos, E. de 36
Roos, S.H. de 82, 85, 87, 224, 228, 236–237
Roosevelt, F.D. 54, 134, 213, 221
Rossum, J. R. van 68, 244
Rotterdammer, De 20, 82
Rozendaal, W.J. (pseudoniem G.J. Machin) 64, 67, 162, 233, 239
Ruim Baan 55, 76
Rütting, Lotte 40, 71
Ruys, Bas: zie Lubberhuizen, Geertjan
Ruys de Beerenbrouck, Bas: zie Lubberhuizen, Geertjan
Ruys de Beerenbrouck, Ch. 17
Ruyter, Michiel A. de 66, 96–97, 239
- Salim** 40, 71
Salim, Sariochmin: zie Gurney, Michael en Duparc, André
Schaik-Willing, Jeanne van 243
Schat, Jaap 19, 28
Schat, Peter 28
Schendel, Arthur van 23, 34, 64, 239
Schenk, M.G. 32
Schierbeek, Bert 36, 56, 73
Schmittman (loonsetter) 22, 67
Schoffers, I. 37
Schönitzer (hospita) 13
Schot, Aleida G. 49
Schouten, Wim 19, 41, 47–49, 55, 57, 243
Schrijver, Gebroeders 67
Schuhmacher, Max 218
Schuhmacher, Wilma 219
Schurer, Fedde 36, 66, 75, 98, 231
Schoor, Koos 26, 30, 36, 39–40, 50, 56, 67, 70–71, 76, 186, 246
Shakespeare 14
Sickenga, N. 24
Sijbo, Johan: zie Sjollema, Joop

- Simoni, Anna E.C. 9, 23, 30, 84, 196, 217–219, 237, 239
- Simonin, Anne 41
- Siracuse, Antiphilus van: zie Weidema, Fedde
- Sjahrazad: zie Sjahrir, Sutan
- Sjahrir, Sutan 10, 44, 50, 72
- Sjollema, Joop (pseudoniem Johan Sijbo) 225
- Sjostakovitsj, Dimitri 32
- Smeding, H.J. 36, 74
- Smit, W.A.P. (pseudoniem Evert J. Pot) 30, 66, 237
- Smits, H.J. 68
- Smit, Johannes 82
- Söhnlein, Gisela 14
- Sol Justitiae* 22
- Spaans-van der Bijl, T. 19, 21
- Spektator* 79
- Spolstra, C.J.G.: zie Doolaard, A. den
- Spreekmeester I. 36, 76
- Stalin, J. 134
- Steenwijk, B. van 54
- Steinbeck, John 30, 34, 39, 63, 73, 240
- Stendhal 23, 25
- Sterneberg, Ferd. (pseudoniem Tjebbo Hemelrijk) 31, 34, 63, 240
- Stoker, Bram 182
- Stols, A.A.M. 23, 25, 38, 41, 64, 68, 79, 240, 244
- Stork, Ankie 19, 24, 26–27
- Storm, Ewoud 27
- Straat, Evert: zie Testra, A.
- Straten, Hans van 112, 160
- Stuiveling, Garnt 40, 71, 243
- Swaertreger, M. zie: Vries, Theun de
- Tamminga, F. 28, 43, 68, 98, 100, 102, 104, 106, 162, 165–166, 172, 182, 186, 210, 226–227, 230, 233, 240–242
- Tas, Sal 40, 44, 71, 75
- Telegraaf, De* 12, 26, 42
- Testra, A. (anagram van Evert Straat) 43, 73, 229, 242
- Thijs, Aron 34
- Tichelman, G.L. 32
- Timmenga, Titia 27, 184, 230
- Titus: zie Brandsma, Titus
- Tol, J. van 204
- Toonder, Jan Gerhard 11–12, 42, 56, 66, 170, 245
- Toonder, Marten 11–12, 24, 42, 43, 52–53, 65–67, 158, 170, 176, 202, 221–222, 235
- Trouw 13, 43, 151, 245
- T.S. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 12
- Tuchman, Gaye 49
- Utrechts Nieuwsblad 57
- Uyl, Joop den 55
- Vaderland, *Het* 240
- Vanderpol, Maurice 90
- Veen, Dick van 42
- Veen, Gerrit van der 33, 46
- Veldhoen, Lex 90
- Veldhuys, Henk 89
- Venema, Adriaan 11–12, 245
- Vercors (pseudoniem van Jean Bruller) 41, 43, 64, 74, 192, 229, 242–243
- Vergonet, Frans 66, 98–99, 231
- Verhaagen, Niek (pseudoniem Antonie Lems) 36, 63, 231
- Verhoeven, Bernard 64, 244
- Vermaesen, Tanja Antoinette 28
- Verre, Tonny van 19
- Verrijn Stuart, G.M. 75
- Verschuur, H.G.J. 11
- Verstegen, Jan 64, 238
- Verzetsmuseum bulletin* 151
- Vestdijk, Simon 36, 40–41, 72–73, 229, 241
- Veth, Cornelis 150
- Vijlbrief, Pieter 19, 68, 174, 194, 200, 235, 238–239, 244
- Vink, Maarten 16, 27–28
- Vink-Muntz, Mary 16, 27
- Viruly, A. 55, 76
- Visser, Ab 36, 39–40, 64, 71, 222–223
- Visser, C. 68, 236
- Vlekke, H. 36
- Vliet, T. van 89
- Vlietstra, Henk 13
- Vlot, N.G. 88
- Voeten, Bert 36, 56
- Volkers sr., H. 22, 68
- Volkers jr., H. 22, 68
- Volkers, P. 22, 68
- Voorpost 46, 227
- Vos, René 12
- Vos-Beierman, Riek 66, 200, 245
- Vossen, A. van 80
- Vox Studiosorum* 14–16
- Voûte, Hetty 14, 18
- Vriamont, Joris 65
- Vrienten, Henry 91
- Vries, Hendrik de 30, 41, 65, 244–245
- Vries, Leonard de 36, 55–56, 76
- Vries, Theun de 35, 55, 57, 63, 240–241
- Vries, Tjomme de (pseudoniem Freek Meering) 64–67, 186, 194, 200, 226, 233, 245
- Vriesland, Victor van 20, 36
- Vrij, M. P. 75
- Vrije Gedachten, De* 29–30
- Vrije Kunstenaar, De* 12, 56
- Vrij Nederland* 16, 19, 28–29, 33–34, 42–43, 82, 149–150
- Vrije Volk, Het* 151
- Waard, A. de 19, 21, 27, 184, 230
- Wakefield, H.R. 182
- Wamelen, Judith van 44
- Watergeus (verzetman) 54
- Waveren, C.H. van 51
- Weidema, Busse 13, 22
- Weidema, Fedde (pseudoniemen: Antiphilus van Siracuse, Radboud de Cadt, Exmorra, Coen van H[art], Fred Ingram en R.v.H.) 10, 13, 17, 21–23, 35, 44, 62–63, 65–67, 82, 87–88, 90, 165, 174, 224–225, 229, 237, 239–240, 245
- Weijer, Joost van de 151
- Weiland, Jan: zie Bracken Vloedt, Jan van den
- Wells, H.G. 182
- Wennekes, Wim 9, 14, 16, 18, 22–24, 28, 38, 53, 216
- Werkman, Hendrik 29, 33, 64, 67–68, 112, 160, 222–223, 241
- Werumeus Buning, J.W.F. 80
- Wharton, Edith 182
- Wielenga, Hendrik 82
- Wierema, Thijs 241
- Wijkmark, A. (pseudoniem van A. van Marken) 41, 64, 242–243
- Wijngaard, M.J. van den 68, 228, 236
- Wilde, Oscar 182
- Wilhelmina (koningin) 9–10, 29, 44, 49–54, 65–66, 72, 90, 102–105, 149, 154, 202, 210, 245–246
- Willem I 166
- Willem III 90
- Willemse, G.J. 41, 63, 68, 222, 242–243
- Witt, Cornelis de 96
- Woord, Het* 76, 227
- Woude, Johan van der (pseudoniem Martijn Cort) 36, 41, 65, 225–226
- Woudhuysen, Paul 30
- xxx: zie Braaksma, Johannes B.
- Ypma, Y.N. 98
- Yzerdraat, Bernard 21, 82
- Zeylstra, Chris 66, 73, 98, 231
- Zeyveld, Wouter 12
- ZL Literair-Historisch Tijdschrift* 243
- Zondagspost; onafhankelijk weekblad* 234
- Zuiderdorp, J. 41, 63, 68, 242–243
- Zwanikken, J.J. 53, 204, 218, 242
- Zwijger, Willem de: zie Oranje, Willem van

- Jacobs, W.W. 182
 Jager, H. de 98
 James, M.R. 182
 Janssen, Frans A. 79
 Jolles, Jolle 24
 Jong, Dirk de 9, 29, 32, 41, 53, 79, 87, 89,
 151, 217-219, 222, 224, 226-240, 242,
 244-246
 Jong, Loe de 79
 Jongejans, Charles 87
 Juliana (koningin) 53
- K**
 Kamphuis, Gerrit (pseudoniem G. Miles)
 9, 30-33, 36-38, 65-66, 176, 217, 221,
 234, 235
 Keesmaat, Leendert 82
 Keesmaat, Willem 82
 Keizer, Madelon de 46
 Kelk, C.J. 38
 Kempe, Ger 13-14, 19, 27
 Kessel, Maurice 242
 Keuls, H.W.J.M. (pseudoniem Ponticus)
 36, 64, 227, 236
 Kijne, Jan 82
 Kluyver, Jan C. 24
 Koch, Pyke 22
 Koedijk, Paul 44
- Koersen, H.J. 68
 Koestler, Arthur 56
 Kohnstamm, Max 51
 Komrij, Gerrit 91
 Koningh, H. de 28, 68, 92, 100, 110, 149-
 151, 154, 196, 206, 226, 235, 241
 Kool, C. 62
 Kool, Halbo C. 30, 36-37, 40, 46, 53, 63,
 66-67, 71, 158, 235, 245
 Koopman, Arie 48
 Kop, Ary 82
 Kortenhorst, J. 106
 Kouwenaar, Gerrit 56
 Kouvenhoven, Dirk 82
 Krijger, Henk (pseudoniem van L.
 Brouwer) 66, 158, 235, 237
 Krimpen, Jan van 64, 80, 227
 Kronkel, zie: Carmiggelt, Simon
 Kruyt, H. 13
- L**
 Laméris, G.J.: zie Lubberhuizen,
 Geertjan
 Langstraat, Leendert 82
 Lampo, Hubert 41, 243
 Lange, Allert de 48
 Lange, Karel Ferdinand de: zie
 Lubberhuizen, Geertjan
- Lange, Pam de 13
 Langen Ferdinand (pseudoniem van
 Egbertus Pannekoek) 26, 36, 39-40,
 65, 70-71, 76, 231
 Laurens van Sint Laurens: zie Huizinga,
 Leonhard
 Leer, Oscar van 24
 Leeuwarder *Courant* 98
 Leeuwen, Cees van 37
 Leiker-Kozelka, Margit 66-67, 98, 158,
 178, 188, 224, 227, 231, 235
 Leiker, Sjoerd (pseudoniem Menno van
 Haarsma) 24, 26-27, 36-37, 40, 46, 48,
 54, 65, 71, 76, 227-228, 230
 Lems, Antonie: zie Verhaagen, Niek
 Lescure, Pierre de 41, 243
 Leur, Titia de 9, 53, 210
 Levering: zie Matthijsen, Rut
 Lewin, Lisette 9, 13, 26, 32, 53, 57, 230
 Lewinsohn, Manfred 27
Libertas 150
 Lier, R. van 36
 Lilalub: zie Lubberhuizen, Geertjan
 Lincoln, Abraham 49, 72
 Links, Karel (pseudoniem Charles) 10,
 28, 36, 66-67, 74, 80, 92, 110, 149-154,
 206, 229, 235, 245

COLOFON

Gevaarlijk drukwerk van Hans Renders verscheen op 29 april 2004
ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van Uitgeverij

DE BEZIGE BIJ.

Dit boek werd gezet uit de 'Dolly'- en 'Sauna'-letters van Underware, Den Haag
en gedrukt door drukkerij Hooiberg, Epe op 150grs 'Lynx' van Arctic Paper
uit Göteborg, Zweden (binnenwerk) en 140grs 'Oxford wit' (stofomslag).
Deze genaaid gebonden uitgave werd verzorgd door binderij Abbringh, Groningen.
De oplage beslaat 2525 exemplaren, waarvan vijftwintig
in een luxe editie, genummerd I-XXV, ter beschikking
zijn gebleven van de uitgeverij De Bezige Bij.

Copyright © 2004 Hans Renders

Zie voor het copyright van het beeldmateriaal de bijschriften
Vormgeving omslag en binnenwerk: Piet Schreuders, Amsterdam
(met hulp van Britt Möricke, Mirjam Boelaars en Sarah Tames)

Foto auteur: Friso Keuris

ISBN 90 234 1430 6

NUR 320

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook
zonder voorafgaande toestemming van de uitgever
en eventueel de betrokken auteur.*

DEZE UITGAVE WERD MEDE MOGELIJK GEMAAKT DANKZIJ EEN FINANCIËLE BIJDRAGE VAN
DE SCHRIJVERSVERENIGING DE BEZIGE BIJ EN VAN DE 'COMMISSIE VOOR OPDRACHTEN'
VAN DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSE LETTERKUNDE.